mtatkki
Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az Europeana felhasználói szabályzatát.

ÉVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

SZERKESZTI

Dr SZEMERE SAMU

1937.

BUDAPEST.

1937.

AZ IZR. MAGYAR

IRODALMI TÁRSULAT

KIADVÁNYAI.

LIX.

ÉVKÖNYV.

1937.

BUDAPEST.

1937.

ÉVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

SZERKESZTI

Dr SZEMERE SAMU

1937.

BUDAPEST.

1937.

Franklin-Társulat nyomdája.

A TÁRSULAT VEZETŐSÉGE.

Igazgatóság.

Elnök: Wertheimer Adolf.
Társelnökök: Dr. Fischer Gyula, főrabbi.
Szántó Jenő, a Magy. Izraeliták Orsz. Irodájának alelnöke.
Titkár: Dr. Hevesi Ferenc, rabbi.
Pénztáros: Dr. Makai Ernő, vezérigazgató.
Ellenőr: Alapi Béla, ügyvezető igazgató.
Ügyész: Dr. Dési Géza, magy. kir. kormányfőtanácsos

Az igazgatóság többi tagjai.

Dr. Alapy Henrik, egyet. tanár.
Dr. budai Goldberger Leó, gyáros, felsőházi tag.
Dr. Endrei Henrik, a Pesti Chevra Kadisa igazgatófőtitkára.
Dr. Hajdu Miklós, vezérigazgató.
Dr. báró Hatvany Bertalan, nagyiparos.
Dr. Hevesi Simon, pesti vezető főrabbi.
Dr. Kiss Arnold, budai vezető főrabbi.
Kóbor Tamás, író, főszerkesztő.
Kramer Miksa, a Pesti Chevra Kadisa elnöke.
Dr. Kriszhaber Adolf, a Budai Izr. Hitk. elnöke.
Dr. Löw Immánuel főrabbi, felsőházi tag, Szeged.
Dr. Mahler Ede, ny. egyet. tanár.

Dr. Marczali Henrik, ny. egyet. tanár.
Dr. Munkácsi Bernát, a M. Tud. Akadémia tagja.
Pfeiffer Ignác, ny. műegyetemi tanár.
Dr. Szemere Samu tanügyi főtanácsos, tanítóképzőintézeti igazgató.
Vészi József, felsőházi tag, főszerkesztő.
Vida Jenő, felsőházi tag.
Báró csepeli Weisz Alfonz, gyáros.

Hivatalból az igazgatóság tagjai.

Stern Samu, udvari tanácsos, a Magy. Izraeliták Orsz. Irodájának és a VI. községkerületnek elnöke.
Weiner Károly, Szombathely, a VIII. községkerület elnöke.
jánosii Engel József, udv. tanácsos, Pécs, a X. községkerület elnöke.
Dr. Lőwy Károly, Székesfehérvár, a XI. községkerület elnöke.
Dr. Kallós Henrik, Győr, a XII. községkerület elnöke.
Dr. Mandel Sándor, Szolnok, a XIV. községkerület elnöke.
Dr. Biedl Samu, Szeged, a XXII. községkerület elnöke.
ujszépi Elek Géza földbirtokos, a IX. községkerület elnöke.

I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.

IDEGEN JOGRENDSZEREK ÉRINTKEZÉSI PONTJAI A TALMUDBAN.

Hozzátartozik a zsidó sorshoz és talán a zsidóság lelki világához is, hogy a *zsidó* viszonyban tudja magát az őt környező világgal. Nincsen olyan részlete a zsidó történetnek, mely teljesen mentes volna egyetemes emberi vonatkozásoktól. Fokozottabb mértékben áll ez elévülhetetlen szellemi kincseire, a Bibliára és a Talmudra vonatkozólag. A Szentírás világvonatkozása visszanyúl időszámításunk előtti időkbe. Az ókereszténység a zsidó Bibliával indult hódító útjára és a szent könyv révén talált megértésre. Mert a népek akkortájt már felfigyeltek a Bibliára és szívesen hallgatták igéit.

A Talmudnak világvonatkozási helyzetéről nem kell külön szólnunk, mert már keletkezése oly korszakra esik, amidőn a zsidóság nem él külön állami életet. Be van ékelve a római kultúrvilágba és az első két évszázadon át a római közélet hatásai alatt zajlik le az a nevezetes történelmi átalakulás, mely a talajhoz kötött bibliai zsidóságot életképessé teszi a világ minden sarka felé kiszélesedő diaszpóra számára. A harmadik századtól kezdve megváltozik a súlypont is. Palesztina helyett Babilónia lép előtérbe. A római kultúrkörhöz csatlakoznak a perzsa és a távolabbi kelet befolyásainak gazdag változatai.

Bennünket ez alkalommal főképpen azok a befolyások foglalkoztatnak, melyek a talmudi jogot érintik.

Azzal a ténnyel szemben, hogy az európai népek befogadták a római jogot, még pedig jóval a római birodalom összeomlása után, figyelemreméltó, hogy a Palesztinában alakult zsidó főiskolák, noha a római jogot közvetlen közelségből, mint élő, uralkodó jogot ismerték, mégsem mintázták le még keretképen sem, hogy abba saját jogelveiket illesszék bele. Ez egyrészt abból magyarázható, hogy a zsidó főiskolák a Bibliából indultak ki. Náluk tehát a jogrendszer kiépítése nem volt teljesen független öncél, hanem inkább a Szentírás tanulmányozása és alkalmazása az életre. A talmudi jogszabály végső elemzésében rendszerint a Bibliától függ. Ez azután arra kényszerítette a zsidó főiskolákat, hogy külön rendszert teremtsenek a Bibliából kifejlődött és külső történelmi erők behatása alatt továbbfejlesztett jogi élet számára.

A rendszertani szempontok különféleségéhez hozzájárul még az is, hogy a jogrend az egyik oldalon hatalmi alapokon nyugszik, a másik oldalon pedig kinyilatkoztatott vallási alapon. A kettő között a különbség igazi mértéke akkor tűnik elő, ha a talmudi jogelveket a megfelelő *saját* korabeli római joggal hasonlítjuk össze. Mert a későbbi római jog veszített eredetiségéből, amennyiben bibliai hatásokon ment át a kereszténység révén, és így nem tekinthető egyenes vonalú fejlődésnek pogány korszakbeli állapotából.

Tekintsünk néhány példát.

Közvetlenül a jeruzsálemi templom elpusztulása után

a politikai önállóságtól és szentélyétől megfosztott zsidóság azzal a Rómával találja magát szemben, melynek gazdasági élete nagyrészt a rabszolgarendszeren nyugszik. Rabszolgatartást a zsidóság is ismert. *Saját* életében is volt szerepe. E pontban tehát látszólag egy síkon áll mind a kettő. És mégis mekkora a különbség a kettő között.

A rómaiaknál a rabszolga dologgá változott át teljesen. Emberi mivolta megszűnt. A római jog szerint (Dig. XXXV. 1., 59.) «servitus morti adsimilatur» = a rabszolgaság halállal egyenlő. Más helyen (Dig. L. 17., 32.) «ad ius civile servi pro nullis habentur», vagyis a polgári jog szerint a rabszolgák mint nemlétezők vétetnek. Saját rabszolgájával kötött szerződése nem kötelezheti semmire a tulajdonost (C. II. 4., 13.) «nec enim dubii iuris est dominos cum servis suis paciscentes ex placitis teneri atque obligari non posse». A kínzás, különösen pedig a vallatási kínzás meg volt engedve a rabszolgával szemben, sőt a megölés is. A régi római jog halált mér ugyan arra, aki a szántásra használt ökröt leöli, de a rabszolga gyilkosát nem vonatja felelősségre (Döllinger, Heidentum u. Judentum 706., Colum. 6. praef. 7.). A szökevényekre rettenetes sors várt, ha megkerültek. Bélyeget sütöttek homlokukra. Dupla munkát és dupla verést kaptak. Róma nem nyitott számukra olyan menedéket sem, mint annakidején Athén, és így előbb-utóbb kézrekerültek (Döllinger 705.).

Nézzük most ezzel szemben a Talmud állásfoglalását a rabszolgával szemben. Csak nagyon keveset kölcsönözhetett a római jogból. Mindössze csak egy-két jogi szakkifejezést. És azokat sem eredeti értelmük szerint

vette át. Így pl. átveszi a Talmud a római jogból azt, hogy a rabszolgát a dologi jogba sorozza, de áttöri ezt a jogi meghatározást számos kivétellel. Ezek közül a következők külön említést érdemelnek : *a)* A rabszolgát nem szabad megölni. (Exod. 21, 20.) «Midőn megveri valaki szolgáját vagy szolgálóját bottal, úgyhogy meghal keze alatt, akkor torolják meg rajta». A Talmud szerint a «megtorlás» halálbüntetést jelent (Mechilta i. h.). A gazda tehát halállal lakolt, ha megölte rabszolgáját. Ehhez hasonló büntetéssel nem találkozunk többé az ember tulajdonában lévő tárgyak vagy állatok elpusztításáért. Sőt az ember szabadon rendelkezhetik minden birtokrészével. A rabszolga kivétel. Világos, hogy a rabszolga a Biblia szemüvegén át nézve nem dolog, hanem ember. *b)* Egy másik, szintén bibliai törvény így hangzik : (Ex. 21., 26—27.) «Midőn megüti valaki szolgájának a szemét vagy szolgálójának a szemét, úgyhogy megrontja azt, szabadon bocsássa el szeméért. És ha szolgájának fogát vagy szolgálójának fogát üti ki, szabadon bocsássa el fogáért». Ez a törvény szintén a rabszolgára vonatkozik. És a Talmud még tovább megy : kiterjesztette ezt a két esetet minden más ehhez hasonló testi sérülésre (Kidd. 24a—b). Ez a kivételes rendelkezés szintén arra utal, hogy a rabszolga nem volt tárgy jogi értelemben sem, hanem személy ; ez etikailag azt jelenti, hogy a gazda durva bánásmódja maga után vonhatja nemcsak a megbántott rabszolga elvesztését, hanem annak a rabszolgasorból való kimentését és jogilag egykori gazdájával való egyenlővételét. *c)* A rabszolga beletartozik a vallási életkörbe. Amely rabszolga vonakodik a vallás-

közösséget elfogadni, annak egyévi próbaidőt adnak, és csak ez idő eredménytelen leteltével adhatja el nemzsidó gazdának. Mert térítési kényszert nem volt szabad alkalmazni rabszolgával szemben sem. *d)* Erkölcsi tisztaságra vigyázni kell a rabszolgákkal szemben is. Erre nézve a Talmud több rendbeli szabályt tartalmaz, amelyet itt nem részletezhetünk. *e)* Végre meg kell említenünk, hogy a rabszolgafelszabadítás zsidóknál igen gyakori volt. A rómaiak nem ritkán vádolták e miatt a zsidókat (A. Z. 17b). Előfordult, hogy a nyilvános istentiszteletthez szükséges tizedik ember hiánya miatt a házigazda felszabadította rabszolgáját (Berach. 47b). Olykor erkölcsi szempontból is szabadítottak fel rabszolgákat (Gitt. 38b). *f)* Külön megemlítendő, hogy nem volt szabad, a Talmud felfogása szerint, a rabszolgát megszégyeníteni, és ezt bibliai tilalomnak minősíti Lev. 25., 46. alapján, úgy magyarázva a verset לעבודה נתתיו ולא לבושת «munkára bocsájtatott rendelkezésedre, nem pedig megszégyenítésre» (Sámuel közlése Nidda 47a). Egyéb humanitárius részletek egybefoglalása megtalálható Maimonides idevágó szakaszában (Abadim IX. 8.). Ezt átveszi a Tur és Sulchan Áruch J. D. 267, 17. Ennek a kodifikációnak még abban az időben is, mind Maimonides, mind Káró József idejében, gyakorlati aktualitása volt, különösen Spanyolországban, Maimonidesnek és Káró Józsefnek szülőföldjén. Ezt most okmányszerűen látjuk kidomborítva a csak hetekkel ezelőtt megjelent igen tanulságos munkában, «Die Juden im christlichen Spanien» első részének második kötetében. Fritz Baer, ki hosszabb időn át tanulmányozta spanyolországi

archivumokban a zsidókra vonatkozó ügydarabokat, számos olyan aktára bukkant, melyek a rabszolgaságra vonatkoznak. Ugyanaz a kép tárul elénk, melynek körvonalait már megrajzolta a Talmud. Az inkvizíciós szellemtől áthatott térítési propaganda kiaknázta a maga céljaira a Talmud elvét, mely szerint a rabszolgát vallásgyakorlat tekintetében is kiemelték a dologi jog kategóriájából és egyre szigorúbb rendelkezésekkel megnehezítette, majd egészen lehetetlenné tette a zsidónak a rabszolgatartást. Még a mór rabszolgákat is keresztény háztartásokba kényszerítette. V. ö. Baer i. h. II. 48. (63. akta 10. p.) és 181. (188. akta).

Megjegyzendő, hogy a rabszolgaság intézményére vonatkozólag a Talmud számos olyan törvényelemet is tartalmaz, mely visszafelé — talmudelőtti időkre — is fényt vet. Itt csak egy példára szorítkozunk.

A Tóra aránylag csak keveset foglalkozik a rabszolgasággal. Keletkezését illetőleg világos említés történik a harcban való foglyulejtésről (Num. 31., 25. és köv., Deut. 20. 10. és köv.) mint a rabszolgaság legősibb keletkezési módjáról. Ezenkívül találkozunk a vásárlás útján szerzett rabszolgával (Gen. 17., 23. ; Lev. 25., 44.) és a rabszolgák gyermekeivel (Gen. 17., 23. ; Exod. 21., 4.), kik származásuknál fogva szintén rabszolgák. A Tóra teljesen mellőzi azt az őskorban nagyon elterjedt szokást, hogy a hitelező rabságba ejthette fizetésképtelen adósát. Egyes esetekről olvasunk más szentírási könyvekben (II. Kir. 4., 1. ; Nehem. 5., 5. ; Jes. 50., 1. csak mint példázat), de a Talmud haláchája nem veszi ezeket figyelembe. Nehemiás i. h. élesen elítéli az önkényes rabságbavetést. A halácha szerint nem lehet

adósokat rabszolgaságba vetni. Önkéntes szolgaságba szegődtetésről szól ugyan a Tóra is, de az nem azonos a rabszolgasággal, mert szerződéses alapon nyugszik és csak hat évre van korlátozva. A Talmud (Kidd. 14b és köv.), beszámolva a héber szolga jogairól és kötelességeiről, arra az erdeményre jut, hogy «aki héber szolgát vesz magának, urat vett magának» (u. o. 20a).

Hátra van még a lopás vétségéből származó kárpótlás külön esete : be nem hajthatóság esetén a vétkes eladható szolgának. Csakhogy ez a szolga sem azonos a rabszolgával, hanem a már említett héber szolga típusával és bizonyos, jogtörténeti szempontból igen érdekes megszorítások korlátozzák az eladást. Ezek közül a következők külön említést érdemelnek. 1. Csak tisztán az ellopott tárgy értéke erejéig tartozik szolgálni. A lopással kapcsolatos bírság nem lehet a leszolgálás tárgya. 2. Nőre ez a büntetés nem alkalmazható, vagyis nőt nem lehet eladni a meg nem téríthető lopás miatt. 3. Nem lehet eladni férfit sem, ha az okozott kár a szentély vagyona (Kidd. 18a ; Szóta 23b ; Maim. hil. geneba III. 12—13.).

Ezzel szemben meg kell állapítanunk, hogy az ősi Babilóniában szabad emberek rabságbavetésének oka túlnyomó részben fizetésképtelenség volt. Sőt még a tolvaj is nem vétsége következtében kerül rabszolgaságba, hanem fizetésképtelenség miatt, ha ugyanis nem tudta kifizetni az okozott *kárt* és a vele kapcsolatos *bírságot*. Itt tehát az alapértéken kívül szerepel a bírság is, ami az asszír-babilóniai gondolkodásnak teljesen megfelel. Mert az adósnál sem tisztán a tőketartozás szerepel, hanem a vele járó kamat is ; ez 20%-nál kez-

dődött és rendesen 33%-ig emelkedett, de olykor magasabbra is, mint pl. Babilóniában 50 és 100%-ig, sőt Asszíriában egészen 160%-ig is. (Kohler—Ungnad, Assyrische Rechtsurkunden, Leipzig, 1913. 246., 252., 271., 291., 319., 314. számok. Az egészet ill. v. ö. Dr. I. Mendelssohn, Legal Aspects of Slavery in Babylonia, Assyria and Palestine. A Comparative Study [3000—B. C.]. Williamsport, Pa. 1932. 7. sé köv.).

A legtanulságosabb szembeállítást mutatják a templomra vonatkozó rendelkezések. A Talmud exegézise alapján a templom vagyonjogi helyzete több tekintetben hátrányban van a profánjoggal szemben. Jelen esetünkre vonatkozólag fontos, hogy a lopás vétségénél csak a kártérítés, nem pedig a bírság pótlandó, továbbá nem szerepel a templommal kapcsolatban fizetésképtelenség esetén a szolgaságba vetés. Mindkettő szerepel az asszír-babilóniai törvényekben. Sőt bizonyos tekintetben az asszír-babilóniai templomok előljártak ebben, mert be voltak állítva a banküzletek, különösen a kölcsönügyletek lebonyolítására. A papok és papnők közvetítették a kölcsönöket, bahajtották a magas kamatokat és fizetésképtelenség esetén lefoglalták rabszolgának nemcsak az adós személyét, hanem feleségét és gyermekeit is. Ha meggondoljuk, hogy a Talmud a templom vagyonjogi követeléseinél kizárja az esküt, Sebuot 42b) és csak a vallomásra és tanúkra szorítkozik, akkor látjuk a nagy ellentétet az asszír-babilóniai és a talmudi jog között.

Most pedig egy másik jogi fogalom egybevetésére akarom felhívni a figyelmet, egy perrendtartási rész-

letre: a tanúkihallgatás módjára, melynek közvetlen érintkezési pontjai vannak a rabszolgaüggyel.

A Misna a következő szavakkal vezeti be a tanúkihallgatás rendjét:

«Hogyan kell a tanúkat megfélemlíteni?» (Szanhed. IV. 5.). A tanúk megfélemlítése a vallomástétel előtt megtalálható a görögöknél és rómaiaknál is. Ott azonban a megfélemlítés eszköze a kínpad volt. Igaz, a törvény megkímélte a szabad embert a kínpadtól. Megelégedtek nála az eskü által megerősített vallomással. Csak kivételesen, ha fontos államérdekről volt szó, tértek el a szabálytól és húzták kínpadra a szabad embert is. Rendesen azonban csak oly esetekben alkalmaztak kínpadot a szabad embernél, amidőn a bűnösség vagy bűnrészesség gyanújába keveredett. (Helbing—Bauer, Die Tortur, Geschichte der Folter im Kriminalverfahren alter Zeiten u. Völker. Berlin, 1926.).

Annál nagyobb tere volt a kínpadnak a rabszolgák vallatásánál. Mind a görögök, mind a rómaiak perrendtartásában igen nagy szerep jutott a rabszolgának mint tanúnak. De vallomásának csak akkor adtak hitelt, ha *kínzás* közben vallott. A peres fél beidézhette tanúnak nemcsak saját rabszolgáját, hanem ellenfeléét is. És nagyon kockázatos dolog volt az ellenfél részéről a kívánt rabszolgatanú kiszolgáltatását megtagadni, mert ezzel bebizonyítottnak vehették bűnösségét. A rómaiaknál ugyan nem vallhatott a rabszolga saját ura ellen, hanem csak mások ellen; de vallhatott ura mellett. A császárok idejében találtak módot arra is, hogy ura ellen vallassák; a törvényt az illető rabszolgák megvásárlása vagy kisajátítása útján játszották ki. (U. o.

43. lap. Döllinger, Heidentum u. Judentum, 1857. 676 f.; 708. f.) Hogy a kínpad mit jelentett, arról nem kell külön beszélnünk. De érdemes megjegyezni, hogy a klasszikus kor vallatási módozatai átöröklődtek a középkorra. A középkori büntető eljárás is köszönhet egyet-mást az ókori gyakorlatnak, különösen testi kínzások és csonkítások tekintetében.

De lássuk most, mit mond a Talmud a tanúk előzetes megfélemlítéséről vagy megijesztéséről? A Misna szövege a következő:

«Hogyan ijesztenek rá a tanúkra, kik főbenjáró ügyekben jönnek tanúskodni? Bevezetik külön szobába és rájuk ijesztenek: «Talán csak hozzávetőleges számítgatásból tudjátok a dolgot! Talán csak hallomásból, mások közléséből? Talán nem gondoltok arra, hogy mi benneteket kutató és fürkésző kérdésekkel — kereszt-kérdésekkel — fogunk megvizsgálni. Tudjátok tehát, hogy főbenjáró perek nem olyanok, mint pénzügyi perek, melyeknél a tévedés jóvátehető pénzzel. Főbenjáró perekben a tévedéshez ártatlan vér tapad, az elítéltnek és utódainak vére, mely úgy, mint Káin áldozatának vére, felkiált az égbe stb.» Így írja le a Talmud a tanúk megfélemlítését. Világos, hogy a ráijesztésnek vagy megfélemlítésnek ez a formája igen távol áll attól, amit a klasszikus világban és a középkorban a tanúk megfélemlítésére használtak. Itt csak a lelkiismeretre kíván a bíró hatni, semmi másra. Helbing Ferenc és Bauer Miksa, kik az említett munkát írták a kínpad történetéről, megállapítják már az első fejezet elején, hogy a kínpadot, a kínvallatást minden népnél alkalmazták vagy alkalmazzák még jelenleg is. Kivételt csak a

zsidók alkotnak: «Merkwürdigerweise finden wir nicht die geringsten Belege darüber, dass die Tortur bei den Juden in Anwendung kam, auch nicht Sklaven gegenüber, und wenn wir die biblische Gesetzgebung in Betracht ziehen, so können wir als ausgeschlossen annehmen, dass, wenigstens in älterer Zeit, die Marter bei ihnen in Brauch war».

E tanulságos megállapításnak befejező szavai bizonyos korlátozást tartalmaznak: «legalább a régibb időkben», így szól az óvatos megállapítás, vagyis bibliai időkben, «nem volt használatban a zsidók között a kínpad».

Nos hát, mi ezt kiegészíthetjük azzal, hogy a bibliai időkre következő talmudi korszakban és jóval utána is megmaradt a régi elv. A Talmud a kínpadmentes perrendtartást elméletileg is kiépítette. A főbb elvek a következők: a) *Rabszolgák tanúságtétele semmis.* Ez azt jelenti, hogy a bíróság a rabszolga tanúságtételének nem veheti hasznát, mert törvénytanilag, vagy ha szabad így kifejeznem magam, dogmatikailag ki van zárva a tanúzás alól, még pedig olyannyira, hogy tanúságtétele semmiféle formában nem lehet alapja, különösen bűnvádi ügyekben, bírósági ítéletnek. *b)* Nem alkalmas a tanúzásra a rokon, sem kedvező, sem kedvezőtlen értelemben. A rokonok elvi kirekesztését a Talmud tórabeli szabványnak minősíti Deut. 24., 16. alapján (Szanhed. 27b; v. ö. még Baba Kamma 88a). *c)* Ki van rekesztve a büntetőjogi bizonyítási rendszerből a látszólag annyira magától értetődő *önvallomás* is. A bíró tehát a vádlott vallomásának még akkor sem tulajdoníthat bizonyító erőt, ha terhelőleg vall önmaga

ellen. Mert a Talmud alapelvként kimondja, hogy אין אדם משים עצמו רשע «senki nem mondja magát gonosztevőnek». És ha mégis megteszi, rendellenes kivételnek számít és nem használható fel bizonyítéknak bírósági értelemben, mert meglehet, hogy nem a tényálladék maga, hanem más valami késztette a vallomásra (Jebám. 25b). A tanúnak szabadnak kell lennie. Kényszer alatt álló tanú vallomása érvénytelen (Ketub. 18b).

Ebből a négy főszabályból közvetlenül adódik a kínpadnak teljes kirekesztése a zsidó perrendtartási és büntetőjogi gyakorlatból. Azáltal, hogy a rabszolga elvből ki van zárva a tanúzásból, elesik a kínpad alkalmazásának legnagyobb része. Nem kevésbbé fontos a rokonok és vádlottak vallomásainak elvi kizárása, mert ezzel elveszítette a kínvallatás gyakorlati értelmét a perbefogott szabad emberre és rokonságára vonatkozólag is. De elveszítette a kínvallatás minden más emberre nézve is azt az értelmet, melyet az antik népek és részben a középkornak bíróságai is kölcsönöztek neki.

A kínvallatással kapcsolatban felmerül még egy más kérdés, mely jogtörténeti összehasonlításra ad alkalmat. Ez a «jus talionis» közismert ősi jogtétele, melyet a Biblia szava szerint úgy is szoktunk jelezni: «szemet szemért» (Exod. 21., 24. és párhuzamai szerint).

A Tóra három helyen hangsúlyozza a tálió elvét, vagyis azt az elvet, hogy a vétkesre olyan büntetést kell mérni, mely minőségileg is azonos az ellenfelén elkövetet sérüléssel. (Exod. 21., 24.; Lev. 24., 20.; Deut. 19., 21.). Ez a büntetési mód nem keltett a régebbi időkben különös feltűnést, mert nem is hangzott egészen

újnak. Már benne volt a régi népek jogérzetében. Hammurábi kódexe több büntetést tartalmaz, melynek alapja a jus talionis (v. ö. 194—214. szakaszokat). A római jognak is régebbi alkatrésze, mert már benne van a tizenkéttáblás törvényben. Talán innen ment át az elv az európai népek jogrendszereibe is. Az újabbak közül külön említést érdemel Kant, ki a tálióban látja az egyedüli elvet, mely mind minőségben, mind mennyiségben kifejezi az igazságos büntetést. «Nur das *Wiedervergeltungsrecht (ius talionis)* aber, wohl zu verstehen, vor den Schranken des Gerichts (nicht in deinem Privaturteil), kann die Qualität und Quantität der Strafe bestimmt angeben» . . . (Anfangsgründe der Rechtslehre, Kant Inselausgabe. Leipzig, 1922. Bd. 5., S. 456).

A talmudi joggyakorlatban már nem található a «szemet szemért» szószerinti alkalmazása. A büntető bírónak sincsen módjában, hogy testi csonkítást végeztessen a vádlotton «szemet szemért» címen. Más büntetésre kell azt átváltoztatni, nevezetesen anyagi kárpótlásra.

Kérdés már mostan, hogyan jutott el a Talmud mint a Tóra hagyományos magyarázója ahhoz a jogfejlődési ponthoz, hogy a jus talionist teljesen kikapcsolja a zsidó büntetőjogból, még pedig olyan időben, amidőn ez a büntetési mód, «szemet szemért», az egész ismert kultúrvilágban elismert jogelv volt. Ez a jogi közérzés még végighúzódott az egész középkoron. 1540-ben készült Nürnbergben egy művészi felvétel, mely a megvakítás szakszerű végrehajtását ábrázolja. Meglepő benne a műtéthez szükséges berendezés viszonylagos tökéletes-

sége. Valamivel régibb időre nyúl vissza egy másik fametszet, mely Mainzban 1508-ban készült és a kéz levágását ábrázolja. (V. ö. Helbing-Bauer i. h. 55. és 63. lapot.)

Közvetlen feleletet nem ad erre a Talmud. Egyébképpen is igen szűkszavú kultúrtörténeti magyarázatokban. Inkább csak adatokat és dokumentumokat őrzött meg. Ezek közül kettőt kell kiemelnünk mint olyanokat, melyek leginkább fényt vetnek a mi kérdésünkre. Az egyik az, hogy a Tóra előírja ugyan a «szemet-szemért» megtorlási módját, de nem tiltja el a sértett félt attól sem, hogy váltságdíjban egyezzék meg ellenfelével. A Tóra csakis gyilkosság esetében mondja ki kategórikusan a váltságdíj tilalmát. E szerint a bibliai jus talionis eredetileg sem szerepelt mint *kizárólagos*, hanem csakis mint *vagylagos* büntetés. A másik, nem kevésbbé fontos mozzanat az, hogy a testi sértésért járó megtorlás, a *Talmud* értelmezése szerint, nem a sértett félnek *személyes* joga volt, mely végrehajtható a bíróság háta mögött, tisztán magánúton, mint pl. a párbaj, hanem csakis a bíróságon keresztül juthatott a vádló a maga igazához, ill. bosszúvágyának kielégítéséhez. A bíróság pedig, mint a peres felek személyes vonatkozásaitól távolabbálló, objektív testület, könnyebben hajlott arra, hogy a törvényesen helytálló két lehetőség közül az anyagi kárpótlás elvének adjon előnyt. Maimonides, ki mélységes filozófiai készültséggel közeledik a Talmudhoz, a bíróságok gyakorlatában látja főokát annak, hogy a «szemet szemért» rideg elve nem tudott érvényesülni még a legősibb időkben sem. (Chóbél I. 6.).

Magasabb távlatból szemlélve a dolgot, észrevesszük, hogy betű szerint megvan a jus talionis minden jogrendszerben, kezdve Hammurábi kódexétől egészen a római jogig és a tőle függő középkori jogrendszerekig. Ebből a sorozatból nem hiányzik a Biblia sem. Csakhogy ellentétes útirány mutatkozik a fejlődés menetében. A Talmud testi sértéseknél felfüggeszti teljesen a jus talionist. «Szemet szemért» csak anyagi kárpótlást jelent, semmi egyebet. Kivétel csak az «életet életért» elve. A gyilkos számára nincsen pénzbeli megváltásnak helye. A többi jogrendszerben fordított irányt vett a jus talionis. Az antik világban a testi sértések ügyeinek elintézése nem a bíróság kezében volt, hanem a sértett fél magánügye. A sértett félre tartozott a választás is bosszúállás és váltságdíj között. E szerint a gyakorlati elintézés a következő irányban ment végbe. A könnyebb lefolyású személyes sértéseknél a megtorlás rendesen a legsúlyosabb volt, mert hiszen a vádló közvetlenül a bosszúért lihegő sértett féllel állott szemben és a bíróságnak semmi beleszólása a dologba nem volt. Ellenben, ha halálos kimenetelű bántalom történt, akkor a bűnös fél örökösökkel állott szemben, akikben rendszerint megvolt a hajlandóság vérdíj elfogadására. A vérdíj szinte intézményessé vált a középkorban. Külön díjszabási táblázatokat és fokozatokat állítottak fel a meggyilkoltnak rangja és osztálya szerint. Az újabban kiadott spanyol-zsidó aktagyüjteménynek nem rég megjelent második kötete számos vérdíjszabályozási rendeletet tartalmaz zsidókra vonatkozólag is, noha a Szentírás és a Talmud világosan tiltja. Kissé gyanús mindenesetre, hogy a zsidókra vonatkozó vérdíj na-

gyobbára a nemesi vérdíjjal egy fokozatban van. Tudnunk kell ugyanis, hogy a spanyol zsidó, különösen a XIV. és XV. században a királynak közvetlen birtoka volt. Olykor-olykor kaptak zsidókat ajándékba egyes nevezetesebb egyházi és városi főurak is. Ezeknek járt, minden valószínűség szerint a vérdíj is, melyet megölt zsidóik után fizettek.

Hátra van még egy magyarázatra szoruló pont, melyet Shakespeare Shylokjának problémájához való közelsége miatt nem hagyhatok említés nélkül. A magyarázatra szoruló pont a következő: Hogyan ítélhette meg a zsidó bíróság antik időkben a sértett fél számára mindig csak az anyagi jóvátételt, még akkor is, ha a sértett fél határozottan a szószerinti szemet szemért követelte? Hogyan utasíthatta ezt vissza a bíróság *antik időkben*, midőn a testi csonkítás a zsidóságonkívüli jogrendszerekben mindennapi jelenség volt?

A Talmudnak idevágó felelete rendkívül hasonlít ahhoz a shakespeare-i motívumhoz, mellyel Porcia oly könnyedén összetöri, megsemmisíti Shylokot. Ez a tény egyszersmind bizonyos, mondhatjuk: jogi- és vallástörténeti szempontot nyit meg számunkra Shylok alakjának elbírálására. A sablonos kérdés e tekintetben az szokott lenni: Volt-e már Shylok abban a meseanyagban is zsidó, melyből Shakespeare megszőtte a maga Velencei Kalmárját, avagy csak utólag, esetleg Shakespeare alakító keze alatt lett zsidóvá? Ez azonban nem a legfőbb kérdés. Sőt Shakespeare megítélése szempontjából sem az. Meg tudjuk érteni nagyon jól, hogy Shakespeare is korának fia. Hozzátartozik költői magatartásához, hogy a kezébe jutott meseanyagot alárendelje a kitűzött

célnak, vagyis hogy elvégezze rajta azokat a simításokat és tartalmi változtatásokat, melyek alkalmassá teszik a mesét a kívánt drámai eszme tárgyiasítására. Shakespeare-nek kellett a bosszúálló ember megjelenítésére olyan egyéniség, akivel szemben az ellenszenv eleve biztosítva van. Ilyen előzetes ellenszenvből legkönnyebben adódik az a drámai hangulat, mely alátámasztja a bosszúállásnak éles elítélését és drámai hatást biztosít egy ítéletnek, mely semmikép nem mondható sem korszerűnek, sem higgadtnak. Szenvedélyes káröröm és gúny vonul végig az egész jeleneten. A bíró teljesen a drámai igényekhez alkalmazkodik. Azok szempontjából pedig sokat jelent a meglepő fordulat és a néphangulat érvényrejutása. És ez a költőnek a legnagyobb mértékben sikerült is.

Hogy Angliában nem volt akkor zsidó, az csak megkönnyítette Shakespearenek a dolgát. Othellóban is, úgy látszik, nem egészen véletlen, hogy egy mór játssza a féltékeny férj szerepét. A mórnak sem igen voltak akkor Angliában honfitársai. Annál inkább volt a költőnek itt is, ott is szabad keze drámája alakításában. Nem feszélyezték semmiféle személyes és személyi tekintetek és nem terhelték semmiféle vallási és társadalmi közelhatások. Úgy kezelhette mindkét hősét, mint a boszorkányokat Macbeth darabjában — a népismе és a néphangulat prizmáján át. Ez Shakespeare korában igen jó volt így, különösen Angliában, ahol akkor sem zsidók, sem mórok nem hathattak a nagy költőre közvetlenül. Csak erős sugártörések útján láthatta mind a kettőt, még pedig abban a szürke messzeségben, mely a legokosabb és legélesebb szemet is elfátyolozza, elhomályosítja.

De a szellemi középkor falainak összeomlásával és az újkor felvilágosodottságának tudományos megalapozásával visszakívánkozik a fantasztikus mese országába nemcsak Macbeth boszorkánycsoportja, hanem Shylok alakja is. Shylokot csak ruházata és szakálla jelképezi zsidónak. Ellenben nem zsidó sem az Antonióval kötött szerződése, sem a kés, mellyel a bírósághoz megy. Hiányzanak belőle a zsidó tan valláserkölcsi és jogi adottságai. A zsidó ember, különösen pedig a középkori zsidó ismeri hitvallását és társadalmi helyzetét. E premisszák mellett lehetetlen neki oly szerződést kötni, melynek alapján a felek egyike megállapodásszerű testcsonkítást végezhessen a másikon. A Talmud már foglalkozik ezzel a kérdéssel — úgy látszik, ismerte máshonnan — és a következő szabályba foglalja a zsidó jog állásfoglalását: (Baba Kamma 92a) Ha valaki embertársához így szól: «Megvakíthatod szememet, levághatod kezemet, eltörheted lábamat», a másik pedig szót fogad és ezt megteszi, akkor a tettes bűnös, noha ellenfele felszólítása szerint cselekedett. Sőt bűnös még akkor is, ha ügylet- vagy ellenfele világosan kimondja, hogy felmenti őt minden ebből származó büntetőjogi következmény alól. A Talmud szerint tehát minden olyan megállapodás, mely az ember testi épsége ellen irányul, semmis. A font húsról szóló szerződés, mely alapjában az emberi testet a pénzbeli ellenszolgáltatás helyettesítőjeként állítja be, nem egyéb, mint középkori lovagmotívum, amilyenhez hasonlóval gyakran találkozunk, többek között Kiss Józsefnek *Gedővár asszonyá*ban is. Némely középkori várúr autonóm törvénylátásában előfordulhattak ilyen különleges esetek, de a

zsidó nem illik ide bele sem idő, sem hely szerint. Már a XVI. század első negyedében nyomtatták Velencében, tehát Shylok állítólagos hazájában, egyik legbecsesebb, cenzurátlan Talmud teljes kiadását. Ott jelentek meg a klasszikus zsidó törvénykódexek is. Volt tehát ott nagy zsidó centrum és zsidó bíróság is, mint röviddel ezelőtt Spanyolországban, valamint Német- és Franciaországban. A zsidó bíróságok nem voltak akkor elszigetelt testületek. Mindenhol igénybevették nemzsidók is, különösen, ha a peres felek különböző valláshoz tartoztak. Spanyolországban még az inkvizíciós idők legvéresebb szakaiban is meg kellett tiltani a keresztényeknek, hogy zsidó bírósághoz forduljanak. V. ö. Baer i. h. II. 63. sz. (46), 64. sz. (49), 70. sz. (55), 114. sz. (103), 118. sz. (107. és köv.).

Ha tehát Antonio csakugyan Velencében élt és zsidó ellenféllel állott szemben, amit forrásokból megerősíteni nem lehet, sőt az ellenkezője a valószínű — ha a zsidó ellenfél csakugyan követelte volna a font húst, akkor a legegyszerűbb lett volna Shylokot a rabbisághoz idézni és Antonio felszabadult volna szerződésének betűszerinti betartása alól minden leleményesség nélkül. Mert a zsidó törvény szerint az ilyen Shylok-Antonio-féle szerződés erkölcstelen tartalmánál fogva semmis.

Még csak egy szó a szellemes Porciáról. Az a motívium, mellyel Porcia váratlan fordulatot visz bele a drámába, feltűnően egyezik azzal, amelyet a Talmud érvül hoz fel azok ellen, kik a bibliai «szemet szemért» elvének szószerinti alkalmazását emlegetik. Chizkija iskolája (Baba Kamma 84a) azzal okolja meg a testi megtorlás teljes mellőzését, hogy kimutatja a szentírási szöveg betű-

szerinti keresztülvitelének lehetetlenségét. A Szentírás szemet szemért követel, de nem szemet és *életet* szemért. Már pedig a szószerinti megtorlás könnyen veszélyezteti az életet is, ha a műtét esetleg balul üt ki. Egy másik még régebbi nézet (u. o. 83b lent) azzal érvel, hogy a szemek nem egyenlők ; könnyen megeshetik tehát, hogy a szószerinti megtorlás esetében nagyobb vagy jobb szem esik áldozatul kisebb vagy gyengébb szemért, ami szintén igazságtalan. Hasonlót mond Porcia is, amidőn hangsúlyozza, hogy pontban egy fontot szabad vágni, se többet se kevesebbet. Világos, hogy itt valami szerepösszetévesztés vagy csere történt. Amit Shyloknak mint zsidónak *tudnia* kellett volna *saját* vallástörvényéből, azzal keresztény ellenfelének ügyvédje lepi meg, mint új felfedezéssel, mely mindenkit váratlanul ér.

A feltűnő szerepcsere mindenesetre csodálkozást vált ki. Az osztatlan Shakespeare-tisztelet nem mehet el közömbösen ilyen lényegbe vágó tévedés mellett. Pedig hát a tévedés előttünk van. Ki van mutatva forrástanilag is, vallás- és kultúrtörténetileg is. Eddig azonban egy mozzanat maradt figyelmen kívül e tévedésben : a relativitás elve. Amidőn Shakespeare a *Gesta Romanorum* egyik vidám és kicsapongó meséjébe zsidót csempész be, nem követ el nagyobb hibát, mint mikor tengert visz be Csehországba a *Téli rege* darabjában. A két hiba magában véve megközelítőleg ugyanazt a mértéket üti meg. Csak kihatásaiban mutatkozik igen érzékeny, sorscsapásnak is beillő különbség, melyre a költő nem is gondolhatott, nem is volt szándékában, mert őt egyesegyedül a drámai művészet szempontjai érdekelték. Úgy vagyunk a különbséggel e két tévedés közt, mint

mikor valaki égő gyufát dob el gondtalanul. Ha az égő gyufa földet vagy követ ér, ami a leggyakoribb, elalszik magától. Nem veszi észre senki. Ha azonban benzinkannába téved, akkor kiszámíthatatlan kárt és szerencsétlenséget okozhat. Shakespeare csehországi tengerébe nem fulladt bele senki, soha hajótörést nem okozott. A földrajz tudománya is elment mellette, mint sok más mesebeli tündérország és mesebeli tengerpart mellett. A zsidóvá átvarázsolt Shylok azonban tüzet fogott és robbanása mindmáig érezhető. A lángok újból és újból felcsapnak.

Ami tehát bánt bennünket a Velencei Kalmárban, az nem tisztán a hiba, amelyet a költő Shylok szerepén ejtett, hanem a hibának utóhatása, a lelketlen visszaélés e hibával kapcsolatban. Ez azonban nem annyira Shakespeare-re mint inkább a zsidó sorsra tartozik.

Ha majd egykor felülkerekedik a jobb belátás a zsidóság megértésében és megítélésében — remélhetőleg ez is bekövetkezik majd — akkor Shyloknak koronatanúi szerepe magától megszűnik. És megszünnek a körülötte kifejlődött viták és kimagyarázások is. Tudomásul veszik benne a történeti valótlanságot ugyanolyan lehiggadt kedéllyel, mint Csehország tengerében a földrajzit.

Dr. Guttmann Mihály.

SÁBA KIRÁLYNŐJE ÉS AZ ABESSZIN KIRÁLYLEGENDA.

I. A Bibliában (I. Kir. 10, 1—13) csak kevés szó esik Sába királynőjéről: «Midőn Sába királynője hallotta Salamon hírét meg az Örökkévaló nevét, eljött, hogy próbára tegye őt rejtvényekkel. Eljött Jeruzsálembe igen tekintélyes sereggel, tevékkel, melyek vittek fűszert, igen sok aranyat meg drágakövet; ment Salamonhoz és elmondta neki mindazt, ami szívén volt. És megfelelt neki Salamon mind az ő szavaira; nem volt semmi sem rejtve a király előtt, amire meg nem felelt volna neki. Látta Sába királynője Salamonnak minden bölcseségét és a házat, melyet épített, meg asztala étkeit, szolgáinak ülését és szolgálattevőinek állását és az ő ruháikat meg pohárnokait és fölvonulását, ahogy föl szokott vonulni az Örökkévaló házába: akkor nem maradt többé benne lélek, és szólt a királyhoz: Igaz volt a szó, melyet országomban hallottam dolgaid felől és bölcseséged felől. De nem hittem a szavaknak, míg el nem jöttem és saját szemeim látták, ámde nem beszélték el nekem a felét sem; hozzátettél bölcseséget és jelességet a hírhez, melyet hallottam ... És adott a királynak százhúsz kikkar aranyat, igen sok fűszert meg drágakövet; nem került oda többé annyi, mint ama fűszer, melyet adott Sába királynője Salamon királynak ... Salamon király pedig megadta Sába királynőjének minden kívánságát, amit kért, azonkívül, amit adott neki, Salamon király módjához

képest. Ekkor fordult és elment országába, ő meg szolgái».

Ennyi az egész ; a Biblia nem mond többet ; bő tér kínálkozik legendára, mondára, regényre. Mint valami mesebeli tündér — névtelenül suhog ez alak végig az idők áradatában ; névtelenül és honosság nélkül, mert «Sába országa» nem oly név, melynek biztos helye volna a térképen, és hogy annyi mint Kús = Etiópia — korántsem biztos. És mégis — Sába királynője kedvelt alakja lett három monoteista vallásnak, mert a mi Ótestámentomunkon kívül helyet foglal a keresztény Újtestámentomban, az iszlám világ Koránjában, sőt egy exótikus nép vallásában is : az abesszín egyház szent könyvében. Két evangelista (Máté és Lukács, 12, 42 ; ill. 11, 31) szörnyű dorgálásra használja fel a Dél királyasszonyát a zsidók ellen : . . . «felkél az ítélet napján e nemzetséggel egybe, és kárhoztatja ezt, hogy ő a földnek határiból eljött, hogy hallaná a Salamon bölcseségét, és ime, nagyobb vagyon ez helyen Salamonnál» (Károli G. fordítása).

Arra nézve sem kapunk útbaigazítást, honnan van az, hogy Sába országában épp egy nő viszi a kormányt ; hisz ez sem a régi, sem a mai világban nem egészen természetes dolog. Az Újtestámentomban (Apost. 8, 27 ; v. ö. Plinius VI, 29, 186) találkozunk a *Kandaké* névvel ; ez állítólag az etiops királynő címe ; csakugyan úgy értesülünk Eusebius (H. E. 2, 1) által, hogy még az ő idejében is (IV. század) nők uralkodhattak ott. Az abesszínek szent könyve, a Kebra Nagast, melyről még szólni fogok, kitér e kérdésre is (c. 33 p. 23 ; v. ö. e. 36 p. 27). «Eddig, úgymond, az volt az intézmény

Etiópiában, hogy egy nő legyen királynő, szűz, aki férjhez nem mehet ; ezentúl (t. i. ahogy e nőnek Salamontól fia született), férfi legyen az, a te nemzetségedből és ennek ivadékai, akik uralkodni fognak mindétig». A Dávid ben Jisáj törzsökéből származó ez ivadékról oly szívömlengéssel, oly dicsőítéssel beszél és regél az abesszín szent monda, mint ahogy mi zsidók beszélünk a mi messiásunkról. Itt az eredete annak, hogy az abesszín uralkodóház egészen napjainkig «Salamon»-féle dinasztiának nevezte magát, melynek heraldikus címe : «Juda törzsének győzelmes oroszlánja, az Úr választottja». Nos, a «győzelmes» jelző nem bizonyult igaznak az utolsó háborúban ; a «kiválasztott» ellen pedig, mivel *minket* illet, mi zsidók emelünk óvást.

II. Az abesszín királymonda a Kebra Nagast, azaz «A királyok dicsősége» című könyvben található. Ez igen nagy könyv, vagy 120 fejezetből áll és rendesen hozzá van csatolva az abesszínek kezén forgó bibliához ; tehát szoros értelemben vett *szent* könyv. Mostani szövege az ú. n. *geez* nyelven van írva. Ez a sémi nyelvek egyik ága és sok tekintetben hasonlít a héberhez ; de már az abesszínek közt is kihalt, körülbelül úgy, mint röviddel ezelőtt a héber nyelv is és most már csak papjaik és tudósaik értik. Európai tudósok elhozták e szöveget hozzánk és többek közt kiadta és lefordította németre Karl Bezold, ismert nevű tudós (a bajor Akadémia értekezései közt 1905-ben). De a Kebra Nagast csak egyik változata az abesszín királymondának ; van annak más két változata is. Röviden ismertetni fogom mind a hármat. Még csak annyit : a K. N· keletkezési idejét a XIII. századra teszik, Emda Ción

király uralkodásának idejére. Mit jelent e név: «Emda Ción? Héberül: Ammud Ción = Ción oszlopa. Mily furcsa, mily jellegzetes! De tévedne, aki azt hinné, hogy a feketéknek e királya a lerombolt, a meggyalázott Ciónt akarta volna helyreállítani. Nem, «Ción» az ő nyelvükön a frigyszekrényt jelenti, vallásuk eme nagy, rajongásig szeretett, bálványként imádott jelképét, melyet állítólag Jeruzsálemből raboltak el; «Emda Ción» tehát azt jelenti: a *vallás* oszlopa, mert ezzel a királlyal (már elődével is) az «izraelita», azaz a Salamon-féle dinasztia sora következik.

És most lássuk végre a Salamon-féle dinasztia «keletkezését». Salamon király fényes templomot akar építeni és e célból felszólítja a világ nagy kereskedőit, hogy szállítsák neki a drága becses anyagot. Így jön Jeruzsálembe az etióps királynőnek is egy embere. Látván Salamon udvarának fényét és a király dicsőséges uralkodását, rajongva elbeszéli otthon a királynőnek. Ez most már önszemével akar meggyőződni a mesés hír igazságáról, tehát eltökéli magát és fényes kísérettel és gazdag ajándékokkal felkeresi Salamont trónusa székhelyén. Többet látott, mint amennyiről a hír szólt, és leborulván Salamon Istenének nagysága előtt, ő, aki azelőtt a napot imádta, e szavakba tör ki: «Ezentúl nem a napot imádom, hanem a nap Teremtőjét, Izrael Istenét; Izrael Istenének ama szekrénye legyen az én uram, nekem és minden ivadékomnak és egész irodalmamnak».

Szóval, a messze földről jött pogány uralkodóasszony hódol Izrael Istenének. De sajátságosan ezt az Istent a frigyszekrényben látja megvalósulva, tehát

nem a szellemi, a láthatatlan Istent imádja, hanem egy fából való készüléket, voltaképpen egy fétist, még csak a frigyszekrényben gyanítható tóráról vagy törvénykönyvről sem esik szó, hanem mindig csak ama hüvelyről és annak takarójáról, és a K. N., mely számtalanszor emlékszik meg ez imádatról és dícshimnuszokat zeng a «tabut»-ról (így nevezik az abesszín hívők imádatuk tárgyát, az arabs után, a héber téba szóból), nem veszi észre, hogy továbbra is pogány tant hirdet. Ez tehát az abesszínek új vallásának kezdete ; ilyen az az «izraelita» vallás, mely állítólag az *övék* és csakis az övék.

De a vallás keletkezése nem minden, amit a K. N. fenséges hanghordozással hirdet ; hisz egyik főcélja elbeszélni, hogy is van azzal a salamoni dinasztiával. És itt kezdődik a dolog regényes oldala. Sába királynője már hat hónap óta időzik Salamon udvarában és visszamenésre gondol. Ekkor eszmél Salamon király arra, hogy voltaképpen szép asszonyt küldött a sors az ő közelébe, akit kár volna érintetlenül elengedni. E gondolat és ami most következik, — ez mind és sokkal több is — el van beszélve a K. N. című szent könyvben, és én csak a megértéshez szükségest emelem ki belőle. Tehát Salamon tervet főz ki magában. Nagy búcsúlakomát rendez a távozó királyasszony tiszteletére ; «furfanggal és bölcseséggel» megparancsolja szolgáinak, hogy a királyné elé erősen fűszerezett és sós ételeket rakjanak. A monda ezzel is értésünkre adja, hogy «bölcs» Salamon mily egyszerű eszközökkel dolgozik vágyai elérésére. Végre rábeszéli a királynőt, hogy ez éjjel ne térjen vissza palotájába, hanem nála,

Salamonnál maradjon. A királynő rááll, de e szavakkal: «Esküdjél, hogy rajtam erőszakot nem teszel!» Erre Salamon: «Esküszöm, de te is esküdjél, hogy semmi holmin házamban erőszakot nem teszel!» — A királynő immár biztonságban vélte magát, lefeküdt a nagy terem egyik sarkában, de szörnyen kínozta a szomjúság. Azt vélvén, hogy Salamon mélyen alszik (holott az csak tetette magát alvónak), lassan odaosont Salamon fekhelyéhez, ahol egy kancsó vizet pillantott meg (azt is szándékosan tetette oda a király). Salamon kezénél ragadja meg az éjjeli tolvajt: «Hát nem esküdtél, hogy semminek házamban nem ártasz?» Félénken a királynő: «Hát az is esküszegés, hogy egy kis vizet iszom?» Erre a király: «Tudsz-e valamit a földön, ami becsesebb a víznél»? Erre a nő: «Fölmentelek esküd alól, de csak engedj innom!» Így érte el Salamon azt, amire vágyakozott.

Elutazása előtt gazdagon megajándékozta Salamon a királynőt. Gyűrűt is adott neki, szólván: «Fogadd emlékül; ha fiú találna lenni, e gyűrűvel jőjjön el hozzám!» Nagy pompával a királynő végre elutazik.

Még útközben megszületik a fiú. Anyja Bainalehkem-nek nevezi, azaz: a bölcs (Salamon király) fiának. Mellékesen: ebből lett a Menelik név. Különben a szent könyv a fiút mindjárt királynak címezi és Dávidnak is nevezi. A fiú felnő s szeretné tudni, ki az édesapja. Játszótársai azt mondják neki: Salamon király. Anyját is megkérdezi, de ez nem ad választ és apjához vonulni sem engedi a fiút. De amikor a fiú 22 éves lett, mégis megtudta a valót és eltökélten így szólt anyjához: «Elmegyek meglátni atyám arcát,

aztán majd visszatérek uramnak, Izrael Istenének akaratából». A gyűrűt is magával vitte.

Gázában lépett a palesztinai földre. Mikor az emberek megpillantották, nagyon csodálkoztak azon, hogy mily nagyon hasonlít Salamonhoz, sőt voltak olyanok, akik éppenséggel Salamonnak tartották. Követet menesztettek Jeruzsálembe. «Nagy az izgalom az országban; utas érkezett hozzánk, aki arcra és alakra hasonlít hozzád!» Salamon gyanította a valót, az ifjút Jeruzsálembe kérette, elébe ment, össze-vissza csókolta és így szólt hozzá: «Lám, atyám Dávid megifjodott benned és feltámadt halottaiból». A fiú is igazolta magát az anyjától hozott gyűrűvel és így szólt: «Fogadd e gyűrűt és emlékezzél e szavakra, melyeket a királynővel váltottál! Adj nekünk kicsike szegélyt az isteni frigyszekrény ruházatából, hogy imádjuk azt örök napjainkig!»

A regényes bonyodalomnak ezzel vége és most kezdődik a vallásalapítás. A K. N. igen hosszan beszéli el e történetet, sok érzéssel, vallásos ihlettel és buzgósággal, imákkal és himnuszokkal. De mindez nem téveszt meg *minket* abbeli ítéletünkben, hogy a frigyszekrényt *lopták*, igenis cselszövénnyel lopták Zsidóországból és e lopott bálványra alapították az új abesszín egyházat, azt a keresztény színezetű egyházat, mely aztán oly ádáz dühvel fordult az országban lakó *falasák* ellen, ama zsidó törzs ellen, mely híven kitartott nem ugyan a frigyszekrény, hanem a frigyszekrényben őrzött *törvény* mellett. Szent könyvükből azonban szögezzük le azt a tényt, hogy a zsidó vallásnak csak egy foszlánya is — itt szó szerint véve — elegendő volt egy új vallás

alapítására, amelynek hívei szentül hitték, hogy ezentúl *ők* az igazi Izrael és a *tabut*-tal együtt mintegy a *sekhina* telepedett meg az ő földjükön.

De nézzük tovább a történteket. A hazakívánkozó ifjút Salamon és népe szívesen marasztalta volna, de az ifjú nem engedett. Salamon erre megáldotta őt, újra a Dávid nevet adta neki és a zsidó nép legelőkelőbb családjaiból 12 nemes ifjút adott melléje, hogy kísérjék hazájába és legyenek tanácsadói. Amikor azonban ezek az ifjak látták, hogy örök időkre távozniok kell otthonukból, *ellopták* a frigyszekrényt és utánzatot tettek helyébe. Salamon maga, az anya és fia kérésére, csak a takarót magát (nem is szegélyét) akarta odaajándékozni, hisz azt könnyen lehet mással pótolni, de amikor (álomlátomásban) megtudta, hogy amazok elvitték az igazi szekrényt, nagyon megharagudott és népét fegyverkezésre szólítván, haddal akarta őket utolérni és a szekrényt visszahozni. De mikor látta, hogy már rég túl vannak országa határán, nagy szomorúsággal visszatért Jeruzsálembe és titokban megparancsolta, hogy az ottlevő deszkákból új frigyszekrényt alkossanak és új drága takaróval lássák el. Hogy miért volt erre szükség, nem látjuk be, hiszen már *amazok* hagytak itt utánzatot és a takarót el se vitték. De itt megszakítjuk az elbeszélést, a feketék országába már nem megyünk el. Újra hangoztatjuk, hogy mindig és mindenütt a frigyszekrényről csak mint «Ción»-ról beszélnek ; oly elgondolás ez, melyben látszik ugyan a «Ción» szó varázsereje, de mi mégis csak megütközünk, sőt mosolygunk rajta.

III. Most már sietünk a második változathoz. Ez

eredetileg arabs nyelven íródott, talán a XVI. századból való és keresztény világnézetet árul el. Főtartalma kifejezést nyer a francia *E. Amélineau* művében. Feldolgozta e címen: «Comme le royaume de David passa aux mains du roi d'Abyssinie» (Dávid birodalma mint ment át az abesszín király kezeibe. Páris, 1888). Németül a már említett *Bezold* ismertette. E változatnak igen sok mozzanata van, mely bennünket mint zsidókat érdekelhet.

Szintén a templomépítésen kezdi. Salamon munkásai nem bírták a nehéz köveket feldolgozni; eltört rajtuk minden szerszámuk. Isten sugallatára Salamon megparancsolta vadászainak, hogy fogják el a *rukh* nevezetű madár fiókáját. A madárfiókát úgy helyezte el palotájában, hogy rézüstöt borított rája, de úgy, hogy szárnyai a burok alól kilátszottak. Mikor az öreg madár, röptéből vissatérve, fiókáját nem találta, nyugtalanul röpködött ide-oda, hogy megkeresse. Jeruzsálem fölött is elrepülvén, megpillantotta a burok alatt fiókáját, de onnan megszabadítani nem tudta. Most a paradicsom felé röpült, ott felemelt egy eldobott faszilánkot, egész Jeruzsálemig hozta, az üstre vetette, és ime — csodák csodája: az üst megrepedt, a madárfióka kiszabadult és anyja örömmel röpült vele fészkébe. Salamon immár ismerte azt az eszközt, amely megrepeszti a legkeményebb tárgyakat, a nagy kövek immár símán hasadoztak a kőfaragók kezében, a templom elkészült és a paradicsomi fa ott hevert az oszlopcsarnokban.

Itt megállunk egy kicsit. A mondottak mindjárt a *sámir* legendára emlékeztetnek. A talmudi aggáda szerint is Salamon kétségbe volt esve, mint faragja meg

a nagy köveket, holott ahhoz, mint tudjuk, vaseszközt használni tilos volt. A bölcsek utaltak a banka (*dukhifath*, Auerhahn) nevű madárra, amely szintén úgy szabadítja ki a burok alól fiókáját, hogy a *sámirt* teszi rá, amely a sziklát is meghasítja. A *sámir* voltakép a héberben a gyémántot jelenti, mely minden üveget és sziklát szétrepeszt, az aggádában azonban egy kis férget jelent, mely e csodaerővel rendelkezik. A két elbeszélés közt mindenesetre nagy a hasonlatosság.

És most folytassuk az abesszín elbeszélést. A «Dél királynő»-jének itt különös története van. Mikor anyja terhes volt vele, szép kövér kecskét pillantott meg s megkedvelte. «Mily szép! Mily szép lábai vannak!» Mikor leánygyermeket hozott világra, kitűnt, hogy egyik lába szőrös, mint a kecskéé. Mellékesen mondva: az első változatban Sába királynője ingerlően szép; itt, a másodikban, testi hibája van! Múltak az évek, és Sába királynője Jeruzsálembe megy, hogy kitapasztalja Salamon bölcseségét. Salamon, hallván arról a bizonyos kecskelábról, meg akart róla győződni, anélkül, hogy a királynőt sértené női szemérmében. A «bölcs» király ezt is eléri egyszerű csellel. Trónra ül a templom udvarában, a teret elboríttatja vízzel és itt fogadja a királynőt. A királynő mitsem sejtve, összefogja és felemeli ruháját, nehogy vízbe merüljön. A szőrös láb meglátszik, és Salamon megtudja, amit tudni akart. De ama paradicsomi faszilánk is ott hevert a templom udvarában; a vízben gázoló királynő rálépett és ime — lába kiegyenesedett és egészséges lett, mint párja.

Ez a furcsa részlet megvan a Koránban is (27, 40 kk.), helyesebben a Korán kommentárjaiban, mert amaz

inkább csak célzás alakjában közli. De főképpen megvan a Targum Séni-ben. Arameus fordítás ez Eszter könyvéhez. Igen sok keleti mesét tartalmaz és e miatt a zsidók kedvelt olvasmánya volt. De a Koránban és a Targumban a dolog mégis kicsit máskép hangzik. Ezek szerint Salamon egy kristály-, illetve üvegházban fogadja a királynőt ; ez a szokatlan látványtól megzavarodva, a kristályt, ill. üveget *víznek* látja és ezért emeli fel ruháit. Tán nem csalódunk, ha kiemeljük, hogy e részlet igen találóan jellemzi a zsidó civilizációt a barbár abesszín felett ; mert honnan is kerülne *oda* annak tudása, hogy létezhetik egy kristály-, ill. üvegpalota is? A szőrös lábbal mindkét forrás többé nem törődik, azaz a paradicsomi fa alakjában elért gyógyszert nem említik ; *még* más szóval : keresztény részlet ez, mely amazokban nem található.

A történet további része nagyjában úgy folyik le, mint a K. N.-ban, de mégis némi különbséggel. Így, mikor Salamon a királyi asszonyt bírni akarja, az arabs változat nem mulasztja el, hogy Salamont így beszéltesse : Hisz (törvényesen) akarlak feleségül venni, «én a király, te a királynő» ; azaz : regis voluntas suprema lex — amit *mi* mondunk és teszünk : *az* törvény. Továbbá, mikor Salamon meghallja, hogy messze idegenből egy király lép be országába nagy haddal, ő maga is háborúra készül, mert még nem tudja, hogy a fia jött meg. A mondaösszehasonlítás alapjára állva, ezt az indítékot egy bécsi utód *(H. v. Mzik)* abba a nagy mondakörbe állítja bele, mely szerint idegenben idegen nőtől származó fiú ismeretlen apjára támad ; de itt voltaképpen az apa akar támadni arra, akiről azt véli,

hogy országába tör. De harcra nem került a dolog. Az ifjú Menelik apja paripáját megnyergelve és felszerelve látja, ráül, nyargal rajta és kardjával hadonászik. Csak most kezdi Salamon sejteni a valót. Mikor amaz a gyűrűt is előmutatja, biztos benne, hogy fia áll előtte.

Ami a frigyszekrényt illeti, e változatban is érzelgősen és fellengősen beszélnek róla, bámulják csodatetteit, de itt nem csenik el titokban, hanem az ifjú egyenesen elkéri apjától. Apja elég gyenge, hogy titokban összebeszél vele : csak a papok és vének ne tudják meg ;» de ha elviszed, ez jele annak, hogy maga az Isten is úgy akarta». Vajmi gyenge érvelés! Tény az, hogy itt is az igazi frigyszekrényt az abesszínek országába viszik, és Izraelben csak hamis utánzata marad vissza.

IV. Van azonban a Sába királynő mondájának egy harmadik változata is. Axumban beszélte el egy a Tigré-törzshöz tartozó ember ; egy európai tudós feljegyezte, egy másik kiadta és lefordította. E «Tigré»-változat szerint Menelik anyját egy sárkány elé kellett volna vetni ; e célból már egy fához kötötték, de eljött hét «szent» (angyal) és megmentette. Midőn a sárkányt megölték, véréből egy csepp ráesett a leány lábára, a leány ettől szamárpatát kapott. A nép e leánynak tudta be érdemül, hogy a sárkány elpusztult, és megtette királynőjének. A királynő első vezére vagy minisztere szintén nő volt. «Sába királynője» értesülvén arról, hogy Salamon minden betegséget meg tud gyógyítani, férfiúnak öltözve, miniszterével együtt elzarándokolt Jeruzsálembe. Csakugyan, mihelyt Salamon kü-

szöbét átlépte, lába meggyógyult. Salamon megvendégeli a két állítólagos férfit, de, minthogy keveset esznek, felmerül benne a gyanu, hogy nők. Hogy bizonyosságot szerezzen magának, a hálóteremben, melyet velük megosztott, egy mézes zsákot akaszt fel s kilyukkasztja, hogy a méz csepegjen belőle. Midőn a két nő azt véli, hogy Salamon alszik, odaosont a zsák alá és nyalta a mézet. E nyalánkságukon Salamon észrevette, hogy nők, és még azon éjjel mint nőkkel bánt el velük. Távozásuk előtt ezüst botot és ezüst gyűrűt adott nekik ; «ha leány lesz, — így szól hozzájuk — a bottal jöjjön hozzám ; ha fiú, a gyűrűvel». A «Dél királynője» távozás előtt tükröt is vett magának. Mindkét nő fiút szült. Az egyik fiú, a királynőé, mindenben apjához hasonlított, még arcbőrre is. Amikor felnőttek, apjuk felkeresésére indultak. Az egyiknek Sába királynője ama tükröt is odaadta, megfelelő utasítással. Jeruzsálemben a féltestvér azt az embert tisztelte királynak, ki a trónuson ült ; Menelik azonban a tükör segítségével a valódi Salamont ismerte fel, aki szándékosan az istállóban rejtőzködött. Most imígyen szól a «bölcs» király : «Te vagy valódi fiam ; ám amaz is a fiam, de tökfilkó».

Aki ezt a leírást hallja vagy olvassa és a Talmudban is jártas, rögtön észreveszi, hogy az megfelel annak a mondának, hogy egy ízben Asmedai letaszította Salamont a trónjáról és maga ült helyére. De a tükörindítéknak is van mása ; egyébről nem szólva, ismerjük *Schiller* «Jungfrau von Orlenas»-jában azt a jelenetet, hogy Johanna elfordítja tekintetét az orleansi fattyútól, aki a trónon ül és felismeri Károly királyt, aki az

udvarnokok közt vegyült el. De Johanna sugallat alapján teszi — a barbár feketék közt hogy lehetne ilyesmit várni? Tehát mágikus erő hat; egy tükör játssza a detektív szerepét.

Nézzük még csak a frigyszekrény sorsát a Tigré-változat szerint. Salamon maga mondja fiának: «Vidd magaddal Mihály (arkangyal) szekrényét!» Ő azonban Mária szekrényét vette magához; ennek leplét amarra tette. Pár nap múlva vihar pusztította Jeruzsálemet. A király, rosszat sejtve, azt mondta: «Nézzétek, mi van Mária szekrényével!» Felelik: «Megvan» (a leplet ugyanis nem emelték le). Szól a király: «A leplet vegyétek le és úgy nézzétek!» Ekkor látták, hogy Mihály szekrénye van ott. Követeket küldött fiához, hogy adja vissza a valódi szekrényt; a fiú megtagadta. E változatnak teljesen keresztény jellege van; Mária szekrénye (hogyan kerül Jeruzsálembe Salamon idejében?) a valódi szekrény; a Mihály-féle hadd maradjon az elvetemült zsidóknak . . .

V. Két elemet ismertünk meg Sába királynő legendájában, amint ez Abesszínia földjén alakult. Az első elem, a regény, a Salamon-féle ivadék igazolása, érdekes és mulattató, legalább is nem bosszantó. A másik elem, a frigyszekrény átvitele abesszín földre, más jellegű: teológiai fikció, dogma, állásfoglalás a zsidó vallással szemben. A zsidó vallás «foszlányait» ugyan elsajátíthatták volna — tolvajlás nélkül is, de a mondának valami kézzelfogható anyag kell. Ha a régi görögök új poliszt alapítottak valahol messze földön: az anyaországból, az anyavárosból vittek oda szent

tüzet. Mi is tanui voltunk, hogy az olimpiai tüzet valósággal átvitték helyről helyre. Ami a frigyszekrényt illeti, mi zsidók is nagy tiszteletben tartjuk, de csak a «törvény» miatt, mely benne el van helyezve. A legenda szerint az első templom oltártüzét, meg a frigyszekrényt «elrejtették», tehát a második templom idejében már nem volt meg. Annál kevésbbé lehetett valamikor idegen országba «ellopni». A gondolat oly képtelen, hogy zsidó iratokban sem említés, sem vita nincs róla. Salamonnak Sába királynőjéhez való viszonyáról találtunk ugyan rokon vonásokat a zsidó mondában, de soha és semmit a frigyszekrény elcsenéséről. Amazokat már többször összegyüjtötték (van magyar nyelven is értekezés róla ; *Reich B.*, Bp. 1932), de soha az abesszín monda bevonásával. Pedig ez olyan igénnyel lép fel, amely ellen nekünk zsidóknak állást kell foglalnunk. Mi nem adtuk fel a jussunkat. És szerintem ebből magyarázható egy meglepő talmudi nyilatkozat (Baba bathra 15*b*). Egy palesztinai amóra azt az indokolatlan és érthetetlen kijelentést kockáztatja : «Aki azt mondja, Sába királynője *asszony* volt — az téved ; értsd : Sába birodalma (malkath S. helyett malkutha di S.). Mi készteti a régi tudóst e kijelentésre, mely arcul csapja a Biblia elbeszélését? Szerintem annak nagy jelentősége van. Mert ha nincs asszony, akkor nincs is fiú ; ezzel meghiusult az egyik állítás, t. i. az, hogy Abesszíniának «Salamon-féle» dinasztiája van. Ha nincs fiú, akkor nincs, aki a frigyszekrényt ellopná ; ezzel meghiusult az a másik állítás, hogy Izrael eljátszotta szerepét és kiváltságát Abesszínia nyerte el. Mily badarság! Mi senkinek sem adtuk át örökünket,

és ameddig élünk, senki sem léphet örökünkbe. Már pedig nekünk az isteni gondviselés örök életet helyezett kilátásba és mi gunk is mondjuk naponta az ismert berákhában: örök életet ültetett belénk...

E jegyben élünk, e jegyben szólalunk fel, e jegyben várni is tudunk.

(Bécs.) DR. KRAUSZ SÁMUEL.

A MÁSODIK PÖRESET

— Novella. —

A «Királyok első könyvének» harmadik fejezetében említi a Szentírás azt az ítéletet, amelyet Bölcs Salamon, az akkor még fiatal király, két asszonynak a pörében kimondott, amely ítéletről egész Izrael beszélt, s amely ítéletre a király is nagyon büszke volt.

Hogy kié a gyerek: ez volt a pörnek a tárgya. Mai fiskálisok nyelvén: szubsztrátuma. Közös szobában együtt lakott két asszony és mindegyiknek újszülött kis fia volt. Az egyik asszony, álmában, agyonnyomta a gyerekét, hát fogta magát és kicserélte a másik asszony élő kis fiával. Reggel, hogy a másik asszony felébredt, visszakövetelte az elsőtől a gyermekét, s hogy ez nem akarta odaadni, egyenesen a királyhoz fordult: tegyen igazságot közöttük, kié az életben maradt gyerek?

Nagyon okos asszony lehetett a felperesnő, hogy nem fogadott ügyvédet a perében. Előleget kért volna a fiskális — tapasztalatból beszélek, hiszen a háború kitöréséig magam is ügyvéd voltam Erdélyben — «tényállást» vett volna fel az asszonnyal és már be is

jegyezte volna a könyvébe: értekezés féllel... száz sékel.

A fiatal király meghallgatta az allegáló két asszonyt, de mert egyik sem bizonyított, csak debattáltak és feleseltek: az én fiam él, a tied a halott... ellenkezőleg: a tied a halott, az én fiam él — hogy perrendszerű bizonyítékot egyik asszony sem szolgáltatott a királynak, ez végre is kardot hozatott és azt mondta: — Vágjátok kétfelé a gyereket és fele a tied legyen, fele pedig a másiké.

Ekkor, a Szentírás elbeszélése szerint, az egyik asszony felsikoltott: — Nem, uram, nem! Ne vágasd kétfelé a gyereket, mert hiszen akkor meghal ez a drágaság. Inkább legyen az övé, de maradjon életben a gyerek — mire az alperesnő azt mondta: — De csak vágasd kétfelé a csecsemőt, ne legyen sem az enyém, sem az övé. És erre a bölcs király a felperesnőnek ítélte a gyereket. — Csak ez lehet az anyja — volt az ítélet megokolása — mert ez nem akarta megöletni a gyereket, inkább lemondott róla, csak hogy életben maradjon a magzata.

Miből következtettem én arra, hogy a pörben nem szerepelt fiskális? Nem csupán abból, hogy ügyvédről hallgat a krónika, hanem sokkal inkább abból, mert ha igenis lett volna ott ügyvéd, akkor a Királyok első könyvének kevés lett volna az a tizenkét vers, amely elmondja a pörnek egész történetét. Bőbeszédű emberek a fiskálisok, hadd lássa az ügyfelük, hogy igyekszik, különösen, ha közember az ügyfél — ezt is tapasztalatból állapítom meg volt kartársaimról — és ha lett volna ott ügyvéd, végigbeszélte volna a Királyok második könyvét is.

No de hagyjuk ezt a rosszmájú megjegyzést, hadd folytassam a történetet, ahogy következik.

Egész Izrael dicsőítette a királyt, hogy milyen bölcs, milyen léleklátó és lélekismerő, és a fiatal Salamon király büszke volt. S hogy kiélvezze dicsőségét, álruhába öltözött és mint egyszerű ember járta be Jeruzsálem utcáit, hogy ne csak az udvaroncaitól hallja, de az utca népe szájából is hallja, milyen talpraesetten és okosan ítélt ő abban a pörben. Halandó ember volt, tehát joga volt a hiúsághoz mint királynak is.

Nos, ahogy járta az utcákat, két asszonyra lett figyelmes, akik éppen arról a pöresetről beszéltek. Mondta az egyik a másiknak :

— Te, Máachah, én nem értem a világot, miért magasztalja olyan nagyon a királyt ; azért az ítéletért, amelyet abban a gyerek-pörben mondott, nem szolgált rá arra, hogy különös dícséretét zengje.

— Miért nem, Cerujah? — kérdezte kíváncsian a másik.

— Azért, mert bármely más épeszű bíró vagy nem bíró is úgy ítélt volna, mint a király. Hát csak természetes, hogy egy asszony, aki nyugodtan megöletne egy gyermeket, nem lehet annak a gyermeknek az anyja. De hogyan ítélt volna a király, ha a másik asszony is tiltakozik az ellen, hogy kétfelé vágják a gyereket? Ha nem is az anyai, csak az emberi érzése lázad fel az ellen, hogy megöljenek egy ártatlan kisdedet? Nos, hogyan ítélt volna a király, ha mindkét asszony azt mondja : — Ne vágasd ketté a gyereket ; inkább legyen az övé, de maradjon életben a kis fiú! Kit ismert volna

el anyának a király, melyiknek a kettő közül ítélte volna oda a gyereket?

Bölcs Salamon király olyan bölcs volt, hogy jóllehet az, amit hallott, a hiúságát kezdte ki és sebezte meg, nem haragudott meg az asszonyra, aki különvéleményt nyilvánított és nem állt be az ő dicsőítői sorába. Inkább azt mondta magának a király : — Igazsága van annak a Cerujáhnak. Ahhoz csakugyan nem kellett nagy bölcseség, hogy annak az anyának ítéltem oda a kis fiút, aki felsikoltott és könyörgött, hogy ne öljem meg. És igazsága van Cerujáhnak abban is, vajjon hogyan is ítéltem volna, ha mind a két asszony könyörög, hogy ne vágassam kétfelé a gyereket?

— Az a Cerujah a legeszesebb asszony — állapította meg magában a király. — És most csakugyan kérdezem : hogyan is ítéltem volna, ha a másik nőben is felébred az ember és ő is rimánkodik, hogy ne bántsam a gyereket?

Erre a kérdésre nem talált választ a király. Sok álmatlan éjszakán át törte a fejét, de hiába ; bevallotta magának, hogy nem tudott volna mint ítélni.

— Hát az a Cerujah vajjon tudott volna? — kérdezte a király, de mivelhogy a pörnek már vége volt, nem győződhetett meg róla, vajjon tudott volna-e ítélni, vagy nem.

Mintegy két hónappal ezután megismétlődött a gyerekpör, de egészen más alakban, mint az előbbi.

A városparancsnok egyik tisztje egy tízéves kis leánykát hozott a király elé és azt mondta :

— Uram, király úr, a következő történt. Tíz évvel ezelőtt élt itt a városban egy ékszerész, Pálti ben Abija

volt a neve. Az két nőt vett feleségül és mindkettő majdnem egyidőben leánykát szült. Ada nevet kapta az egyik, Penninah nevet kapta a másik s csak egy-két heti korkülönbség volt közöttük. Az asszonyok már kezdettől fogva fölötte rosszul bántak a férjükkel és annyira pokollá tették az életét, hogy Pálti ben Abija elhagyta két feleségét és ismeretlen vidékre bujdosott. De nem egyedül ment el, hanem bosszúállás okából magával vitte a két leánykát is, hadd keseregjenek utánuk az anyák. Az egyik a két leány közül, nem tudni, hogy melyik, már kétéves korában meghalt, s hogy az anyák még véletlenül se tudják meg, hogy melyiknek a gyermeke halt meg, Pálti ben Abija a megmaradt másiknak az Ada-Penninah nevet adta. Felnevelte a megmaradt gyermeket s ez sohasem tudta meg, mi is volt az ő eredeti neve, Ada-e vagy Penninah.

— Mikor a megmaradt Ada-Penninah tízéves lett, édesatyja ágynak esett és meg is halt, de halála előtt jó szomszédjára bízta a gyereket és könnyezve kérte, vigye Jeruzsálembe a leánykát és adja át a városparancsnoknak azzal, hogy Pálti ben Abija özvegyének adja át a leánykát. De hogy — mint itt kiderült — két özvegy maradt utána s hogy ezek közül melyiké a leányka: ezt Pálti ben Abija nem árulta el senkinek, ezt a titkot magával vitte a sírba.

— A városparancsnok átvette a leánykát — folytatta az ember a jelentést — de mert Pálti ben Abijának mind a két felesége még életben van, nem lehet tudni, hogy a leánykának melyik az anyja. Küldi hát uram királyomnak a leánykát, döntse el uram királyom, melyiknek a két anya közül ítéli oda ezt a gyereket.

— Éppen olyan eset, mint két hónappal ezelőtt az a gyerekpör — gondolta magában a király és átadta a leánykát egy szolgálattevő udvari dajkának, hogy nézze meg jól, nincsen-e a testén valami anyajegy. Mert ha van — gondolta magában — és a két anya valamelyikén is olyan van, akkor könnyű lesz dönteni, hogy kié legyen a hazakerült leányka. Az első perben is így kellett volna hogy tegyek, hátha már ezen az alapon is tudtam volna ítéletet mondani, és hátha most ebben az esetben is egy anyajegy ad támpontot a döntéshez?

De még abban az órában jelentette a királynak a dajka, hogy a leányka testén még egy lencsényi anyajegy sem található. Olyan hibátlan ez a gyerek, mint egy arany, mely a király úr pénzverdéjéből most került ki.

— No, nem baj — gondolta Bölcs Salamon. — Akkor más módszer szerint fogok tárgyalni. Karddal most is, de a bölcseség és a léleklátás kardjával.

Elhívatta Cerujáht, aki két nappal a gyerekpör után nem állt be a magasztalók sorába és nem találta olyan nagyon bölcsnek az ő ítéletét.

— Te, Cerujah — kezdte a király — én véletlenül a hátad mögött álltam, amikor Mááchah nevű barátnődnek azt mondtad, hogy a gyerekpörben kihirdetett döntésemért éppenséggel nem szolgáltam rá arra, hogy a világ az én dícséretemet zengje.

— Uram, király úr, ne tiporj el, bocsáss meg — rebegte a megrémült Cerujah és arcra borult a hatalmas király előtt.

— Az a kérdés, Cerujah — tudakolta meg szigorúan

az uralkodó — hogy fenntartod-e még most is, amit mondtál?

— Ha el is taposol, mint egy nyomorult férget — válaszolta elszántan az asszony — de akkori véleményemet nem másítom meg.

— Akkor állj fel, én megbocsátok, Cerujah — mondta most már jóságosan az uralkodó. — Megbocsátok, mert igazságod volt, belátom. De egészen büntetés nélkül nem mégy el — tette hozzá mosolyogva Bölcs Salamon. — Most éppen olyan pöresetem van, mint a multkori a két asszonnyal s a gyerekkel, te végig fogod hallgatni a tárgyalást, de egy szót sem szólhatsz közbe, ez a büntetés.

— Ó, ez nem büntetés, ez nagy kegy — lihegte Cerujah. — Itt lehetni, amikor uram királyom pört tárgyal!

— De egy betűnyi közbeszólás nélkül — ismételte jókedvűen a király. Azután elmondta Cerujáhnak, mit jelentett neki az ember, aki elhozta Ada-Penninát, elmondta neki azt is, hogy a leánykán a legkisebb anyajegy sincs. — Már most ezek után — kérdezte Bölcs Salamon — remélhető-e, Cerujah, hogy megállapítható, kié is a leányka?

— Király uram bölcsesége most kard nélkül is megbirkózik a kérdéssel — felelte Cerujah asszony pajkosan.

Salamon most elhívatta a két asszonyt, de a leánykát még nem mutatta meg nekik. Ez egyelőre a mellékszobában várakozott. És közölte a megjelent két asszonnyal:

— Egyikteknek a leánykája megkerült. Férjetek

meghalt, két leánykája közül is az egyik, de a másik él és most itt van.

— Ha Ada a neve, akkor én vagyok az anyja — mondta Chava, a két asszony egyike. — Ha Penninah a neve, akkor én vagyok az anyja — sóhajtott fel bánatosan a másik.

— De a megkerült leánykát Ada-Penninahnak hívják, vagy megfordítva, Penninah-Adának. Ő maga sem tudja, a kis árva — jegyezte meg Salamon király részvéttel.

— Mutasd meg nekünk a leánykát — könyörgött a a két asszony egyszerre.

— Még nem mutatom meg azért — mondta Salamon — mert förtelmesen rút az a leányka.

Cerujah, aki egyszerű ruhában volt, mintha dajkája lett volna a kis lánynak, a király eme szavára meghökkent. Miért mondja, hogy förtelem a leányka, holott valójában szép, mint egy angyal?

— Ha rút, akkor nem az én gyermekem — jelentette ki Chava asszony közönyösen. — Az én leánykám megcsodált kis szépség volt.

— Az enyém is szépség volt, de most akármilyen rút legyen, én vállalom — sírt Abigál, a másik.

Cerujah nagy szemeket meresztett. Derengett már valami a fejében, miért adta be a király a két anyának, hogy ijesztő rútság a lánykájuk.

Bölcs Salamon egykedvűen folytatta:

— Ada-Penninahnak ezerötszáz arany sékele van, ennyi az öröksége meghalt atyja után.

— Akkor mégis az én gyermekem — mohóskodott Chava asszony pénzéhesen... — Én szegényen is

boldogan vállalom, csak derülne ki az igazság, hogy az enyém — mondta Abigál.

A meglepett Cerujah megint csak nagy szemeket meresztett. Miért mondta a király, hogy másfélezer aranya van a lánykának, holott valójában egy árva perutája sincs?

A király most bevezette a leánykát és Chava asszony felkiáltott: — Az enyém ez a leányka, az enyém! Fiatal menyecske koromban egész Jeruzsálem csodálta szépségemet; az enyém ez az angyalka, az enyém!

— De nem a tied, az enyém ez a gyönyörűség! — sikoltott fel könnyek közt Abigál. — Olyan édeset érez a szívem; megérzi, hogy az, akit szívem alatt hordtam, most itt mellettem van. Az pedig, hogy te szép voltál, nem bizonyíték — fordult a másikhoz. — Gyermekeink annak idején az atyjukhoz hasonlítottak, nem mihozzánk. Ez a kis lány itt egészen az atyja.

A király most leültette a két asszonyt és kettejük közé a leánykát. És ahogy hol a nőkhöz, hol a gyerekhez intézett kérdéseket, élesen figyelő szeme úgy látta, hogy a gyerek, amikor válaszolt, ugyanúgy rángatta a vállát, ugyanúgy pislogott a szemével, mint a mellette reménykedő Abigál. Ebből következtette, hogy ezé a leányka, de még nem akart ítéletet mondani, hanem próbára tette a két asszonyt. Nem acélból készült, de a léleklátás és lélekismerés kardjával.

Kérdezte az egyiktől: — Mennyi a te vagyonod, Chava?

— Ezerkétszáz arany sékelem van, készpénzben.

— Hát teneked, Abigál?

— Nekem is ennyi, ezerkétszáz. Az urunk, amikor

eltűnt, kétezernégyszáz arany sékelt hagyott otthon a házunknál, ezen aztán megosztozkodtunk mi ketten.

Cerujah csak csodálkozott és bámult. Mit akar a király a kérdéssel, hogy mennyi az asszonyok pénze?

A király rá sem nézett Cerujáhra. Közönyösen folytatta:

— El fogom árverezni a gyereket. Aki többet ígér érte, azé lesz Ada-Penninah, a felajánlott pénz meg a másiké lesz.

— Elárverezni az én gyermekemet mint egy üszőt?! — méltatlankodott és zokogott fel Abigál, de Salamon oda sem hallgatott, hanem szárazon, hivatalosan már kezdte is:

— Háromszáz arany sékel... először!

— Ötszázat! — ígért rá Chava.

— Nyolcszázat! — lihegte Abigál.

— Ezerkétszázat! — vágta ki Chava és már azt remélte, hogy a gyermek az övé lesz, hiszen ezerkétszáznál többet nem ígérhet a másik, mert nincs több pénze. És azt gondolta magában: — Így is jó üzletet csinálok. Adok ezerkétszázat a gyermekért és kapok a gyerekkel ezerötszázat. És mégegyszer mondta: — Ezerkétszázat!

— Senki többet? — kérdezte a király.

Abigált megrohanta a kétségbeesés. Pénzen múljon, hogy a gyerek, akit a magáénak érez a szíve, ne az övé legyen, hanem a másiké? És kirántva kendőjéből egy arasznyi tűt, beleszúrta a karjába és eszelősen, magánkívül hörögte:

— Száz csepp vért az ezerkétszáz arany sékelen felül... és ha kell, akár az utolsó csepp véremet is!

— Hát te, Chava? — kérdezte Bölcs Salamon. — Folytatod-e az árverést . . . beszélj! De Chava asszony összébb húzta a kendőjét : — Jaj, nem bírok vért látni, mert elájulok.

— Az igazság szent nevében — szólalt meg most Bölcs Salamon fenségesen — neked ítélem, Abigál, ezt a leánykát. Ez a kifolyt véred a tanúság, hogy a tied Ada-Penninah, nem Chaváé . . . Az igazi anya, ha csak sejti is, hogy az övé egy gyermek, nem csak pénzt áldoz érte, de a vérét is . . .

Most szokatlan valami történt. Amilyen egyszerű, olyan csodálatos szép, megkapó valami. Előlépett Cerujah és térdet hajtva a király előtt, azt mondta :

— Én is anya vagyok, dicsőséges király úr és mint anya helybenhagyom döntésedet. Él az Isten ; mindenképpen helytálló a te ítéleted.

Bölcs Salamon jólelkűen mosolygott.

És Bölcs Salamon király : talpig király volt. Ha már úgy mondta az anyáknak, hogy ezerötszáz arany sékele van a lánykának, nem is akart hazugságban maradni. És azonnal intézkedett : kifizettetett a lánykának nem is ezerötszáz, de háromezer teljessúlyú arany sékelt. — Ezerötszázat hoztál — mosolygott — ezerötszázat meg tőlem kapsz, a királytól.

Chava asszony elment, Abigál is, a leánykával boldogan, Cerujah asszony meg térdet hajtott a király előtt.

— Látod, uram, király úr — mondta — az első perben is így kellett volna, hogy csináljad. Nem karddal, hanem úgy, hogy bepillantasz a két asszony lelkébe. És fenntartom most is, hogy ahhoz bizony nem kellett

nagy bölcseség, hogy annak az anyának ítélted oda a gyereket, aki felhördült és könyörgött, hogy ne ölesd meg.

— Igazságod van — felelte Bölcs Salamon. — Igazságod volt akkor az utcán és igazságod van most is, az én házamnál . . .

— Már most miért van — kérdezhetik — hogy ez a második pöreset nem került bele a Krónikákba vagy a Királyok könyvébe? Azon egyszerű oknál fogva, mert ezt a második pöresetet — én gondoltam ki.

CSERMELY GYULA.

MADÁCH IMRE ÉS A BIBLIA.

— Harmadik közlemény. —

Az ember tragédiája.

Az egyptomi szín.

A III. színnel véget ér a Biblián alapuló jelenetek sora. De csak látszólag. Valójában Madách úgy beleélte magát a Biblia gondolatvilágába, hogy ez még akkor is hatott rá, szinte tudat alatt, mikor már nem is akarta. Ezt észlelhetjük a IV. színnél, az egyptomi jelenetnél. Ennek egész színezete, jellege a Bibliára vall. Nem is csudálatos, hogy Fáráó fényes udvara, trónja, miniszterei, környezete mélyen belevéződött a költő lelkületébe, mert ugyanezzel a jelenettel kezdődik Mózes című drámája is. Madách maga írja ugyan Erdélyi Jánoshoz intézett levelében, hogy Fáróban nem éppen a József Fáróját akarta festeni, hanem egyet a szám-

talan nagyra törekvő Fáráó közül. Pedig valójában az egész jeleneten mégis bizonyos bibliai színezetet észlelhetünk.

A színpadi utasítás szerint a háttérben rabszolgák egy gula építésén dolgoznak korbáccsal rendet tartó felügyelők alatt. Ez bibliai vonás: a héber rabszolgák súlyos robotmunkát végeztek Fáráónak és építettek neki két éléstár-várost, Pitomot és Rámszeszt: «És dolgoztattak az egyptomiak Izráel fiaival szigorúsággal; megkeserítették életüket kemény munkával agyagban és téglavetésben. És tettek föléjük robottiszteket, hogy sanyargassák őket rabmunkáikkal». (M. II. k. 1. f. 11, 13, 14.) Amíg Fáráó és Lucifer a dicsőségről beszélgetnek, a dolgozó rabszolgák közül egyet a felügyelők annyira megvernek, hogy jajveszékelve és üldözötten egész a trónig menekül és ott összerogy. Ez is bibliai vonás: «És följajdultak Izráel fiai a munkából és jajveszékeltek és fölszállt kiáltásuk Istenhez ... És megveretteténeк az Izráel fiai előtt járók, kiket a Fáráó pallérai rendeltek azok előtt ... annakokáért elmenének az Izráel fiainak előttök járói és kiáltának Fáráóhoz ilyen módon: Miért cselekedel így a te szolgáiddal? ... Íme a te szolgáid megverettetnek!» (2. f., 23.; 5. f. 14, 15.)

Majd Fáráó Luciferrel a népszabadságról beszél; Lucifer ezt egyenesen tagadásba veszi. Azt mondja, hogy a tömeg szolgaságra való. Legfölebb, ha egyesek emelkednek ki közülük:

> ...«Adj ezen
> Nehány kivált egyénnek *láncot és gyűrűt*,
> Adj más játékszert s mondd: ím a tömeg
> Fölébe tollak, ez teszen nemesbbé».

Ez is bibliai vonás. Lucifer itt bátran mondhatta volna: adj a kiváló egyénnek aranyat, birtokot vagy palotát; de ő előtte a bibliai József lebeg, akit Fáráó magas rangra emel és nagy kitüntetésben akar részesíteni. Azért így szól róla M. I. K. 41. f. 42. verse: «És levette Fáráó a *maga gyűrűjét ujjáról és adta azt Józsefnek ujjára . . . és arany láncot* vete az ő nyakába». Tehát gyűrű és lánc itt is, ott is a kitüntetés eszköze.

Ámde Fáráó ragaszkodik nézetéhez és szabaddá teszi rabszolgáit:

> «El a szolgákkal! Legyen mind szabad.
> Hirdesd ki nekik, ám de jól siess,
> Hogy, míg megbánom, késő is legyen már».

A bibliai Fáráó is szakasztott így cselekszik: szabadon bocsátja rabszolgáit, Izráel fiait, miután néhányszor megbánta ebbeli ígéretét, végül a tizedik csapás után sietve elbocsátja őket. (M. II. k. 12. f.)

A görög szín.

Az V. szín egészen más légkörbe, Athénbe vezet. Ennek megfelelően a jelenet teljesen hellén jelleget ölt és a Bibliának már nem jut szerep. Csupán egy ízben, amidőn a kis Kimon apja hősiességében kételkedni mer, halljuk, amint anyja így utasítja rendre:

> «Óh, jaj, ne ítélj jó apád felett,
> *Istennek átka ül oly gyermeken*».

Élénken emlékeztet Salamon péld. 20. f. 20. versére: «*Aki atyját* vagy anyját *átkozza*, annak *megoltatik szövétneke* a sötétség homályában». Vagy M. II. k. 21. f.

17. versére: «Aki atyjának vagy anyjának gonoszt mond, ölettessék meg».

A Biblia e szava oly élénken vésődött a költő emlékezetébe, hogy Margit, nápolyi királynénak is ezt adja ajkára, amidőn fiát tanítja: «Ó jaj, ne ítéld lépteit atyádnak, Istennek átka van oly gyermeken». (Mária királynő V. felv.)

Még fölemlíthetjük, hogy ebben a jelenetben a költő a következő színpadi utasítást írja elő az áldozatra készülő Éva-Luciának: «Ezalatt az oltár tüzét meggyujtotta, *kezeit megmosá* és a hozandó áldozatra készült». Majd pedig így folytatja: «Éva két galambot és tömjént áldoz az oltáron».

Az áldozati szertartás teljesen stílszerű. A régi görögök Aphroditének csakugyan galambot áldoztak, a tömjént is gyakran rávetették az oltár lángjára; azonban a kézmosásról nem tud a görögök áldozati szertartása, amint ez Pecz Vilmos: Ókori Lexikón I. k. 83—85. lapjaiból kitűnik.

Valószínűnek tartom, hogy Madách a zsidó szertartás hatása alatt írta elő ezt az áldozati ritust. A zsidó szertartás ugyanis nagyon jól ismeri a kézmosást; már M. V. k. 21. f. 6. verse is így szól: «És mindnyájan, annak a városnak vénei *,mossák meg kezeiket* a megöletett üsző-tinó felett a völgyben».

Eredetileg a kézmosás az ártatlanság kifejezése volt, utóbb azonban mindenféle szertartásnál használták és használják ma is. Erről Madách nemcsak a Biblia útján, hanem a gyakorlati életből is könnyen szerezhetett tudomást. Egyébként az Újtestamentomból is tudhatta ezt. Márk 7, 3. versében olvasható: «Mert a Farizeusok

és minden Zsidók nem esznek, hanemha gyakran megmossák kezeiket». És még sok más helyen.

A római szín.

A VI. szín Rómában egy érzéki élvezetek mámorába süllyedt dőzsölő társaságot mutat. Az orgia színhelye előtt halottat visznek, aki pestisben múlt ki. A féktelenül mulatozók halottsértést követnek el, mire a temetési menetből kiváló Péter apostol előlép és hatalmas dorgáló beszédet intéz a társasághoz. Így szól hozzájuk:

«Te nyomorú faj, gyáva nemzedék...
Istent, erényt gúnyolva taposó.
De hogyha a vész ajtódon kopog,
Ha Istennek hatalmas ujja érint,
Gyáván hunyász, rútul kétségbe'ső,
Nem érzed-é, hogy az ég büntetése
Nehezkedik rád? Nézz csak, nézz körül,
A város pusztul, durva idegen nép
Tiporja el arany vetésidet...
El fogsz pusztulni korcsult nemzedék».

Mintha csak Ezsájás próféta feddő beszédét hallanók, amelyet Jeruzsálem lakói és vétkeik ellen intéz. A beszéd hangja, modora és egész szelleme Ezs. 1. f. 2—31-re emlékeztet; sőt még itt-ott a próféta kedvenc gondolatpárhuzama is föl-fölcsillan Madáchnál. Azonban szószerinti egyezést hiába keresünk, azért csak néhány halványan összecsendülő verset idézek: «Óh gonosz nemzetség... nemtelen, hitvány fiak; elhagyták az Urat, felboszantották az Izráelnek Szentét, hátratértek az Istentől. Az én kezemet ti reátok fordítom... fegy-

ver emészt meg titeket ... várositok tűzzel megégettetnek ... és elpusztíttatnak, amint a messzi innen való idegenek pusztaságot tesznek ... A bűnözők és gonoszok elvesznek, akik az Úrtól elhajlottak, megemésztetnek».

Hippiát, ki a dőzsölő társaság biztatására megcsókolta a pestisben megholtat és erre iszonyú kínok közt átkozódva haldoklik, így csítítja és vigasztalja Péter:

«Ne átkozódj leányom, sőt bocsáss meg, —
Majd gyámolítlak én és *a nagy Isten*,
A szent szeretet *erős Istene*».

A zsoltárköltő is ugyanilyen jelzőkkel beszél Istenről: «De a *nagy Úristen* Népére szüntelen Néz szemeivel». (33, 18 Szenczi Molnár Alb. zsolt.) Ugyancsak a Zsolt. 18, 47-ben olvassuk: «*Én erős Istenem* és bizodalmam».

A dőzsölő társaságban legelőször Ádám-Sergiolus ocsúdik föl és magára eszmélve így szól:

«Mi kár, hogy úgy van,
Elveszni nyomorultan, kisszerűen
S szenvedni addig. *Oh, ha él az Isten*,
Ha gondja van ránk és hatalma rajtunk,
Új népet hozzon s új eszmét a világra.
... Hallgass meg Istenem».

A bibliai eskünek is ez az állandó erősítő formája. Dávid is így szól Kir. I. k. 1, 29-ben: «*Él az Úr*». Ugyanígy olvassuk Jób 27. f. 2. versében: «*Él az erős Isten*». Ugyancsak Sám. II. k. 22. f. 47. versében így áll: «*Él az Úr* és áldott az én kősziklám». Ugyancsak 12. f. 5. versében így olvasható: «*Él az Úr*, hogy halálnak fia az az ember, ki ezt cselekedte!»

A konstantinápolyi szín.

A VII. szín Konstantinápolyba vezet bennünket, ahol Ádám, mint Tankred, a Szentföldről, a keresztes háborúból jövet tanúja lesz annak a hit- és pártviszálynak, amellyel a kereszténység pártjai a vallás örve alatt egymást támadják és marcangolják. Látja, amint a patriarcha a homoiusion hitelvét vallókat bilincsbe verve a máglyára viteti, de nem akar hinni szemeinek és így szól:

> «*Látok, miként Tamás, és nem hiszek,*
> Szemébe nézek e káprázatoknak»:

Ez visszhangja Ján. 20. f. 28. versének, ahol ezt olvassuk: «Mivelhogy *láttál* engemet, *Tamás és hittél;* boldogok, akik nem láttak és hittek».

Innen ered a nemhívés kifejezésére szolgáló közmondásszerű szólás: Tamás vagyok benne, vagy egyszerűen: tamáskodom.

Előzőleg így ítéli el Ádám a kegyetlen és túlszigorú bánásmódot, amelyet az ártatlanok ellen alkalmaznak:

> «Ki *szúnyog ellen* oly fegyvert ragad,
> Mit medve ellen vinni hősiség,
> Bolond».

Mát. 23. f. 24. verse ugyan a medve helyett a tevét nevezi meg a szúnyoggal együtt, mégis valószínűnek tartom, hogy Madách e kifejezése innen származik: «Vak vezérek, kik megszűritek a *szúnyogot,* a tevét pedig elnyelitek». És midőn Ádám a patriarchának szemére lobbantja kegyetlenségét, amely a szeretet egyházával ellenkezik, így válaszol neki:

«Nem az szeret, ki a testnek hízelg,
De aki a lelket vezérli vissza
Ha kell, kard élén, vagy lángon keresztül
Ahhoz, ki mondá: *Nem békét, de harcot*
Hozok a földre».

Szinte szószerinti idézet Mát. 10. f. 34. verséből: «Ne gondoljátok, hogy azért jöttem volna, *hogy békességet bocsássak e földre;* nem azért jöttem, hogy békességet bocsássak, *hanem fegyvert*».

Ádám az eretnekeket rá akarja venni, hogy hozzák meg az áldozatot és adják fel elvükből az *i* betűt; egy agg eretnek felháborodva utasítja vissza:

«*Sátán, ne kísérts*, mink igaz hitünkért
Ott vérezünk, hol Isten rendelé».

Élénken emlékeztet Mat. 4. f. 10. versére: «*Eredj el Sátán;* mert meg vagyon írva: A te Uradat Istenedet imádjad és csak őtet szolgáljad». Továbbá Kor. I. 7. f. 5. versére: «*A Sátán meg ne kísértsen titeket*».

Az eretnekek és a barátok közt élénk vita fejlődik hitelveik igazsága fölött. A barátok vértanúik sokaságára hivatkoznak, amire az agg eretnek gúnyosan így válaszol:

«Szép vértanuk, kiket káprázatával
Az *ördög* csalt el, kárhozott halálra. —
Mondom, *ti vagytok a nagy Babylon,*
Az a kéjhölgy, kiről szent János írt,
Mely el fog veszni a világ színéről».

Érti a Ján. jel. könyvét, a 17. f. 5. és 18. f. 2. és 10. verseit: «*Nagy Babylon, a föld paráználkodásának* és utálatosságának *anyjok* . . . Leomlott, leomlott *ama*

nagy Babylon és lett *ördögöknek* lakhelyekké. . . . *Nagy sebességgel vettetik el Babylon, ama nagyváros és többé meg nem találtatik*».

A barát, mint egyházi férfi, hasonló idézettel válaszol:

«*A hétfejű sárkány, az antikrisztus*
Vagytok ti, *kikről szent János beszél*,
Gazok, csalárdok, *ördög cimborái*».

Érti ugyanott a 12. f. 3. és 9. verseit: «Láttaték pedig más jelenség is az égben, *íme egy nagy veres sárkámy, kinek hét fejei valának* . . . És vetteték a nagy sárkány, ama régi kígyó, ki *neveztetik ördögnek* és Sátánnak, ki mind az egész föld kerekségét elcsalja, a földre» . . .

A halálra ítélt eretnekek, mielőtt a máglyára lépnek, zsoltárt énekelnek, éspedig a Zs. 22-nek első három versét, mely így kezdődik: «Én erős Istenem, én erős Istenem, miért hagytál el engemet». A zsoltár stílszerűen és a szomorú helyzethez illően van megválogatva; a lesújtottak, de erős hitűek följajdulását fejezi ki.

A barátok pedig be nem várva az eretnekek jajkiáltásának végét, ugyancsak zsoltárénekkel vágnak közbe, éspedig Zs. 35-nek első három versével, mely szintén stílszerűen az üldözők öntudatos hatalmi szavával így kezdődik: «Perelj, Uram, az én velem perlőkkel és harcolj a velem harcolókkal».

Midőn pedig a halálra kész eretnekek a máglyára lépnek, ugyanazon Zs. 21-23. verseinek hangjai mellett teszik azt; a barátok pedig szintén ugyanazon Zs. utolsóelőtti két versével (26—27) válaszolnak.

A zárdába behatolni akaró Ádám előtt boszorkányok jelennek meg és így énekelnek:

«Édes vetés, fanyar gyümölcs,
Galambjival kígyókat költs».

A kígyót és a galambot szereti Madách szembeállítani egészen úgy, mint ahogyan ezt Mát. 16. f. 10. versében is teszi: «Legyetek okosak mint a *kígyók*, és szelídek, mint a *galambok*».

A prágai szín.

A VIII. szín Prágában játszódik; Ádám mint Kepler csillagász utasítja famulusát, Lucifert, hogy az újszülöttek számára megrendelt csillagképeket készítse el; fényesek legyenek, de ne hihetetlenek. Olyat — válaszolja Lucifer — nem is bírnék készíteni, mert a szülők számára gyermekeik mind rendkívüliek:

«Nem Messiás-e minden új szülött?
Fénylő *csillag, mely feltűnt a családnak*».

Emlékeztet Ján. 1. f. 42. versére: «Megtaláltuk a *Messiást;* továbbá M. IV. k. 24. f. 17. versére: «Látom... *csillag támad* Jákobból». Úgyszintén Mát. 2. f. 2. versére: «Hol vagyon a zsidók királya, *aki született?* Mert láttuk *az ő csillagát* napkeleten».

Utóbb Ádám elmereng a csillagos égboltozat fönséges látványán és így szól:

«Oh! tárd ki, tárd ki végtelen nagy ég,
Rejtélyes és szent könyvedet előttem ...
Felejtem a kort és mindent körülem!
Te örökös vagy, míg az mind mulandó,
Te felmagasztalsz, míg amaz lesujt».

Egészen zsoltári hangon szól Kepler, szembeállítva a földi dolgok mulandóságát Isten örökkévalóságával és

csudálva a csillagos ég hatalmas látványát úgy, amint azt Zs. 8. f. 4. és 102. f. 25., 27., 28. verseiben olvashatjuk: «Mikor látom a te egedet, a te kezednek munkáit, a holdat és a csillagokat . . . akkor így gondolkodom: Micsoda az ember . . . *Ezek elvésznek, de te megmaradsz*, mindezek mint a ruha, megavulnak . . . te pedig ugyanaz vagy, a te esztendőid el nem fogynak . . . *örökkön örökké vagynak a te esztendőid.*»

Kepler szereti csapodár feleségét Éva-Borbálát, azért nem is tud rá komolyan haragudni, félig elítéli, de félig mentegeti:

«Minő csodás keverése rossz s nemesnek
A nő, méregből s mézből összeszűrve».

Salamon is így nézi a nőt és szakasztott ily módon ítélkezik fölötte Péld. 5. f. 3—4. versében: «*Az asszonynak ajaka mint a csepegő lépesméz* és lágyabb az olajnál az ő nyelve; mindazonáltal annak *vége keserű, mint az üröm*, éles, mint a kétélű tőr».

A londoni szín.

A XI. szín a londoni vásárt mutatja be, Ádám Lucifer kíséretében az ósdi korlátoktól felszabadult emberek boldogulásáról akar meggyőződni. Szívesen hallgatja a Tower bástyáján a nagy sokadalomból feltörő karéneket, az új világrend, a munka versenydalát; ám Lucifer már itt is kesernyésen jegyzi meg:

«Szép a magasból, mint a templomének,
Bármily rekedt hang, jajszó és sóhaj
Dallamba olvad össze, míg fölér.
Igy hallja azt az Isten is, ezért
Hiszi, hogy jól csinálta a világot».

Lucifer, aki részt vett a teremtés művében és abból részt kért magának és kapott is, régi emlékeket újít föl és itt ismét Isten művét bírálja, aki azt hiszi, hogy a világ jól van alkotva. És e közben a világteremtés egyetlen tanújára, a Bibliára gondol, ahol a világteremtés egyes szakaszainál refrainszerűleg hétszer ismétlődik: «*És látá Isten, hogy az jó volna*». A teremtés művének befejezése és az ember megalkotása után pedig még nyomatékosabban így szól M. I. k. 1., 31. verse: «És minekutánna megtekintette Isten, *valamit teremtett vala, íme igen jó vala*». Erre gondol nem annyira Lucifer, mint inkább Madách.

Ádám és Lucifer leszállva a bástyáról, a sokaság közé vegyülnek és megállnak egy bábjátékos bódéja előtt, aki így hívogatja a népet:

«Mulatságos komédia nagyon,
Szemlélni, *mint szedé rá a kígyó*
Az első nőt, ki már kíváncsi volt,
S mint vitte ez csávába akkor is már
A férfiút».

Madách az első emberpár elcsábítását itt már nem úgy adja elő, mint a paradicsomi jelenetben, ahol kígyóról nincs is szó, hanem csak Luciferről, mint csábítóról. A bábjátékos természetesen hűségesen követi a Bibliát, mert ezt tanulta ő, valamint a nép, mely bódéját látogatja; ellenben Madáchnak a költői céljainak megfelelő módosításra volt szüksége, azért küszöbölte ki a kígyót, szerepét pedig a Sátánéval együtt — amint azt kifejtettük — összeolvasztotta és Luciferre ruházta.

Hogy ez mennyire igaz és maga Lucifer is mennyire

tudja ezt, mutatja az a megjegyzés, amellyel a bábjátékos kikiáltását kíséri:

«Ah Ádám! *itten minket emlegetnek.*
Csak szép dolog, *kinek olyan szerep*
Jutott, hogy még hat ezredév után is
Mulat felette a víg ifjúság».

Bár Luciferről szót sem ejt a bábjátékos, Lucifer mégis találva érzi magát, mert a kígyóban saját magát ismerte fel.

Ádám tovább megy és Luciferrel egy korcsmáros bódéja előtt áll meg, aki így hívogatja a vendégeket:

«Urak *vígan! A tegnap elveszett,*
A holnapot nem érjük el soha.
Isten táplálja a madarakat
S minden hiúság, mond a biblia».

Három bibliai gondolat van e versszakban összeolvasztva. Az elsőről, az élvezetek sürgősségéről és a holnapi nap bizonytalanságáról szól Ezs. 22. f. 13.: «*Együnk és igyunk, holnap úgyis meghalunk*». Úgyszintén Sal. péld. 27. f. 1.: «Ne dicsekedj a holnapi nappal, *mert nem tudod, mit szül a holnap*». Avagy Sir. 10. f. 12.: «*Ma király és holnap halott*». A másodikról szól Jób 29. f. 3.: «*Kicsoda szerez ételt a hollóknak*, mikor az ő fiaik az erős *Istenhez kiáltanak*?» Úgyszintén Mát. 6. f. 26.: Tekintsetek az égi *madarakra . . a ti mennyei Atyátok eltartja azokat*». A harmadikról szól a Préd., akinek sűrűn ismétlődő refrainje: «*Hiúságok hiúsága, minden hiúság*». 1. f. 2. E bibliai szólás egyébként a legtöbb európai nyelvben és irodalomban el van ter-

jedve; azonban közmondásszerű jellegét a Vulgata fordításában nyerte: «*Vanitatum vanitas*».

Az első gondolattal rokon e szín végén fölcsendülő karnak záró éneke, amely e szavakkal kezdődik: «Csak rajta, pengjen a kapa: *Ma kell végezni, holnap késő*».

Midőn Ádám látja, hogy az elítélt munkást, Lovel gyáros fiának gyilkosát, aki feleségének elrablóját leszúrta, akasztani viszik, így szól:

«Áldlak sors, hogy bíróvá nem tevél...
Könnyű ítélni a felületesnek,
És mily nehéz, ki a szívet kutatja,
Méltányolván minden redőzetét».

A Biblia gyakran szól az igaz bíróról, Istenről, ki a szíveket vizsgálja. Így Zsolt. 139. f. 23. vers: «*Vizsgáld meg Uram szívemet,* Próbálj meg engemet». Úgyszintén 7., 10. versében olvasható: «Erősítsd meg az igazat, mert *te vagy a szíveknek és veséknek vizsgáló igaz Istene*».

A londoni vásári jelenet azzal végződik, hogy a vásár részvevői sírt ásnak és egymásután bele ugranak; Éva, a végére marad és mielőtt megdicsőülten fölemelkedik így búcsúzik:

«Mit állsz, tátongó mélység, lábaimnál?
Ne hidd, hogy éjed engem elriaszt:
A por hull csak belé, e föld szülötte,
Én glóriával átallépem azt».

Ugyanígy állítja szembe egymással Salamon is a port, mely a földhöz tér, a lélekkel, mely Istenhez fölemelkedik: «*És visszatér a por a földhöz,* mint ahol volt; *a lélek pedig megtér Istenhez,* aki azt adta». (Préd. 12. f. 9. v.)

A falanszter-szín.

A XII. szín a falanszter udvarát mutatja be, ahol Ádám és Lucifer mint tudósjelöltek lépnek föl. Ádám elragadtatással szemléli a jövendő társadalomnak tudományon alapuló berendezéseit és így szól Luciferhez:

«Mi eszme az, mely a széles világot
Eggyé olvasztja, mely a lelkesülést,
Az emberszív *e szent, örök tüzét* . . .
Nemesb célhoz vezérelendi végre?»

A szent, örök tűz a Biblia gondolata és kifejezése, amint azt M. III. k. 6. f. 6. versében olvashatjuk: «*Örök tűz égjen* az oltáron, el ne aludjék».

Majd a falanszter tudósa elmagyarázza nekik, hogy tudományos kutatásaiban már annyira van, hogy az anyag szervessé tételéhez már csak egy lépés hiányzik; erre Ádám így válaszol:

«De ezt az egy lépést ki nem tevé,
Az nem tett semmit, nem tud semmit se.
A többi mind *kinn volt az udvaron*,
A legszentebbe ép ez egy vezetne».

Világos célzás ez Salamon templomára, melynek három része volt: az *udvar*, ez volt a külső rész; a szentély, ez volt a belső; a *legszentebb*, ez volt a legfontosabb, a legbelsőbb rész, ahol a frigyszekrényt őrizték a két frigytáblával. Ez volt a templom és a vallás leglényegesebb, legszentebb része. Így olvasható Kir. I. k. 6. f. 3. és 19. versében: «És a *legszentségesebb helyet* építé a háznak *belső részében*, hogy abba helyeztetné az Úr szövetségének a ládáját».

Madách azt a gondolatot akarja kifejezni, hogy a tudományos kutatásnál az a bizonyos egy lépés, amely még hátra van, a lényeg, éppúgy, mint a templomnak a legszentebbje ; a többi mindenki számára hozzáférhető éppúgy, mint a templom udvara, amelynek nincs semmi különösebb jelentősége.

A záró szín.

A XV. szín visszatér a kiinduló ponthoz : a Bibliához. Csakhogy fordított sorrendben. Az I. szín a mennyei jelenettel kezdődött és a paradicsomival folytatódott ; a XV. pedig a paradicsomihoz hasonlóval indul meg — mert a paradicsom maga az első emberpár számára már elveszett — és a mennyeivel folytatódik, azért, hogy ezzel bezáródhassék és így a darab külsőleg kerek egészet nyújtva, ott végződjék, ahol kezdődött : a mennyben.

A XV. szín is, amint már többen felismerték, Jób könyvéből merít, és így ezúton is összekapcsolódik a mennyei jelenettel. Jób 38. fejezetében megjelenik Isten és megmagyarázza Jóbnak a maga mindenhatóságát, bölcseségét, amely a természet örök, csudálatos működésében nyilvánul. Jób ezt átlátja, alázattal porba hull Isten előtt, és így szól :

«Tudom, hogy mindent cselekedhetel és senki téged el nem fordíthat attól, amit elgondoltál, . . . a te titkos cselekedeteid én felettem vannak, úgyhogy én meg nem tudhatom azokat. Hallgass meg, kérlek, mikor én szólok, és amit tőled kérdek, mondd meg nékem. Az én fülem hallásával hallottam te felőled, most pedig

közt a válaszfalakat! Jőjjön a forradalom! Ám az erőszak nem ismer határt, elnyeli azokat is, akik megindították. Ádám erre a korlátoktól megszabadult erőkifejtésben keresi az emberiség haladását; de meg kell győződnie, hogy a társadalmi osztályok kölcsönösen gyűlölik egymást és egymás ellen törnek. Ekkor kizárólag a közjónak szentelt, tudományos alapra helyezett munkálkodásban véli megtalálhatni az emberiség boldogulását; de tapasztalnia kell, hogy amit az ember tudománynak tart, csak áltudomány és nem igazi megismerés.

Ádám nem talál a földön boldogságot; a földön túl, a légürben keresi azt; de onnan erőtlenül hull alá. Végül az elaljasodott és elállatiasodott ember torzképétől megrémülve, arra a meggyőződésre jut, hogy az emberiség számára nincs emelkedés, sem menekvés.

Mindezt komor hangulat, mélabús világfájdalom és kesernyés pesszimizmus lengi át. Még a *vanitatum vanitas* ősi mesterének, Salamonnak igéjét is idézi: *Minden hiúság, mond a biblia.*

Vessük össze Az ember tragédiáját a Prédikátor gondolatmenetével.

Mi az élet? Érdemes-e élni és fáradozni? Van-e maradandó a nap alatt? Nyujthat-e az élet megnyugvást, boldogságot?

E kérdéseket veti föl Salamon és a felelet, amelyet az élet megfigyeléséből és elmélkedéseiből leszűr, éppoly lesújtó, mint amelyet Ádám álomképeiből levon. «Én Kohelet — így szól Salamon — király voltam Izráel fölött Jeruzsálemben... megnöveltem alkotásaimat, építettem házakat, ültettem szőlőket, plántáltam kerteket és

gyümölcsösöket, készíttettem vízvezetékeket, hogy megöntözzem velük a befásított erdőséget, vásároltam szolgákat és rabnőket ... nagyobb és hatalmasabb lettem mindazoknál a királyoknál, akik előttem voltak» ... Végül mégis mit kellett látnia? «Mindez hiábavalóság, a lélek gyötrelme és semmi sem maradandó a nap alatt». (1. f. 12.; 2. f. 4—7.)

Szóval a hatalom, a dicsőség, a nagyság, miként Ádám Fáráót, úgy Salamont sem tudja kielégíteni és boldoggtenni.

Erre Salamon az örömök, élvezetek felé fordul: «Elvégezém szívemben — így szól, — hogy adom magam a boritalra ... és szereztem énekeseket, énekesnőket és az ember fiainak gyönyörűségeit, mindenféle vigasságtevő szerszámokat ... amit szemem kívánt, nem fogtam még magamtól és szívemet nem tartóztattam semmiféle vígságtól ... Íme mindez hiábavalóság és a lélek gyötrelme, olyannyira, hogy nincs annak haszna a nap alatt». (2. f. 9., 11.)

Az érzéki gyönyörök Salamont épp úgy nem tudják kielégíteni, mint ahogy nem tudták Adám-Sergiolust.

«Erre — így folytatja Salamon — a bölcselkedéshez fordultam ... és láttam, hogy akkora a különbség a bölcseség és balgaság közt, mint a világosság és sötétség közt ... de azt is megismertem, hogy ugyanazon egy végük lesz mindezeknek ... És nem lesz emlékezete sem a bölcsnek, sem a balgának mindörökké ... Miként meghal a bölcs, azonképpen meghal a balga is ... Ezért meggyűlöltem az életet, mert gonosznak láttatik a dolog, mely lészen a nap alatt, mert mindez hiábavalóság, a lélek gyötrelme». (2. f. 13—18.)

Salamon is szakasztott úgy jár, mint Ádám-Kepler; egyik sem talál megnyugvást a tudásban.

«Láttam — így szövi tovább Salamon megfigyeléseit — mindazokat, akiket elnyomnak a nap alatt; íme az elnyomottak könnyhullatása és nincs vigasztalójuk, avagy az őket nyomorgatók kezéből való megszabadulásra való erejük... És dicsérem a megholtakat, akik rég halottak, az élőknek felette, akik még élnek; de jobb mindkettőnél, aki még nem volt és nem látta ezt a gonosz cselekedetet, ami történik a nap alatt». (4. f. 1—3.)

Miként Ádámot a milliók elnyomatása szíven találja, úgy Salamont is mélyen meghatja a tömegek erőszakos jogfosztása és megnyomorítása. Csakhogy Ádámból ez Miltiades elhatározását, a népszabadságért kifejtett működését váltja ki, Salamonból pedig az élet lesújtó elítélését és a halál magasztalását. De mindkettőnél a rúgó egy és ugyanaz: a milliók elnyomása fölötti fájdalom.

A pénzgyűjtés sem nyújt megnyugvást. Mert «aki szereti a pénzt, nem lakik jól a pénzzel, aki szereti a vagyont, nem telik be a terméssel». (5. f. 10.) A vagyon gondokat is szül, mert könnyen el lehet veszíteni és akkor rosszabb, mintha soha sem lett volna. Nagyobb megnyugvást tud a munka nyújtani. «Édes a munkásnak álma, akár keveset, akár sokat evett légyen; holott a gazdagot a jóllakása nem hagyja aludni... Jó élni (kinek-kinek) az ő munkájából, melylyel fárasztotta magát a nap alatt, az ő élete napjainak száma szerint, amelyet adott neki Isten... és örvendezzen az ő munkájának: ez az Istennek ajándéka». (5. f. 11., 17., 18.)

A kiélesedett osztályharcra, amelyet a londoni vásár mutat be, valamint a kollektivizmusra, amelyen a falanszteri jelenet alapszik, hiába keresünk ugyan az ókori Prédikátornál párhuzamot ; ám a gondolatok csíráját mégis megtalálhatjuk már itt is mind a munka dícséretében és megbecsülésében, mind a szegény és gazdag közti különbségnek, a jól alvó munkás és a jóllakottságtól álmatlan dúsgazdag közti ellentétnek hánytorgatásában.

Még tovább is megy a Predikátor a társadalmi ferdeségek, kinövések és igazságtalanságok mutogatásában és ostorozásában. «Láttam — így szól — a nap alatt, hogy az ítéletnek helyén hamisság és az igazságnak helyén latorság volt». (3. f. 16.) «Van oly igaz, ki az ő igazságában elvész, és van oly gonosz, ki az ő gonoszságában gyarapszik». (7. f. 15.) «Láttam, hogy e világon nem a gyorsaké a futás és nem az erőseké a viadal, nem a bölcseké a kenyér, nem az okosaké a gazdaság és nem a szépeké a kedveltség, hanem idő szerint és történetből lesznek ezek». (9. f. 13.) Van oly gonoszság . . . mely a fejedelemtől származik. . . . Láttam a szolgákat lovon és az előkelőket a földön gyalog járni, miként szolgák . . . Jaj neked ország, mikor a te királyod gyermek és fejedelmeid reggel esznek!» (10. f. 5., 7., 16.)

Még az embernek állati sorba való lesüllyedésére, amit a XIV. szín tár elénk, szintén nyújt a Predikátor párhuzamot : «Láttam, hogy (az emberek) az állathoz hasonlók ; az ember fiainak sorsa hasonló az állat sorsához . . . Egy sorsuk van nekik ; amint meghal ez, úgy meghal az és egy lélek van bennük. Az embernek fölénye az állat fölött : semmi, mert minden hiábavaló-

ság. Mind egy helyre megy, mind porból lett és mind a porhoz tér vissza. Ki tudja, vajjon az ember fiának lelke fölfelé megy-e és az állatnak lelke lefelé, a föld alá száll-e?» (3. f. 18—22.)

Még egy közös vonásban találkozik Az ember tragédiája a Predikátorral: a nő megítélésében. Az ember tragédiája a nőt, Voinovich kifejezése szerint, Janus-arccal festi. Az egyik arc a hiú, kacér, élveteg, kalandvágyó, erkölcstelen, házasságtörő, önmagát felkínáló romlott nőt mutatja be nekünk; a másik arc a hűséges, kitartó, önfeláldozó nőé, különösen anyáé. E kettőt olvasztotta eggyé a költő Éva személyében, azonban mindig gondoskodott róla, hogy a túlsúly a Janus-arc rosszabbik felére essék.

Így jár el Salamon is, aki a Predikátor 7. f. 26—28. verseiben így nyilatkozik a nőről: «A halálnál is keservesebbnek találom az asszonyt, akinek csupa tőr és háló a szíve, kezei pedig bilincsek. Aki Isten előtt kedves, az megmenekszik tőle, a bűnös pedig megfogatik általa. Lásd, ezt találtam, mondja Kohelet, egyet egyhez adván, hogy megtaláljam a számítást. Amit lelkem még keresett, de nem találtam: férfit egyet találtam ezer közt, de asszonyt mindezek közt sem találtam».

A másik arcot pedig ugyancsak a Predikátor ebben a nyilatkozatában mutatja be: «Élvezd életedet az aszszonnyal, akit szeretsz, hívságos életed minden napjaiban, mert ez a te osztályrészed az életben és fáradságodért, amivel fáradozol a nap alatt». (9. f. 9.)

Azonban a túlsúly itt is az előbbi arcra esik. A különbség Az ember tragédiája és a Predikátor közt annyi, hogy amaz a nőt cselekvő személynek elevenen, plasz-

tikusan állítja elénk mind rossz, mind jó tulajdonságaiban, a Predikátor pedig tapasztalataiból és emberismeretéből leszűrt ítéletét közli velünk.

Van még egy közös vonás, mely egyformán reányomja Az ember tragédiájára is, a Predikátorra is a maga sajátos bélyegét: a váratlan, meglepő befejezés.

A költő végigvezetett bennünket az emberiség történetén, megmutatta mélységeit, megrázó, visszataszító, kegyetlen jelenségeit, vérlázító igazságtalanságait, az ember gyarlóságát, tehetetlenségét, sőt elállatiasodását. Ezekkel a képekkel Lucifer Ádámot a kétségbeesés örvényébe akarja sodorni; már-már el is éri célját, mert Ádám, dacolva Istennel, a szikla felé halad, hogy a mélységbe vesse magát és önmagában kiirtsa az emberiséget. Ekkor Éva közbelép és megsúgja Ádámnak, hogy anyának érzi magát; mire Ádám térdre hull és alázattal megtér Istenhez, kínzó, gyötrelmes töprengéseit félretéve, megbékél Istennel s Évával és a biztató jövendő reménységgel lelkében hallgatja az Úr buzdítását: «Küzdj és bízva bízzál!»

Ez a vég mesterkéltnek látszik. Nem illik ahhoz a hangulathoz, amelyet a költő tizenegy színen keresztül azzal keltett fel bennünk, hogy bemutatta Ádámot világfájdalommal telt lehangoltságában, minden egyes fölbuzdulása után bekövetkezett kiábrándulásában, aléltságában, kesernyés pesszimizmusában, kételyeivel, csüggedésével és dacoló lázongásával.

És most egyszerre, minden átmenet nélkül, porba hull, megtér Istenhez, megbékél önmagával és alázattal borul le az Úr előtt.

Ez nem folyik természetesen és önmagától az előz-

ményekből. Alexander nézete szerint a mű voltakép befejezetlen, valamint a történelem, amelynek jeleneteit dramatizálta, szintén befejezetlen; Voinovich azt vallja, hogy Az ember tragédiája nem bevégezetlen, bár a befejezés csak képzeleti.

Bizonyos csak egy: a befejezés nem tud bennünket kielégíteni; az az érzésünk, hogy a vég nem fejlődik ki önként és harmónikusan a mű derekából. Inkább még az első színnek mennyei jelenetéből; bár ez a befejezés annak a fának sem természetes virága, amelynek gyökere a mennyei és paradicsomi jelenet. Ez a virág kívülről került a fára. Mintája ott volt készen a költő számára a Predikátor könyvében.

Ennek a befejezése szintén meglepetésszerű és váratlan. Salamon is végigvezet bennünket az élet fonákságain, kirívó visszásságain és kinövésein. Látjuk, hogy Salamon nem talál megnyugvást sem a hatalomban, sem az élvezetekben, sem a bölcselkedésben, sem pedig a munkában. Az igazságot elferdítik, a jogot megcsorbítják, a szegényt elnyomják, a becsületest a gonosszal egy sorba helyezik. Az élet keserves, nyomorúságos, elviselhetetlen.

Ez arra a kijelentésre viszi Salamont: «Jobb a halál napja a születés napjánál; jobb a gyásznak házába menni, mint a lakodalom házába, mivel az minden ember vége, az élő pedig vegye ezt szívére» (7. f. 1—2) Továbbá kijelenti, hogy «meggyűlöltem az életet».

Ez előzmények után így fejezi be Salamon a Predikátor könyvét: «Örvendezz ifjú a te ifjúságodban, vidámítson meg szíved ifjúságod idejében és járj a te szívednek utaiban és szemeid látásiban; de tudjad, hogy

mindezekért Isten ítéletre visz!» A dolognak vége ez: «Az Istent féljed és parancsolatait őrizd meg, mert ez az egész ember». (12. f. 9; 13. f. 13.)

Ez a befejezés szintén nem illik bele a Salamon vívódó, aggódó, kételkedő lelke és kijelentései által keltett hangulatba. A könyv telítve van kétellyel, daccal, lázongással és most minden átmenet nélkül azt halljuk, hogy az élet lényege az istenfélelem és a parancsolat megtartása. A forrongó kitörésekhez, a keserű pesszimizmushoz, a világfájdalmas borús hanghoz sehogysem illik ez a befejezés. Ez a vég annyira ugrásszerű és nem természetes, hogy a radikális bibliakutatók a Predikátor befejezéséről azt vallják, hogy ez nem a könyv szerzőjétől származik, hanem idegen kéz toldaléka, amelyet azzal a célzattal toldottak bele, hogy a könyv a Biblia iratai közé beilleszthető legyen és hangja ne keltsen megütközést.

Végül még van egy közös vonása a Predikátornak és Az ember tragédiájának: a gyors menet, a lüktető tempó, amellyel egy-egy eszme felé haladnak, abból hamarosan kiábrándulva, az ellenkező gondolatra csapnak át, hogy abból is kijózanodva, a harmadikért lelkesüljenek. Ily módon mindketten az ellentétek közt lelkesen haladva és belőlük gyorsan kiábrándulva, érnek el az ugrásszerű, meglepő befejezéshez, amellyel önmagukat kibékítik Isten gondviselésével, a családi élettel és saját lelkületükkel.

Kétségtelen, hogy Az ember tragédiája és a Predikátor közt bizonyos szellemi érintkezés és lelki rokonság áll fönn, úgy hogy Az ember tragédiájának közepén, valamint a keret befejező részén nem csupán Jób

könyvének hatása, hanem a Predikátornak sugalmazása is észlelhető.

A Bibliának a XV. színre gyakorolt külső hatását is néhány példával fogjuk itt bemutatni:

Lucifer nem tudja elviselni Ádám alázatos, bűnbánó beszédét, amelyet az Úrhoz intéz, midőn meghallja, hogy Éva anyának érzi magát; ezért először Ádám ellen támad, majd Éva boldogságát akarja néhány üröm-cseppel megkeseríteni:

«S te, dőre asszony, mondd, mit kérkedel?
Fiad Édenben is bűnnel fogamzott.
Az hoz földedre minden bűnt s nyomort».

Majdnem szó szerint egyezik Zsolt. 51, 7. versével: «Íme, én *álnokságban fogantattam* és az én anyám *bűnben melegített engem az ő méhében*».

De Éva sem marad adós a felelettel. Bár eddig nem nagy fogékonyságot mutatott a teológiai viták és érvek iránt, ezúttal mégis így válaszol:

«Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik
Más a nyomorban, aki eltörüli,
Testvériséget hozván a világra».

Valószínűleg a megváltásra gondol, amely a keresztény egyház tanítása szerint az eredendő bűn eltörlését jelenti. Hogy Éva erre gondol, az voltakép anachronizmus; mert ő nem álmodik, tehát nem is láthatja előre a későbbi évezredek eseményeit. De e fajta költői műnél ilyesmi szinte elkerülhetetlen, mert Éva nem saját, hanem Madách agyával gondolkodik és ő csupán Madách gondolatának a szócsöve. Ezért nehéz kettőjük gondolatát szétválasztani és az anachronizmust elkerülni.

Lucifer nagy, haragos indulattal fordul erre Ádám ellen :

«Fellázadsz-e, rabszolga, ellenem?
Fel a porból, állat!»

Közben azonban megjelenik az Úr és rászól Luciferre :

A porba, szellem!
Előttem nincsen nagyság!»

Mindketten a Biblia szavával beszélnek. A por a Bibliában a mély lealázottság jelképe. Már láttuk, hogy Ádám is így szól az Úrhoz : «Uram, legyőztél! Im, *porban vagyok*». Mintha csak Jób szavát hallanók : «Miért nem kegyelmezel meg az én vétkemnek, *holott immár szintén a porban fekszem?*» (7, 21.) Lucifer fenti szava pedig emlékeztet Ezs. 52., 2-re : «Serkenj fel, *kelj fel a porból*, ülj fel Jeruzsálem». Az Úr szava pedig Ezs. 47, 1-nek a visszhangja : «*Szállj le és ülj a porba*, Bábelnek szűz leánya».

Az utolsó sor, hogy az Úr előtt nincsen nagyság, szintén a Bibliából ered : «Nincsen, Uram, senki az istenek közt, mint te, *mert nagy vagy te, egyedül!* . . . *Nincsen hasonlatos te hozzád, Uram*, senki, *nagy vagy* és nagy a te neved». (Zsolt. 86, 8, 10 ; Jer. 10, 6.)

Közben a költő színpadi utasítása így szól : «*Az ég megnyílik:* az Úr dicsőülten, angyaloktól környezve megjelen». Ádám az Úr biztató felszólítására elmondja, mily rémes álomképeket látott :

«Uram, rettentő *látások* gyötörtek».

A látás szó, látomás helyett, a Bibliára vall ; a próféták gyakran használt kifejezése ez. Ezekiel 1. f. 1. ver-

sében a látást a megnyílt egekkel együtt megtaláljuk: «A Kabár folyóvíz mellett *megnyilatkozának az egek* és láték *isteni látásokat*». Hasonlóan olvashatjuk Ezsájás 1. f. 1. versében: Ezsájásnak, Ámoc fiának *látása*, melyet látott Júda és Jeruzsálem felől».

Ádám most előadja gyötrő kérdéseit:

«Megy-é előbbre majdan fajzatom,
Nemesbedvén, *hogy trónodhoz közelegjen;*
Vagy mint *malomnak barma, holtra járad* ...
Van-e jutalma a nemes kebelnek,
Melyet kigúnyol vérhullásáért
A kislelkű tömeg? Világosíts fel,
... mert ezen Bizonytalanság *a pokol*».

Ádám kérdése Jób vívódásához hasonló, amely abban a kérdésben csúcsosodik ki: Összhangban van-e az erény a jutalommal, valamint a bűn a büntetéssel? Szóval a teodicea. Az emberi nem haladását és emelkedését úgy fejezi ki a költő, hogy *Isten trónjához* (Ezs. 66, 1) közelebb jut; ez a Biblia szólásmódja. Az emberi nem lealacsonyodását pedig a malomban végzett állati munkához hasonlítja. Ez is a Biblia szokásának felel meg. Tudjuk, hogy Sámsont a filiszteusok a *malomban dolgoztatták*, hogy ezzel lealázzák és büntessék (Bír. 16, 21). Bábel leányának mély lealázását úgy fejezi ki a próféta, hogy azt mondja neki: «Szállj le, ülj a porba; *eredj a malomba* és őrölj lisztet». (Ezs. 47, 1, 2.)

A harmadik kép, amelyet Ádám használ, szintén a Bibliára vall. Ádám ugyanis így szól: «*Lelkem szűrődik, Mint bor*, hogy végre, amidőn kitisztult, A földre öntsd, és béigya porond?» A kép Jób 32. f. 19. versére emlé-

keztet : «Ime *az én szívem* megszakad, *mint az új borral töltött tömlők*, melyeknek szájuk nincsen nyitva».

Ádám súlyos kérdéseire az Úr kitérő választ ad és a túlvilági hitnek örökkévalóságához utasítja. Ádámot azonban tovább gyötri a bizonytalanság és azt kérdi :

«De, oh Uram, ki fog feltartani,
Hogy megmaradjak *a helyes úton?*
Elvontad tőlem a vezérkezet,
Hogy a tudás gyümölcsét izlelém».

Az egész gondolatmenet, úgyszintén kifejezésmódja a Bibliára vall. Hogy az ember megmaradhasson az egyenes úton, Isten segítő, vezérlő kezére van szüksége — ez a Biblia sűrűn ismétlődő gondolata. Ezsájás próféta is így szól az eltévelyedett fiúhoz : «Ez *amaz út, ezen járjatok*, mikor vagy jobbra, vagy balra elhajoltok». (30, 21.) Ugyancsak a Péld. 3. f. 6. versében olvassuk : «Minden utaidban ismerd meg őt (Istent) és *ő igazgatja utaidat*».

Ádám kérdésére az Úr saját szívének sugallatához utasítja ; ha pedig ez az «égi szó» elnémulna, akkor a gyönge nő tisztább lelkülete Meghallja azt». Ez Salamon felfogására emlékeztet, aki a nőről így vélekedik : «Bízik ahhoz az ő férjének lelke . . . és jóval illeti és nem gonosszal az ő életének minden napjaiban . . . az ő férje dicséri őt, mondván : Sok asszony munkálkodott serénységgel, te pedig meghaladod mindazokat! Csalárd a kedvesség, hiábavaló a szépség, amely asszony féli az Urat, az szerez dicséretet magának». (Péld. 31. f. 11, 12, 28—30.)

Erre fölzendül az angyalok kara és vallásbölcseleti hangon dicsőíti a szabad akaratot :

«Szabadon bűn és erény közt
Választhatni, mily nagy eszme,
S tudni mégis, *hogy felettünk*
Pajzsul áll Isten kegyelme».

Így szól Istenről a zsoltárköltő is: «*Áldott legyen az Úr*, én jóltevőm, oltalmazóm... *én pajzsom, kihez folyamodom*». (144, 1—2).

Továbbá: «*Az én pajzsom az Isten*, ki megszabadítja az igazszívű embereket». (7, 11.)

Az ember tragédiájának záró szava és végső buzdítása az Úrnak Ádámhoz intézett szózata:

«*Mondottam ember*, küzdj és *bízva bízzál!*» — a Bibliából ered.

Már a kifejezés módja is a Bibliára vall. Ugyanis a Biblia, ha valamely cselekvést erősítve vagy fokozva akar kifejezni, akkor az ígét kettőztetve használja. Így M. V. k. 4. f. 26. versében olvashatjuk: «Bizonyságul hívom ti ellenetek e mai napon a mennyet és a földet, hogy hamarsággal *elveszvén elvesztek* a földről». Vagy a 7. f. 26. versében: «Annakokáért be se vigyed a te házadba azt az utálatosságot, hanem *átkozván átkozzad* és *utálván utáljad* azt: mert átkozott». Úgyszintén a 18. versben «Ne félj tőlük, hanem *emlékezve emlékezz* meg róla, mit cselekedett légyen a te Urad Istened». Vagy M. II. k. 22. f. 23. verse: «Ha pedig *nyomorítván megnyomorgatod* (mert ha én hozzám *kiáltván kiált, mehgallgatván meghallgatom* annak kiáltását)». Ez a Bibliának, illetőleg a héber nyelvnek állandó, megszokott kifejezésmódja, olyannyira, hogy e most idézett egyetlen fejezetben még négy ízben találunk ilyen kettőzött formát: «*Fizetvén megfizesse*

a kárt, ki a tüzet támasztotta». (6. v.) «Hogyha *ellopván ellopták* tőle a marhát, megfizessen az urának». (12. v.) «Ha vadaktól *szaggatattván szaggattatott* el, hozza annak valami részét bizonyságul». (13. v.) «Valaki . . . vétkezendik, *meghalván meghaljon*». (19. v.)

Ezeket a példákat tetszés szerint lehetne szaporítani, mert alig van a Bibliának fejezete, ahol ilyen kettőzött kifejezés ne fordulna elő.

Madách egyébként is kedveli e kettőzött formát, amit bibliai hatásnak tulajdonítok. Így a londoni jelenetben így szól a zenész: «Végtelen kín Ezt húzni napról napra s *nézve nézni*, Miként mulatnak rajta». (XI. szín.)

Vagy a XIII. színben a föld szellemének szava: «S jegecül tán, mi itten *nőve nő*». Ugyanígy olvassuk *A hódító* c. versben: «Sok vitéznek csordul drága vére, Míg a király várából *nézve nézte*».

De nemcsak a kifejezés módja, hanem tartalma is a Bibliára emlékeztet. A mondat első része Micha 6. f. 8. versére üt: «*Oh, ember, megmondotta* néked *az Isten*, mi légyen a jó és mit kíván az Úr te tőled». A második része pedig Ézs. 26. f. 4. versére vall: «*Bízzatok az Úrban* mindörökké». Úgyszintén a Péld. 3. f. 5. versére: «*Bizzál az Úrban* teljes szíveddel».

Végezetül még egy megjegyzést a mű sorsáról.

Az ember tragédiájának sorsa teljesen elüt Madách többi írásaiétól. Egyéb művei nem tudtak elterjedni és a közönség szívéhez hatolni. Verseit nem olvasták, nem szavalták, még a legszebbeket sem, mint a *Dalforrás* vagy *A halál költészete* címűt. Költeményeinek nagy része nem is jelenhetett meg; száz verse még

mai napig is kiadatlan. A közönség szinte makacs közömbösséget tanúsított Madách egyéb írásai iránt.

Mi ennek az oka?

A bírálók leginkább két körülményben látják e jelenség okát. Először, mert Madách a gondolatköltészet képviselője és a magyar közönség az effajta költészet nehéz eszméi iránt sohasem tudott felmelegedni. Másodszor, mert Madách nyelvezete oly nehézkes és érdes és annyira híjával van minden lendületnek és zengzetességnek, hogy eszméi ez okból sem tudtak népszerűekké lenni.

De Az ember tragédiája kivétel. A legolvasottabb magyar könyvek közé tartozik. Sokféle és szebbnél szebb, de meg olcsóbbnál olcsóbb kiadásban is megtudott jelenni. Elterjedtsége és népszerűsége még folyton növekszik. A színpadon is valóságos másodvirágzásnak indul.

Mi ennek az oka? Az ember tragédiája is a gondolatköltészet körébe tartozik és bár nemes és fenkölt, de mégis súlyos és nem könnyen érthető eszméket hirdet; nyelvezete pedig még Arany János símítása után sem elég könnyed és zengzetes. És mégis elterjedtsége itthon is, a külföldön is rendkívüli.

Mi ennek az oka? Alexander azt mondja: «Van valami a tárgyban, a terv nagyszerűségében és eredetiségében, a jelenetek rohanásában, ami az átlagos közönség figyelmét is megragadja, elméjét izgatja és foglalkoztatja és a nagyság sejtésével eltölti».

Ez igaz; de nem elegendő a rendkívüli és példátlan elterjedtségnek és népszerűségnek magyarázatára.

Úgy hiszem, ennek főoka abban keresendő, hogy mindenki úgyszólván egyénileg hozzákapcsolódik a

műhöz, mindenki megtalálja benne azt, ami őt érdekli. A gondolkodó olvasó vagy néző talál benne bölcselkedést, mélyen szántó eszméket, az élet legsúlyosabb kérdéseinek fejtegetését ; a költői lelkületű talál benne poétikus részleteket ; a pesszimista hall komor, borongós hangulatról, lelki vívódásról és világfájdalomról ; az optimista pedig életigenlést, az élet küzdelmeire való örömteljes bátorítást. A hitetlen hallja a kételkedés, a tagadás, a dac kemény kifakadásait ; a hívő pedig az Isten akaratában való megnyugvás szelíd szavait. A nőgyűlölő hallja a női hűség és tisztaság leszólását, a szerelem megvásárolhatóságát ; a családi élet kedvelője pedig hall önfeláldozó anyáról, odaadó, sírig tartó hűségről. Az egyszerű, átlagos ember pedig látja a megragadó képek sorozatát, az érdekesebbnél érdekesebb történeti alakok és jelenetek kaleidoszkopszerű változását.

Mindenki talál benne olyasmit, ami őt megragadja és egyénileg érdekli.

De ezenkívül még valamit lát és hall, ami még jobban fölfigyelteti, odakapcsolja és leköti. Lát és hall ifjúkori, kedves emlékeket, amik egyenesen lebilincselik. Ki nem hall szívesen az Éden kertjéről, a tudás fájáról, a mennyek országáról, angyalokról, a csábító kígyóról, — mindezekhez gyermekkorunk legszebb emlékei fűződnek. Már százszor hallottunk róluk iskolában, templomban, regékben, könyvekben, és ha még egyszer halljuk, mindig újra meg újra kedves, régi ismerőseinket köszöntjük ezekben a bibliai alakokban, amelyek, nézetem szerint, lényegesen hozzájárultak Az ember tragédiájának népszerűsítéséhez és elterjesztéséhez.

Sopron.

Dr. Pollák Miksa.

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA ÉS A ZSIDÓK.

A zsidók kultúrmunkájáról már sokan értekeztek. Vannak, akik ezt a munkát nem méltányolják, sőt károsnak tartják. Magyarországon, ahol a zsidók aránya elég magas, a zsidók részvétele a kultúra ápolásában még sokkal szembetűnőbb, mint Európa nyugati országaiban. Ez a munka Magyarországon is részben álcázott, mert a kitérés folytán igen sok zsidó kultúreredmény idegen számlára íródik.

Ezen a helyen igazán nem kell bizonyítanom, hogy a zsidók a kultúra minden ágában sok kiválót alkottak és cselekedtek. A pars pro toto elvénél fogva azt szeretném kimutatni, hogy a zsidók mit tettek a magyar irodalom egyik klasszikus remekművéért, Madách Imrének *Az ember tragédiája* című halhatatlan drámai költeményéért. Igen sokat tettek Katona József *Bánk-Bán*jáért is, Vörösmarty Mihály *Csongor és Tündé*jéért is, Petőfiért, Aranyért, a két Kisfaludyért, Jókaiért, Adyért, egyáltalában a magyar irodalomért. Most tehát a zsidóknak nem alkotóképességéről lesz szó, hanem arról a nemes tulajdonságukról, hogy nagy tisztelettel szolgálják azokat az irodalmi értékeket is, amelyeket nem ők alkottak. Ebből kitetszik az is, hogy a zsidók egyáltalában nem olyan elvakultak és csak magukért és a maguk fajtájáért síkraszállók, mint amilyeneknek oly szívesen jellemzik őket becsmérlőik és ellenségeik.

Az ember tragédiáját példaképpen azért választottam, mert Madách remekművére nézve elég pontosan ösmerem az idevágó adatokat. Részben olyat is tudok erről

a dologról, amit eddig nem igen méltattak. Egyébként pedig a magam tudásán kívül két kitűnő könyv adataira támaszkodhatom. Az egyik: Voinovich Géza monumentális műve: *Madách Imre és Az ember tragédiája*, második kiadás, Budapest, 1922. Franklin-Társulat. A másik: Németh Antal: *Az ember tragédiája a színpadon*. Budapest Székesfőváros kiadása, 1933. Részben tehát e két műből merítek, amikor megvilágítom a zsidóság kiállását Madáchért. Mert a zsidók kiállásából ez egy ügyben következtetni szabad odaadó kiállásukra más nagy ügyek érdekében.

Legelőször *Az ember tragédiája* fordításaival foglalkozom.

Madách remekművének eddig nyolc német fordítása jelent meg. Ezek közül kettőnek zsidó a szerzője.

Az egyik fordítás, amelyet itt tekintetbe veszünk, Dóczy Lajosé. Ez a fordítás 1891-ben jelent meg Stuttgartban Cottánál és 1893-ig még két kiadást ért. Dóczy fordításának színpadi sorsáról később beszélek. Itt csak azt akarom megjegyezni, hogy ez a fordítás a maga nemében kiváló, formában szinte tökéletes, sőt azt kell mondanom, hogy túljó. A magyar remekművet a *Faust* modorában és formájában és nyelvezetével fordította, ezzel a német bírálókban csak megerősítette azt a hitet, hogy *Az ember tragédiája* a *Faust* utánzata.

A másik itt megemlítendő német fordítás Mohácsi Jenőé. 1933-ban jelent meg első kiadása dr. Vajna György és társa budapesti kiadónál, 1936-ban harmadik és negyedik kiadása. Ez a fordítás megrövidíti az eredeti ötös és hatodfeles jambusú sorokat egy-egy verslábbal. Érdesebb, mint a Dóczy-féle, de drámaisága

talán jobban felel meg *Az ember tragédiája* szellemének, és azon van, hogy ne emlékeztessen Goethe *Faust*jára.

Az egyéb nyelvű fordítások közül legelső sorban számbajövő az amerikai angol, mely William N. Loew műve és 1909-ben jelent meg New-Yorkban, az Arcadia Pressnél. 1933-ban jelent meg Budapesten, Vajna György és társánál Meltzer és Vajda új angol fordítása, Hevesi Sándor bevezető tanulmányával. E fordítás egyik szerzője, Vajda Pál, zsidó. 1935-ben ez a fordítás New-Yorkban is megjelent, egy nagy kiadónál. Meltzer és Vajda munkáját az angol szakkörök igen kiválónak tartják.

Avigdor Hameiri, a magyar származású nagy héber költő, a Szentírás nyelvére ültette át *Az ember tragédiá*ját. E kitűnő fordítás Palesztinában könyvalakban is megjelent. Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy-Társaság elnöke, levelében a hála meleg szavaival emlékezett meg e nagyszerű költői teljesítményről. A Budapesten élő Holder József jiddis nyelvre fordította le Madách remekművét. Ez a kiváló fordítás eddig csak újságban jelent meg.

Még több német fordítási kísérletről tudok, amelynek szerzője zsidó. Lefordította *Az ember tragédiája* néhány színét Storfer Adolf, a magyar származású kiváló német tudományos író.

Ezzel befejezem *Az ember tragédiája* fordításairól tartott seregszemlét.

Madách Imre életrajzírói és magyarázói közül nemcsak időrendben, hanem jelességben is első helyet érdemel Alexander Bernát. 1900 óta használták a magyar középiskolák *Az ember tragédiá*jának Alexander Ber-

náttól való jegyzetes és magyarázatos kiadását. Több kiadást ért az Athenaeumnál. A kitűnő mű első sorait idézni akarom: «Több ízben foglalkoztam *Az ember tragédiájával*, de sohasem telt benne annyi gyönyörűségem, mint mikor sorról sorra néztem át és próbáltam magyarázni. Az a benyomásom támadt, hogy igazán csak most értettem meg és értethetem meg másokkal. A maradandó művek jellemző vonása, hogy mindig új szépségeket fedezünk föl bennük és életünk különböző korszakaiban más-más szemmel nézve őket, mindig újaknak és mindig becseseknek látjuk». A mű szerkezete igen áttekinthető. A szöveg alatt megjegyzéseket találunk, minden szín végén magyarázatot, a drámai költemény után pedig nyolcvanlapos beható tanulmányt. Alexander Bernát adta a nagy műnek pregnáns értelmezését. Műve 282-ik lapján ezt olvassuk: «*Az ember tragédiája* ezt hirdeti: Az emberi léleknek van isteni ereje, az a nemes fölbuzdulás, mellyel az emberiség boldogítására szolgáló eszméket keresi és értük küzd. Ezerszer elbukhatik e küzdelemben, de föl nem hágy vele. Oldalán a nő, szívében a szerelem, körülötte a szépség, az isteni erő származékai, melyek az élet sötétségében a fölfelé vezető utat megvilágítják előtte és minden kétség ellen megvédik. Egyebet nem tudunk. Az élet rendeltetését, végső célját, igaz értelmét nem ismerjük, nem ismerhetjük, nem is akarjuk ismerni. Embernek lenni annyit tesz, mint így küzdeni, mint mi küzdünk, a homályban, kétkedve és bízva. «Csak ez a vég! csak azt tudnám feledni!» A vég? Kell, hogy feledjed. Így értelmezzük az Ember tragédiáját.»

Alexander Bernát műve 299. lapján a következőket mondja :

«Terjedelmes, a részletekbe hatoló életrajzát a költőnek írta Palágyi Menyhért (Madách Imre élete és költészete, Athenaeum, 1900), mely adatainak bőségével, elemzése fínomságával, a költő lelkébe való elmélyedésével és szinte rajongó lelkesedésével kiváló emléke lesz a költőnek.» Palágyi Madách-életrajzának az a kiváló érdeme, hogy felhasználja benne a költő fiától, Madách Aladártól kapott adatokat és fontos leveleket és legelsőnek tárgyalja őszintén Madách Imre házasságának tragédiáját.

Voinovich Géza művének bibliográfiai kimutatását követem, amikor felsorolom itt a Madách Imréről és halhatatlan műveiről szóló ama tanulmányokat, amelyek zsidó szerzők művei.

Füchsel Ármin 1876-ban a Biharmegyei Közlönyben írt hosszú tanulmányt a költőről és főművéről. Alexander Bernát a Képes Irodalomtörténet második kötetében írt Madáchról és Az ember tragédiájáról. Sebestyén Károly 1900-ban a Budapesti Hírlapban írt Madáchról, Wohlmuth Ernő 1911-ben a Népnevelőben. Palágyi Menyhért cikkei a Pesti Naplóban, a Vasárnapi Ujságban, a Hétben és a Pester Lloydban jelentek meg. Róna Béla az Ország-Világban, a Fővárosi Lapokban és a Nagyváradi Naplóban írt Madáchról. Madách Imre és Szontagh Pál barátságáról Palágyi Menyhért a Magyar Szóba írt.

Az ember tragédiájáról Dux Adolf már 1862-ben írt a Pester Lloydban. Tábori Róbert a Délmagyarországi Közlönybe írt róla 1889-ben, Weiss Julian 1897-ben

a Budapester Tagblattban. Heller Bernát az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1896-os évkönyvébe írt tanulmányt ezen a címen : *Madách Mózese és Az ember tragédiája.*

Kármán Mór Az ember tragédiáját elemző tanulmányában, amely eredetileg a Budapesti Szemle 124. kötetében, azután 1907-ben mint önálló könyv is megjelent, új érdekes szempontokból világítja meg Madách remekművét. Alexander Bernát a Budapesti Szemle 145. kötetében és a Kisfaludy-Társaság Évlapjainak 45. kötetében írt a drámai költeményről. Schwarzstein Dezső *Éva tragédiája* címen értekezik a Felvidék 1910-es évfolyamában. Angyal Dávid már 1876-ban ír a Fővárosi Lapokba Madách Luciferéről. Wohlmuth Ernő Madách feminizmusáról írt a Népnevelő 1909. évfolyamában. Waldapfel János az Egyetemes Philológiai Közlöny 1900-as évfolyamában ilyen című értekezést írt : *Isten három attributuma Az ember tragédiája első színében.*

Madách Imre művében tudvalevőleg már korán találtak idegen hatásokat. Az összehasonlító tanulmányok közül megemlítendők a következők : Alexander Bernát *Goethe és Madách* című cikke a Budapesti Hírlap 1895-ös évfolyamában, Hoffmann Mór tanulmánya a Zala 1878-as évfolyamában : *Goethe Faustja, Madách Tragédiája és Byron Manfrédja.* Lázár Béla egyik könyvében Ibsennel veti össze Madáchot. Bernstein Béla *Az ember tragédiája és a zsidó irodalom* címen ír az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1896-os évkönyvében. Czóbel Ernő az Egyetemes Philológiai Közlöny 1912-es évfolyamában ilyen című cikket ír : *Madách*

és Cormenin-Timon. Az ember tragédiája IX. színéhez. A Philológiai Dolgozatok 1913-as folyamában Gálos Rezső cikke : *A bolygó zsidó mondája és Madách.* A lírai versekről Palágyi Menyhért ír 1904-ben a Magyar Szóba, Gedő Simon pedig 1910-ben füzetet ad ki ezen a címen : *Madách Imre mint lírikus.* Németül ismerteti Madáchot : Bernhard Münz a Magazin für die Literatur des In- und Auslandes 1889-es évfolyamában és a Gazette de Hongrie harmadik évfolyamában, Dóczy Lajos *Die Welt ein Traum* címen a Neue Freie Presse 1890-es évfolyamában, Mohácsi Jenő 1923-ban, Madách centennáriuma alkalmából a Neues Wiener Tagblattban és a Neue Freie Presseben, valamint a bécsi és müncheni rádióelőadások és a bécsi színházi előadás idején több bécsi és müncheni napilapban és rádiófolyóiratban.

Ezek a rendelkezésemre álló adatok persze egyáltalában nem kimerítőek. Hiszen bizonyos, hogy az 1923-as centennárium idején sok magyar zsidó író és kritkus foglalkozott Madáchcsal és Az ember tragédiájával. Azóta is rengetegen írtak erről a témáról. Néhány esztendő óta jelenik meg rendszeresen Kozocsa Sándor magyar bibliográfiai kimutatása esztendőről esztendőre. Ezekben a füzetekben igen sok bennünket érdeklő adatra akadnánk. A bécsi előadás évében annyit írtak Madáchról, hogy a cikkek és tanulmányok kimutatása több oldalt tölt meg e bibliográfiában. Úgyszólván minden színházi bíráló írt már Az ember tragédiájáról, ezek közt pedig zsidók jócskán vannak.

A magam munkásságából még meg akarom említeni, hogy több előadást tartottam Madáchról és Az ember tragédiájáról magyar és német nyelven a magyar rádió-

ban, felolvastam németül a prágai Radio-Journalban (1932-ben, azt hiszem, én voltam az első magyarországi író, aki a prâgai rádióban szóhoz jutottam, igaz, hogy németül, és Madách volt az első magyar író, akiről ott beszélni lehetett). Idevág még *Madách* című hangjátékom, mely a magyar rádióban került előadásra, egy-két vidéki színpadon is játszották, valamint *Lidércke* című, Madách feleségéről, Fráter Erzsiről szóló regényem, melyben Madách Imre is szerepel. Ugyancsak meg kell említenem azt az 1935-ben megjelent német könyvemet, amelyben megrövidítve átdolgoztam Voinovich Géza nagy Madách-életrajzát és Tragédia-tanulmányát.

Végül nem szabad megfelejtkeznem a *Madách Imre levelezéséből* című értékes kis könyvről, amely a Magyar Irodalmi Ritkaságok című sorozat 27. számaként jelent meg Komlós Aladár szerkesztésében 1934 elején. E könyv költségét a Pesti Izraelita Hitközség reálgimnáziumának ifjúsága adta össze. Magában foglalja Madách Imre 25 levelét, ezek között azt a Szontagh Pálhoz 1844. február utolsó napján intézett írást is, amelyben a költő először szól Fráter Erzsiről. Itt találjuk még azt az eddig kiadatlan 34 levelet, amelyet Madách Imréhez intézett édesanyja, felesége és három testvére.

1883. szeptember 21-én került színre legelőször Madách Imre drámai költeménye a budapesti Nemzeti Színházban, Paulay Ede rendezésében. Már a bemutatónak is voltak zsidó szereplői. Adorján Berta, aki később Paulay Ede felesége lett, Gábor főangyalt, Fáy Szeréna pedig Mihály főangyalt játszotta. 1884. december 27-én

Fáy Szeréna veszi át Jászai Maritól ennek betegsége miatt Éva szerepét. A következő esztendőben Fáy Szeréna Jászai Marival felváltva adja Évát.

1905-ben, Tóth Imre főrendező Tragédia-felújításában, még Fáy Szeréna játssza a Nemzeti Színházban Évát. Tíz nappal az első előadás után Beregi Oszkár játssza Ádámot, Ivánfi Jenő pedig Lucifert.

1908. június 16-án a Népszínház-Vígoperában, tehát abban az épületben, ahol most a Nemzeti Színház játszik, Hevesi Sándor rendezi életében először Az ember tragédiáját. Ádámot Beregi Oszkár játssza, Hippiát Forgács Rózsi, aki régebben a modern törekvésű Thália-színháznak volt első művésznője.

Tóth Imre igazgatása alatt Ivánfi Jenő rendezte a Nemzeti Színházban a Tragédiát. Rendezőkönyvnek Ivánfi Alexander Bernát magyarázatos kiadását használta. A prágai és a londoni színben Ivánfi eltért Paulay rendezésétől.

1923. január 22-én, Madách születésnapjának századik évfordulója után egy nappal, Hevesi Sándor rendezi a Nemzeti Színházban Az ember tragédiáját. Január 29-én Cs. Aczél Ilona veszi át Éva szerepét s ezt ebben és a következő színházi évben összesen tizennyolcszor játssza. Hevesi Sándor harmadik rendezésében, 1926. október 30-án, misztérium-játéknak fogja fel a Tragédiát. Ebben az előadásban és sok másban Gál Gyula játssza Péter apostolt. Kisebb szerepekben több zsidó művész játszik, így Bartos Gyula, Fehér Gyula és mások.

1926-ban dr. Bánóczi László a Városi színházban rendezi Az ember tragédiáját, modern, az orosz díszletekre

emlékeztető színtéri jelzések előtt. Itt Sebestyén Géza Lucifer megszemélyesítője.

Az ember tragédiája első vidéki előadásai közül Pápán 1884-ben Ivánfi Jenő játssza Ádámot, Sepsiszentgyörgyön 1884-ben Polgár Károly színigazgató adja elő a remekművet, Szegeden 1884-ben Ditrói Mór rendezi a Tragédiát és játssza az első előadáson Ádámot. 1885-ben Pécsett Gyöngyi Izsó játssza Lucifert.

1912-ben Janovics Jenő a kolozsvári Nemzeti Színházban rendezi Az ember tragédiáját. Ugyancsak ő rendezi 1936-ban a szegedi Dóm-téren is.

E ma már európai hírű szegedi szabadtéri Tragédia-előadások első rendezője, 1933-ban, Hont Ferenc; akkori elképzelésében már nagy részét adja azoknak a művészi elemeknek, amelyek a következő esztendőkben is felejthetetlenné teszik ezeket a nagyszabású előadásokat.

Ezeket az adatokat nagyrészt Németh Antal könyvéből veszem. Ugyancsak itt találom még a következőket is.

Az ember tragédiája legelső előadásának bírálói közül fontosak: Silberstein Adolf, aki 1883. szeptember 21-én és 22-én ír cikket a Pester Lloydba. Keszler József szeptember hó 23-án a Nemzetbe. Hevesi Sándor többször ír Az ember tragédiája színházi előadásairól, így 1897-ben a Pesti Naplóba, 1900-ban az Új Magyar Szemlébe. Hevesi Sándor buzdította Meltzer Henryt és Vajda Pált a Tragédia angol fordítására.

Az ember tragédiájának külföldi pályafutása igen sok vonatkozásban zsidóknak köszönhető. Dóczy Lajos fordítása volt az első, amely külföldön színre került:

1892-ben Hamburgban, ugyanebben az esztendőben Bécsben, a színházi kiállításon, és 1893-ban a berlini Lessing-Theaterben, melynek akkori igazgatója Oscar Blumenthal volt.

Mohácsi Jenő fordítását először a bécsi rádió hozta, 1930 tavaszán. E nagyszabású előadás kezdeményezője Bolgár Imre magyar származású bécsi újságíró volt. Ezen az előadáson a magyar származású dr. Eduard Rothauser az Úr szavait mondotta, és a falanszterszínben Theodor Weiss játszotta az egyik aggastyánt. 1931-ben a müncheni rádió adta elő Mohácsi Jenő Tragédia-fordítását a fordító bevezető-előadásával.

A prágai rádióban már kétszer szólalt meg Az ember tragédiája cseh nyelven, először a bécsi rádióelőadás sikerének hatása alatt 1931 elején, másodszor 1936 végén, mind a kétszer dr. Milos Kares irodalmi igazgató rendezésében.

Ludwig Karpath udvari tanácsos, Goldmark Károly unokaöccse volt az, aki 1932 elején felhívta Hermann Röbbelingnek, a bécsi Burgszínház igazgatójának figyelmét Az ember tragédiájára. A Burgszínház 1934. január 23-án mutatta be az Az ember tragédiáját, óriási sikerrel, Mohácsi Jenő fordításában. A világ legelőkelőbb prózai színháza eddig harmincszor játszotta Madách remekművét.

Nem akarom a zsidóknak különös érdemül betudni, hogy oly hathatós részben szolgálták Madách remekművének ügyét. Tudom, hogy a zsidók igen sok nagy ügyet szolgáltak szeretettel, lelkesedéssel, tehetséggel és kitartással. «Dienen, dienen!» — hangzik a szózat Wagner Parsifaljában. Nagy ügyet szolgálni nemes

emberi tulajdonság. Zsidónak lenni pedig többek között ezt is jelenti: elismerni a nagyságot és szívesen szolgálni a tehetséget és a lángészt.

MOHÁCSI JENŐ.

MI LEGYEK MÉG?

Míg kicsinyek voltak a gyermekeim,
tejjé változtam, az kellett nekik,
ültem kis ágyuk mellett reggelekig,
ha betegek voltak s úgy fonnyadtam ott,
hogy arcom egész kicsinyre sorvadott,
s mikor szemükbe visszatért a fény,
napként sütötte őket az enyém
s piros lett arcuk, almagömbölyű,
attól lettem én akkor gyönyörű.

Kalács is voltam, meg vajaskenyér
és játékszer, hogy meg ne unjanak,
és képeskönyv, hogy megtanuljanak
belőlem mindent, amit álmodom,
később az egyszeregyet számolom,
növök velük, már iskolás leszek,
s a nagy katedra előtt reszketek,
felelnem kell, vizsgáznom, — ó tudom,
borzalmas, hogyha bennük elbukom.

Most széllé kell változnom, hogy elérjem
az egyiket, a messzeségben künt,
de, aki volt, örökre tovatünt,
s ha elfogom, ha átölelhetem,
lelke páncélját át nem törhetem.

S mindkettő bár belőlem sarjadott,
többé már nekik mit sem adhatok.
A földön nincs több oly bús szerelem,
mint az anyáé, oly reménytelen.

Mi legyek még? érettük mit tehetnék?
Legyen belőlem sűrü rengeteg,
Majd jól elbujhat ott a két gyerek,
ha menekülni kell a rossz világból,
és kunyhó leszek friss mézeskalácsból
és tejjel-mézzel folyó kis patak,
isznak belőlem, hogyha szomjasak
és dalolok majd nekik estelen:
— aludjatok el itt a keblemen.

VÁRNAI ZSENI.

A TÖRÖK FOLKLÓR SÉMI VONATKOZÁSAI.

A keleti eredetű néphagyományok és népéleti sajátosságok egyre színesebben és tanulságosabban bontakoznak ki előttünk. Az előidők homályára színfoltok szóródnak és a különféle hitéletek kialakulásával a mindenkori világszemléletek is elénk rajzolódnak. A panteizmus felfogásai és mitikus maradványai mondákká színesednek, a mondák pedig az egyistenség eszmevilágában legendákká és hitmesékké alakulnak.

Az iszlám lelkiség gondolatvilága az újabb alakulatok közé tartozik. Mitikus múltja nincsen, mondái pedig a rokon hitéletet élő népegységek átvételei. Muhammed, a vallásalapító, épp úgy hisz a Biblia héber csodáiban, mint a kereszténység evangéliumában. Pró-

fétáiban egy-egy lelki megváltót lát, akik részeivé váltak a mennyei kinyilatkoztatásnak és hívőiket az üdvözültség útjára térítik. Sokat vett át az iszlám hit megalapítója az egyisteneszme tanításaiból, szóbeli hagyományaiból és írásba foglalt tanításaiból egyaránt. Szinte kisajátítja őket, és a bibliai prófétákat a maga hite prófétáivá, mondáikat az iszlám mondáivá és legendáivá alakítja. És e mondák s a belőlük kialakult legendák a népi élet képzelődő és termékenyülő erejébe kezdenek átszivárogni és hosszú idők szűrőjén keresztül, népköltési hagyományokká, népéleti sajátosságokká elevenednek.

És míg a népi élet egyéb költői megnyilvánulásai szűkebb, inkább nép-nemzeti és érzelembeli felfogásokban mozognak, addig a hitéleti elgondolások általánosabb, iszlámi keretekbe rögződnek. Noha a vallástörténeti kutatások szinte kétségtelenné tették, hogy az iszlám külsőt öltött mondák javarésze arab talajon termett és csak jóval később fűződtek a próféta személyéhez és hitéleti felfogásához. Aminthogy a bibliai eredetűeknek hitt mondák nem egyszer hogy bábeli korokra vezethetők vissza. Mindamellett kétségtelennek látszik, hogy az iszlám egység körül kialakult mondák jórészt bibliai átvételek és szájhagyomány útján illeszkedtek az egyistenhit eszméjébe. És ez etnikai folyamat annál könnyebben indulhatott útjára, mert hisz rokon talajokon termettek fajilag is, nyelvileg is egymáshoz közelálló néprajzi egységeken keresztül. Csak éppen hogy a bibliai mondákat és legendákat, akár ősibb átvételek, akár történeti eredetűek, a népegységek színező ereje hol csapongó, hol borongó elevenséggel

tette sajátosabbakká és népirodalmibb formájúakká. A bibliai néphit mondái inkább epikai színezetűek, Muhammed sivatagi népéi líraibb természetűek és szenvedélyesebben lüktetők.

Az iszlám hitélet mondai világa a Kóránon és a hozzája fűződő hagyományokon át jutott el más népfajú, más éghajlatú és más nyelvű népegységek gondolatvilágába. Az egyébként is népies eredetű monda könnyebben férkőzhetett távolabbi népelemek mesealkotó életébe. Ehhez járult az egyisteneszme meggyőző ereje, mely hovatovább a népköltés színeivel borította be a néplélek teremtő képzeletét. És részesévé lett az új hit a jobbára nomád életet élő kisázsiai törökségnek is, mely törzsekre tagozódva, belső vágyakozással és harcias készséggel fogadta a hódító és megváltó iszlám hit parancsait. Allah egységesen egy, hangzott vissza a törökség áhitata, és Muhammed az ő igazi prófétája. Oszmán név alatt és az iszlám jegyében alakult meg a bizánci határok közelében élő török szultánátus, melyre később a kalifai világhatalom is rásugárzott. Népi tudatukra ébredeztek az eleddigi nomádok és iszlám szertartások keretébe illeszkedik a néplélek, testiekben és lelkiekben egyaránt. A próféta személye népi fogalommá válik, költői keretekbe foglalt hagyományai pedig népmondákká nemesbülnek.

Ezt az eleddig fel nem jegyzett és össze nem gyüjtött anyagot, a török folklór ismeretlen monda- és legendavilágát, tettem kutatásom tárgyává. Rég elmúlt időkben, öt évtizedet is visszamenőleg, jegyezgettem össze a feljegyezhetőket, a török népköltés irodalmi és népéleti megnyilatkozásait. Bibliai vonatkozású mondákat,

kóráni szűrőkön átszűrődötteket, népnyelvi köntösbe átöltözötteket. Első sorban olyanokat, melyek valamelyes állati élménnyel kapcsolatosak és amelyek sémi, vagy midrási és egyéb héber eredetekre vezethetők vissza. E héber eredetre visszavezethető állat-legendák, mert ilyeneknek nevezhetők, nagyobbára okfejtő, illetve magyarázó természetűek. Ám mindig egy-egy prófétával kapcsolatosan. Mintha okát akarná megfejteni, hogy miért és hogyan teremtőztek egyes állatfajták, miért öltötték mai formájukat és hogyan tapadhatott rájuk oly sok tulajdonság, mely őket típussá, kártévő vagy hasznot hajtó teremtménnyé örökítette. Végezetül pedig, hogyan váltak az ősrégi mesék minden népek és nyelvek fabuláivá, oktató célzatosságú állatmesékké.

A legendák állat-történetkéi fejlődő fokokon mentek keresztül. A legősibb, szinte mitikus állatok még természetfelettiek, bűvös erejűek, nem egyszer ijesztő szörnyetegek, akár a *dev* nevű keleti állatördög, az *ezsderha*-sárkány, a csodálatos megjelenésű smaragd-*anka* madár, a tengerek mélyéből előpattanó táltos és a galamb alakjában röppengető *peri*-tündérek. Mindezek az ősi elképzelések, a százféle népek mitikus gondolkozásának egységessége alapján, más-más színben és alakban ugyan, de lényegükben rokontermészetűek. Az arab *ifrid*, akárcsak a bibliai *behemót*, az állati erők és rémségek megtestesülője. A tenger szörnyetege, az *ajgir*, akárcsak a bibliai *leviátán*, a víz világának ura; a tovaszáguldó bika pedig, melynek ősi mása a héber elképzelésű *sór-ha-bor*, mintha némi mitikus rokonságot tartana a hellén eredetű *Boszporusz* szóval. És csak

jóval később, a mitoszi korok tovatűntével alakulnak ki a földi állatok mondái és legendái. Megjelenésük már nem természetfeletti, de még mindig gondolkozók, beszélők és cselekvők. Már nem mitoszok többé, de még nem egészen fabulák. Nem a csodák világában élnek, de csodatévő erejűek. Összekötői a valóság világának a képzeletbelivel. Ezekben a mondákban és a belőlük kifejlődött legendákban éli ki világát az egyisteneszme diadala és ugyancsak ezekben alakulnak ki azok az állatvilági jellegzetességek, melyek a fabulák világához vezetnek. Megannyija vallásos vonatkozású és oktatócélzatú. Forrásuk főképp a bibliai és kóráni írások és mindazok a szóhagyományok, melyek e két szentséghez fűződnek.

Adalékaim a török folklór világából valók. A török néplélek afféle megnyilatkozásaiból, melyek iszlám hatásra vezethetők vissza. Nem is mondák többé e népköltési termékek, hanem iszlám felfogásúvá alakított állatmesék és állatlegendák. Nagyobbára olyanok, melyek a Szentírás prófétáiból lett iszlám próféták személyével és cselekedeteivel kapcsolatosak. De csak az állatvilággal való összefüggésükben. Mintegy szolgálattevői a prófétáknak, legfőképp a bibliai Salamonból lett Szulejmánnak, az összes földi állatok mennyekbéli urának és parancsolójának. Példaképei annak a néplelki folyamatnak, mely költőivé varázsolja a hitet és népdalokká a legendákat. Az első emberen, *Ádámon* kezdve, akinek megteremtésekor első izben jelenik meg a kárhozat megszemélyesítője, a bibliai *sejtán*. Kapcsolatban vele egy állat, az éden első ebe. *Nuh* próféta (a bibliai *Noé*) a középpontja egy másik

mondának, az özönvízről szólónak. Egész sorozata van benne az állatlegendáknak, melyek akár mint különálló részek tapadhattak az ember világa leghatalmasabb mondájához. *Muszáról*, a bibliai Mózesről szól egy másik legenda, melyet valamikor régen, a kisázsiai *Ájdin* városában, verses formában hallottam volt és magyarra is ugyanilyen formába öltöztettem. Színesen eleven *Junusz* (Jónás) próféta és a cethal mondája, *Ibráhim*, a bibliai *Ábrahám* és a vak méhecske meséje, mely az iszlám törvényének naponként ötször való *namáz*-imádságának adja költői magyarázatát. *Ejub*, a bibliai *Jób*, a sokat tűrő és szenvedő próféta, a selyemhernyó eredetét és brusszai selymes tűrbéjét példázza. *Jusa*, a szentírás *Józsua* nevű prófétája, kinek boszporuszi síremlékéhez mai nap is elzarándokolnak, a sírjához közellevő *áb-u-hájját* (életvize) forrást fakasztott elő, az édenkert madarával kapcsolatosan. *Iszhák*, a természet rejtelmeinek kutatója, egy fehér egeret varázsolt leányzóvá és a Szélhez, a Felhőhöz és Kőhegyhez adná feleségül, míg végezetül fajtájabeli testvérkéjéhez, a szürke egérhez kerül. Legendás a magyarázata a félszegúszó halacskának, a teve rövidre szabott fülének, *Iblisz*-ördög bak-kecskéjének, a bőregér kopaszságának, a csíkoshátú cirmosnak, az egerésző macskának, a gőgös páva odaveszett hangjának, a cipruságon bóbiskáló bagoly-madárkának, a szomorú sorsra jutott pintyőkének, a holló szurtos tollának. Megannyi példázatok és tanuságot rejtő célzatosságok, verses formába öltve, verses formára magyarosítva.

És mindez állatok ura és parancsolója, jó és bal-

sorsuk irányítója az állatok beszédét megértő *Szulejmán*, a bibliai Salamon király. Az ő trónusa elé járul a szószátyárkodó veréb, aki párja előtt, csupa virtuskodásból, lecsekélylette a prófétát és akinek díszes hímes *szerájában* jobbja felől ott csattog a keleti költészet fülemüléje, a *bülbül*-madár, balján pedig a kis fecske fészkel, az emberek hűséges barátja és kígyói gonoszságoktól való megvédője. *Medina* darvainak egy szentéletű dervis-próféta a középpontja, akár a költő *Ibicus*nak (Kraniche des Ibicus), Schiller rokontárgyú mondájának. Tárgyánál fogva is szokatlannak látszik a halakról, az ő szótlanságukról szóló legenda, mely a vizek országában játszódik le és amelynek megfelelőjét egy távolkeleti népnél, a japánok mesevilágában találtam meg.

Mindezeket a legendákat, vagy akár legendás állatmeséket, török ajkakról lestem el. Hol dervisekéről, hol mesemondóktól, hol meg a népnevelő *meddah* színjátszó előadásai nyomán. Legértékesebbjeit dervis ismerőseimtől hallottam és jegyezgettem össze. Ők voltak letéteményesei az iszlámság eszmekörébe tartozó, népies mende-mondáknak, a mohammedán világnézet szunnita szabadgondolkozói és a prófétai hagyományok bölcselkedői. Török területekről ma már eltűntek és a török kelet egy élénkebb színfolttal vált szegényebbé. Mondáim egyikét-másikát, főképp az özönvízről és mellékmondáiról szólókat, az égeri mohammedán fogolytábor tatárjaitól, főleg krimiektől és kazániaktól hallottam. A líraibb természetűeket, eredeti alakjuknak megfelelően, verses formában dolgoztam át; javarészüket pedig, ugyancsak eredetijükhöz híven, rímes-

ritmusos prózára igyekeztem átültetni. Szabad, de tartalmilag hűséges átdolgozásban.

Ezúttal főleg a versbe szedetteket mutatom be, *Allah állatkái*nak elnevezett gyüjteményem tanulságosabb töredékeit, a sémi, illetve arab és héber vonatkozásúakat. Befejezvén őket avval a dervis legendával, mely három vallás három hívét, a zsidó *Musza* (Mózes), a keresztény *Isza* (Jézus) és az iszlám *Muhammed* egyistent imádó hitét vetíti testi és lelki szemeink elé. Verses legendáink egy része a következő:

Ádám és a Sátán.

Varázsszóró világunkat Allah teremtette, hét rét éggel, hét rét földdel körülkerítette. Megalkotta fent az eget, lent a poklot, közbül pedig a földi világot. A magas ég otthonában jó szellemek laktak, alsó világ sötétjében rossz szellemek ármánykodtak. *Peri* nevet adott Allah a jó szellemeknek, *dev* és *sejtón* nevet pedig a kártékony rémségeknek.

Allah emberébe szállt az első élet, ő benne volt elsőnek a lélek. *Ádám* volt az első ember neve, ő beléje kívánkozott a próféta áldott lehellete.

Sötét utak legmélyéből,
Pokol sűrű sötétjéből,
Szállott elő a gonoszság
S megremegett a valóság.

Előpattant a tűzből lett kaján, Allah világára szemet vető sátán. Épp amikor a Teremtő a legelső embert megalkotta és a földre előparancsolta. Ádám meglát-

tára, bősz irígység szállott a sátánra. Meg akarta rontani az embert, akit Allah megteremtett. Nagyhirtelen hozzáugrik, közelébe furakodik s Ádám testi mivoltára, ördögnyálat freccsentett rá köldöke tájára. Nagyhirtelen odarohan egy jóságos szellem, ördögnyálát az emberről lekaparja s le a földre csapja.

Ekkor támadt a legelső
Ember testén egy gödörke,
És a földi világ nyelvén
Köldök lett a való neve.

Ám a földre lecsapódott emberhús egy darabkája és a sátán pokolbéli nyála, új életre éledt és belőle eredezett a legelső állatfajta, az emberek közelében élősködő kutya. Felerészben Ádám apánk emberi húsából, felerészben pedig a sátán nyálából.

Innen való, hogy Allahnak hitét valló a kutyákat fél ujjal se bántja, ám nem tűri meg házába. Nagy bajában tőle el nem fordul, ám hozzája nem nyúl. De mert Ádám húsa lett az eredete, rajta pihen megsegítő tekintete. De mert egyben a sátánnak lappang benne nyála, közeledni sem akar hozzája. Odaadó, ragaszkodó hűségét és szeretetét az embertől örökölte, dühét és vadságát a sátántól nyerte.

Ti pedíglen, Allah halandói,
Állatvilág megóvói,
Jól véssétek földi eszetekbe:
Kutya ne kerüljön be a kertetekbe.

Nebi-Músza.

Rászállott egy galamb *Músza* portájára,
Irgalomért eseng megvonagló szája :
— Üldözőbe vettek, életemre törnek,
Véres karmaikkal halálra gyötörnek. —
Istápos két kezét *Músza* neki tárja
S a halálra váltat karja közé zárja.

Rászállott egy kánya *Músza* portájára,
Éleseket sikolt prédaleső szája :
— Megraboltál engem földi falatkámtól,
Retteg gyenge lelkem éhem halálától. —
Veszi kését *Músza* s halandó testéből
Kivág egy karajnyit combja közepéből.

S amint odanyujtja teste darabkáját,
Hangra nyitja kánya szája szólókáját :
— Allah lelke vagyok, mennyei Mikáil,
Búgó galambocskád arkangyal Gávráil ;
Hozzád szállunk alá kikémleni lelked
S megismertünk benned prófétai lelket. —

Azóta lett *Músza Allah* prófétája,
Égi élemények földi valósága.

Veréb virtus.

Verébpárék puha fészekháza,
Rávilágít Szulejmán szerája,
Veréb apó hetykén virtuskodik,
Párja előtt büszkén kakaskodik.
— Ráijjesztek — mondja — prófétánkra,
Rárontok én arany szerájára,
Széjjelszedem színes díszességét,
Csúffá teszem hímes ékességét. —

Madárbeszéd égi megértője,
Szárnyas élet földi megvédője,
Meghallotta veréb apó hangját,
Számon kéri tőle hamis szavát,
— Ijjessz hát rá urad prófétádra,
Rontass hát rá arany szerájára,
Szedjed széjjel színes díszességét,
Tegyed csúffá hímes ékességét. —

Holttá hökken szószátyár madárka.
És rádöbben minapi szavára.
— Párom előtt kissé virtuskodtam,
Szigorúan rá is ripakodtam,
Húzza kissé összébb toll irháját
S ne járassa oly annyira száját. —

Fészekbeli párja, tojókája,
Daliáját csicseregve várja :
— Ugye — mondja — jól ráijjesztettél,
Szerájának neki merészkedtél?
Széjjel szedted színes díszességét,
Csúffá tetted hímes ékességét? —

Hebeg apó : — El-elvirtuskodtam,
Szavaimat szigorúra fogtam ;
Húzza kissé összébb szent irháját
S ne járassa oly annyira száját. —
S a próféta szigorú szavára
Veréb népség szürke gunyát öltött
És örökkön örökkétig
Törpécskévé töpörödött.

Junusz hala.

Öblös torkot adott *Allah*
Mély tengerek emlősének,
Legyen nyugta, békessége
Feneketlen bendőjének.
Tengerpartról a próféta,
Hullámhátra ráhanyatlott
És a tömlő torkú cethal
Nebi-Junusz után kapott.

Allah égi parancsára
Junuszt a cet le nem nyelte,
S nagy száján át a próféta
Szabadságát visszanyerte.
És azóta, hogy a cethal
Mély vizekben ha ellehet
És apróka, kisebb fajta
Halakat ha foghat, nyelhet.

Halak ura, bölcs *Szulejmán*
Cethal torkát szűkre szabta
És a *nebi* emlékére
«*Junusz hala*»[1] nevét kapta.

Filisztuni folyó partján.

Filisztuni[2] folyó sodra
Vízi siklót vetett partra,
Hápogó hal, búgó galamb,
Ravasz róka,
Mindeggyike
Magáénak vallja.

— Azé legyen karcsu kígyónk,
Aki hármónk legöregje —
S életkéje ősi multját,
Öreg korát
Búgó galamb
Ekképen mesélte:

[1] Törökül *Junus baligi* (Jónás hala) a cethal neve.
[2] Palesztina arab-török neve *Filisztun*.

— Én volnék a vízözönnek
Hires neves galambkája,
Kinek *Allah* olajágat,
Imént nyíló
Virágszálat
Tűzött a szájába.

— Én meg annak a cethalnak
Volnék eggyik unokája,
Kinek *Junusz* — mondja a hal —
Került bele
Feneketlen,
Teletlen gyomrába. —

— Én ugyan még — szól a róka —
Két esztendős alig vagyok,
Ám körmeim, ám karmaim,
Akár meg is
Nézhetitek,
Hegyesek és nagyok. —

Hal és galamb egymásra néz,
Tétováznak, húzódoznak,
És ki jobbra, ki meg balra,
Ki repülve,
Ki meg úszva
Legott elkotródnak.

Iblisz bakkecskéje.

Meglát *Iblisz* egy juhocskát,
Göndör szőrü állatocskát,
Megirígyli fehérségét,
Szívhez szóló bégetését.

— Engedd meg — szól *Szulejmánhoz*,
Állatvilág szultánjához —
Had alkossam meg hű mását
S állatkáid szájuk tátsák. —

És úgy tett-vett, mesterkedett,
Hogy egy kecske valóvá lett ;
Bűzös bőrü, hegyes állu
Csúcsba futó szakálkáju.

Hallja hangja mekegését,
Látja szarva öklelését,
Farkon fogja, emelgeti
S amint büszkén nézegeti,
Bakja farka ketté szakadt
És azt, ami rajta maradt,
Állatország kinevette,
Mert hisz *Iblisz* teremtette.

Csíkos hátú czirmos.

Sívó homok sivatagján
Sütkérezett a próféta,
Míg tüzétől, tűzésétől
Álma el nem nyomta.
Mérges kígyó siklott elő,
Rásziszegett *Szulejmánra*,
Ám egy macska ugrik neki
És halálra rágja.

Szeretettel emeli rá
Prófétai tekintetét,
Áldó kézzel czirókálja
Bársony síma szőrét.

Símogató ujja nyomán
Csíkos lett a macska háta
És időtlen időkön át,
Rajta ragadt sávja.

És azóta macskák hada
Allah híve, kegyeltje lett
S bárki fia hajszolgatta,
Mindig talpon termett.
«A' próféta czirmoskája»[1]
Lett a csíkos macska neve,
Mert hogy nyomot hagyott rajta
Szulejmánnak keze.

Nuh hollója.

Nuh hollója idők óta
Váltig unta
Szürke tolla szurtosságát
S megáhítja madárvilág
Tarka-barka csillogását.
Meglopdossa, tolla mellé
Odaszúrja
Más madarak tollacskáit
S bámulatba ejti vele
Levegő ég szárnyaskáit.

Madárhadak gyanut fognak
S a hollónak,
A hiúnak, neki esnek
S ami tollat látnak rajta,

[1] Törökül «*Pejgamber kediszi*» (a próféta macskája) a czírmos macska neve.

Tövig mindent kitépdesnek.
Nuh próféta megócsállja
A hivalgót
És még sokkal szurtosabbra,
Sötétes szín komorabbra
Csúfított a át a hollót.

Musza, Isza és Muhammed.

Három vallás három híve, jártak keltek idegenbe, békés együttesbe. *Musza* (Mózes) hitét vallotta az egyik, *Isza* (Jézus) tanítását követte a másik, *Muhammedre*, iszlám hitre esküdözött a harmadik.

— Legrégibb és legigazabb az én hitem — bizonygatja *Musza* híve.

— Jóságos és igazságos az *Iszáé* — szól a másik áhitattal lelkendezve.

Fennen, büszkén dicsekszik a *moszlim* szava, mert *Allah* egy s *Muhammed* a prófétája.

El napestig heveskednek, vitatkoznak, kicsi hijja és egymással már-már hajba kapnak. Messze földről, zarándoki rengetegből közeledik hármójukhoz egy negyedik. Hófehéren csillog aláhulló haja, térdig omlik ezüstszín szakálla, békességet, mély jóságot sugároztat mélybe látó szeme, testet-lelket nyugtat jámbor tekintete. Meghallotta, meghallgatta szófiázó beszédüket s nyugalomra inti őket.

— Tik is könnyen úgy járhattok, — szól hozzájuk az aggastyán — mint a róka meg a szarvas. — És elkezdi mondókáját, róka-szarvas mesebeli dolgát.

— Régi idők rőt rókája, erdők, hegyek agancsosa,

egyre azon marakodtak és egymással már-már hajba kaptak, vajjon melyikének selymesebb a szőre, bársonyabb a bőre. Bölcs beszédű egy vén bagoly meghallotta, meghallgatta szófiázó beszédüket s nyugalomra inti őket.

— Mert ha, — így szól — tudni akarjátok, kettőtök közt melyikének selymesebb a szőre s bársonyabb a bőre, menjetek el egy szűcsmester műhelyébe. Elővesz majd benneteket, szőrötök kihúzza, bőrötök megnyúzza és Allahnak régi világában majd csak megtudjátok, milyen is volt lent a földön szőrötök, csuhátok.

Így szólt az aggastyán s három vallás három híve el-elgondolkozik a bölcs dervis szaván.

— Tik is hárman, — mondja tovább az aggastyán — *Musza, Isza* és *Muhammed* egy-egy híve, csakis akkor tudjátok meg, melyikőtök hite a legősibb, legigazibb, jóságosabb és igazabb, hogyha majd eljuttok az innenső földi életen túl a túlsóra, mennyei világra.

Szól és hófehéren aláhulló haja, térdig omló ezüstszín szakálla, mélybe látó tekintete, egyszerre csak fénylő köddé válik és az égnek kékje felé tovaszállingózik. És a három vallás három híve közül az egyike mintha *Muszát* látná benne, a másika mintha *Iszát* venné észre, harmadika pedig mintha *Muhammed*nek ragyogna fel tekintete.

Három vallás három híve, továbbra is járnak-kelnek idegenbe, békés együttesbe.

Dr. Kúnos Ignác.

HEGYEK, DOMBOK ÉS SZIRTEK A SZENTÍRÁSBAN.

Hegymászónak vallom magamat. Gyermekéveim óta szeretem a hegyeket; a Kárpátok tövében jártam elemi iskolába és valahányszor Liptószentmiklóson töltöttem nagy vakációmat, legszívesebben fölmentem az ú. n. szmrecsányi erdőbe; ott készültem vizsgáimra, wertheresedtem, imádkoztam és verseltem; ott szőtte álmát a fiatal szeminarista, miképpen nyeri meg a megreformált, eszményi zsidóságnak leendő hitközségét; ebben az erdőben írta és betanulta a prédikációt, amelynek megtartásával megtisztelte az őseihez, rabbi Szinaj lamdon- és rabbi Ber mimiklóshoz hűséges liptószentmiklósi szent hitközség.

Ma is vonzanak engem a gleccserek és hófedte hegyormok, a Magas-Tátra úgy, mint a tiroli dolomitok. A 3030 m magasságban épült Britannia-Hütte előtti kőpadon ülve eltűnődöm: A Bibliában is szerepel a havas, a hegység: Libanon, Karmel, Hóreb, Móriah, a Gilboa, Cijón hegye stb. Talán érdemes volna egyszer erről írni, nem tisztán a földrajz szemszögéből, hiszen ennek egész nagy irodalma van szakmunkákban, szótárakban, enciklopédiákban; az Allalinhorn-on feltárult előttem Svájc csodavilága és négyezer méternyi magasságban gondoltam a Libanon háromezer méter magas ormaira — hazajöttem, elővettem 1728-ban kiadott Bibliámat, végig mentem «berésith bárá elóhim»-tól Kyros perzsa király üzenetéig, hogy a számkivetettek vonuljanak új honalapításra Judeába. (II. Krón. 36_{23}.)

I. Hegyek, dombok és szirtek a Szentírásban.[1]

«A föld, ahova ti vonultok, hogy azt elfoglaljátok, hegyek és völgyek országa». (Móz. V. 11_{11}.) Északon egészen háromezer méter magas ormaival végigvonul a *Libanon* az Antilibanonnal és Karmellel; nyugaton *Naftáli* hegysége Efrajim hegyeivel és a Táborral; a Jordán keleti részén emelkedik *Gileád* hegysége, az Abárím a Piszgáhval vagy Nebó-heggyel és az edómi vagy *Szeir* hegység.

A hegyek nagyjában üledékes képződmények: mészhegységek; a Jordán keleti partján van vulkánikus kőzet: bazalt is; vulkánikus kitörésekről a Biblia már nem szól; ezek történetelőtti korban lehettek; hogy voltak tűzhányók, azt igazolja a sok hőforrás, a sok kiégett kráter és Hermontól délre a lávaterület.[2]

Hegyek nevei és költői képek fenntartották földrengések, tűzhányónak emlékét.

Józsua (24_{30}) és Bírák könyvében (2_9) szerepel a Har *gúas*» Efrájim hegységben; vulkánikus eredetre mutat az ige «gáas» = megrendül. Náhum (1_5) próféta szerint: a hegyek megrendülnek.

Az Olajfa hegye egy északi és déli gerincből áll; közöttük hasadék van. Zecharjah próféta (14_4) földrengésre gondolt.

A Zsoltáros (104_{32}) a tűzhányó képét használja:

[1] Szentíráson értem a Tóra, Nebiim és Kethúbim (Pentateuchus, Próféták és Hagiographák) gyüjteményét.

[2] Segédkönyveim a Biblia mellett Dr. J. Hamburger, Real-Encyclopaedie des Judentums, Leipzig, 1896. és D. H. Guthe, Kurzes Bibelwörterbuch, Tübingen u. Leipzig, 1903.

«Aki letekint a földre és már is megrendül, megérinti a hegyeket és íme! füstölögnek».

Hegyek és sziklák kimozdulnak helyükről — mondja Jób 9_5 és 14_{18}; Bildad (u. o. 18_4) és megint Jób (28_9). A hegyek és dombok «ugrándoznak» gyakori kép a Zsoltárokban: 68_{17}; 89_{13}; 114_4.

Dániel sziklaomlásról, *kőhullás*ról tud:

מטורא אתגזרת אבן «a hegyről levált egy kő». (2_{45}.)

A hegyekből fakadó forrásokról szól Bírák k. 6_2, Ezsajás 41_{18}, 64_2, 105. Zs. 41. stb.

*

A ritkábban előforduló hegyek, dombok és sziklák: Az *Agyagos*-hegy (har cheresz) Bírák k. 1_{35}, mint pl. a Balaton somogyi partján a lőszdombok, vagy a budaörsi hegyeken még szét nem mállott nagy kagylót találni. Vannak, akik Naphegynek veszik (cheresz = sol = nap Jób 9_9). *Amalek* h. (Bírák 12_{15}), *Amma* h. (II. Sám. 2_{24}), *Ararat* h. (Móz. I. 8_4), *Báalath* h. (Józs. 15_{11}), *Básan* h. (68. Zs. 16), *Béth-Chórón* m. h. (Józs. $18_{13, 14}$), *Béth-él* h. (u. a. 16_1), *Bócéc* sziklahasadék (I. Sám. 14_4); talán szintén agyagos hegy; töve, «búc = sár, agyag. *Calmón* h. (Bír. 9_{27} és 68. Zs. $_{16}$) a Hauránban a Jordán keleti részén. *Cemurájim* h. (II. Krón. 13_4) Efrájim hegységében. *Emóri* h. (Móz. V. 1_7), *Erdős* h. (Józs. 15_{11}), *Észav* h. (Óbadjah 18. és 20. v.), *Étam* h. (Bírák k. $15_{8, 11}$), *Fűszeres* h. (har beszámim: Én. én. 8_{14}), amelyen sok illatos virág és balzsam-cserje termett. *Gabnunin* h. (68. 71_{16}) Básán hegységének része, ma dsebel haurán vagy dsebel ed-drúz, a hegyes Kráter-oldalak oromzatos háztetőkhöz hasonlítanak. *Gáreb*

dombja (Jerem. 31_{29}) «rücskös»-hegy, mint pl. a mi Zsíroshegyünk Solymár felé. *Gileád* h. (Ámon 1_{13}; Zacharjah 10_{10}) híres balzsamáról. Tövében elterültek buja legelők (Jerem. 50_{19}, Míchah 7_{14}); itt is bőven termett a balzsam-cserje (Jerem. 8_{22}, 46_{11}). *Gúas* hegyéről már szóltam. *Hebron* melletti hegy (Bírák 16_3), *Hór* h. (Móz. IV. k. $20_{22, 23, 25, 26, 27}$, 27; $33_{38, 39}$; 34_8; Michah 7_{10}, Edom országának a határán. *Izraél* h. (Józsua 11_{16}; Ezekh. 6_{23}; 33_{28}; $34_{13, 14}$; $35_{1, 12}$; $36_{4, 8}$; 37_{22}; 38_8; $39_{3, 4, 17}$). Józsua könyvében a «har» az arab sivataggal szomszédos területen van. Az Ezekhiél említette «hóré jiszráel» csak pars pro toto, tehát Izraél. *Juda* hegysége (Józsua 11_{11}) az Olajfák hegyével. *Keleti* hegyek (harrere kedem Móz. I. k. 10_{30}). *Kopasz* h. (h. he-chálak Józs. 11_7), *Kőszáli kecskék* h. I. Sám. 24_3. Babilónia királya azzal dicsekszik, hogy trónját a csillagok fölé emeli és székelni fog a *Móéd* hegyén, az Észak határán. (Ezs. 14_{14}).[1] Az *Olajfák* h. (Zach. 14_4), az Olajfák hegyének lejtőjén (bemáalé (ha-zészim : lépcsőin) felmegy Dávid király, amidőn a zendülő Absalóm elől menekül (II. Sám. 15_{30}). Jézus életében nagy szerep jut e hegynek, amelyen már 333-ban kápolnát építtetett Heléna császárnő. *Perácím* h. (talán képletesen : az elpártolás hegye, Ezs. 28_{21}); a helység báal perácim (II. Sám. 5_{20} és I. Krón. 15_4), ahol Dávid legyőzte a filiszteusokat. «Megtörte Jahve

[1] Azt hiszem, hogy ez csak kép és a babilón nép Olymposa, amelyen az istenek gyülekeznek. Talán Erech városa (ma Varka romjai az Eufrates balpartján, Anu, Bél, Istár, Ea, Sin, Samas istenségek tartózkodási helye. V. ö. Alfred Jeremias, Izdubar-Nimrod, Leipzig, 1891. 10. l.

előttem ellenségeimet ... ezért nevezte el e helyet báal perácimnak». *Rimmón* (a gránátalmafa) sziklája (Bírák k. 20_{47}). *Sófer* h. (Móz. IV. 33_{23}) ; az asszír nyelven sapparu a kőszáli kecske. (Én *Széphegy*nek fordítanám.) *Szaneh* (I. Sám. 14_4) a Bócéc ikerhegye. *Zíf* h. a Zíf puszta fölött Hebrontól délkeletre. (Józsua 15_{55}, Zif, I. Sám. 23_{14}, a hegy, amelyen Dávid üldözője, Saul király elől menedéket keres.)

*

Nagyobb szerep jut a következő hegyláncoknak, hegyeknek és csúcsoknak.

Az *Abárim* hegység (Móz. IV. 27_6 ; 33_{48} ; V. $33_{49, 50}$; egyszerűen mint «har» = hegy : u. o. 32_1), a keleti Jordán-vidék hegylánca, Ezs. 25_{10}, Móáb h. a Peór (Móz. IV. 23_{28}), Nebó (Móz. V. 34_1.) és Piszgah csúcsokkal (Móz. IV. k. 20_{26} ; V. k. 3_{17} ; 4_{49} ; 34_1 ; Józsua 12_3). A Nebó-csúcsról látta Mózes egész Palesztinát, az Igéret földjét, és ott meg is halt. A csúcs 806 m magas a Vádi ájin Músza és a Vádi el-dsidéd között.

A vízözön-mondában az *Ararat* h. szerepel. «S megrekedt a bárka a hetedik hónapban, a hó tizenhetedik napján az Ararat hegységen». (Móz. I. k. 8_{11}, Ararat földjét említi II. Kir. 19_{37} és Ezs. 37_{38}.) A zsidóság szimbóluma Dávid király óta *Cijón*, onnét indul hódító útjára a Tóra, Jeruzsálemből Isten szava ; Cijónba jön a Megváltó. Dávid király elfoglalja Cijón erődjét (mecúdath cijón I. Kir. 4_7) ; Cijónban épül a Móriah hegyen a szentély. Cijón hegyéről szólnak a próféták Ezsájás 4_5, 10_{32}, 31_{39}, 37_{12} ; Ámósz 6_1, Obadja $_{16, 17, 20}$ v., a Zsoltáros $48_{3, 12}$; 88_3 ; 125_1 ; a Siralmak könyvének

a szerzője 5_{18}. Gyakran Szenthegy a neve: Ezs. 5_{13}; Jerem. 31_{23}; Ezekh. 33_4; Joel 2_1; Obadja $_{16.}$ v.; Michah 5_1 és $_2$; 43. Zs. $_3$; 48. Zs. $_2$; mint Isten házának a hegye Micha i. h. Itt említendő a *Móriah*, amelyen «elkezdé építeni Salamon Jahve hajlékát Jeruzsálemben, a Móriah hegyen, amelyet kiszemelt vala atyja, Dávid . . .» (II. Krón. 3_1.) Igen régi kegyheiy lehetett e csúcs, mert a hagyományban élhetett ama monda, hogy e hegyen, engedve Isten sugallatának, felvitte fiát, Izsákot Ábrahám, hogy azt feláldozza. (Móz. I. k. 22_2 és $_{14}$.) A Mória egy része lehetett a *Móréh* dombja (Bírák 7_1). Ezékiel próféta szól *Isten hegyéről*: 28_{16}, a Zsoltáros 37_7, $68_{16, 19}$, ez pedig Cijónnal vagy kiváltképpen a Móriahval rokonértelmű.

Különösen szent hegye a szamaritánusoknak még ma is a *Garizim* hegye és párja az *Ébal*. Az utóbbinak kőzete vizet át nem enged; nincsenek forrásai; nem termékeny; ezért emlékszik meg róla Móz. V. k. 11_{27} mint az Átok hegyéről; a Garizim bőséges vízű, termékeny; ezért az Áldás hegye (u. o.). A Garizim hegyére menekül családirtó testvérbátyja elől Jótham (Bírák 9_7); onnét hangzik el az ókori meseköltészetnek egyik legszebb oktatómeséje a fák királyválasztásáról. Ezen a hegyen épült a szamaritánusok temploma, amelyet Hyrkan János lerombolt, de amely felé a szamaritánusok imádságukban még ma is fordulnak és ahova ünnepeiken elzarándokolnak.

Nevezetes *Gilbóa* h.; itt halt hősi halált Izrael legdaliásabb, legnemesebb és legtragikusabb, első királya, Saul (kardjába dőlt) és elesett fia Jónathán. Az ókori héber költészet legszebb elégiája fűződik e hegyhez.

(I. Sám. 31_9, u. o. II. k. 1_6, $_{21}$. Ezsajás 10_{27}-ben Saul dombjának nevezi.)

Még ma is egyike a legkiesebb hegyeknek a *Karmel*. Ma dsebel mar Elias, Élijáhú szent hegyének csúcsa. Szinte félelmetesnek tűnt fel a csupasz sziklák és barlangok között kanyargó út, amint kígyózva vitt a meredek lejtőn fölfelé ... egyenes folytatása az új haifai zsidó városnak ... Most újra kizöldül, és irígylem azt, aki virágzása teljében fogja látni ... Mikor Vilmos császár 1900-ban elzarándokolt a Szentföldre és itt állt ezen a helyen s lenézett a tengerre, nem tudott betelni a kép fenségével.[1] Patainak igaza van: télen tele van pompás virágokkal (ciklámen, anemona, nárcisz; erdeiben terem cser, pinia, olajfa, babérfa, mirtus) (Guthe). Mint mészköves hegyben sok a barlang, alkalmas búvóhely. (Elijáhú, Illés próféta életében nagy szerepet játszik II. Kir. 2_{35}, 4_{25}. Előfordul Józsua 19_{26}; I. Kir. $18_{42—46}$; Ezs. 9_{17}, 29_{17}, $32_{8, 15, 16}$, 33_4, 35_2. Jerem. 4_{26}, 46_{18}, 50_9; Ámósz 1_2, 9_3; Náhum 1_4; Én. én. 7_6.)

Legjellegzetesebb hegysége Palesztinának a *Libanon* és *Antilibanon*: százhetven kilométer hosszú hegycsoport száz négyzetkilométernyi fensíkkal; csúcsainak átlagos magassága 3000 méter.

A Bibliában szerepel a Libanon egyetemesen, a *Hermon* hegység és az Antilibanon hegyláncból az *Amána* hegycsúcs (Én. én. 4_8) és a Damaszkus felé forduló őrtorony (u. o. 7_5). A *Hermón* szidóni, tehát

[1] Patai József, A föltámadó Szentföld. Budapest, Mult és Jövő kiad. 102. és 107. l.

főniciai nyelven Szirjon, amóri nyelven Szenír (Móz. V. k. 4_{48}; mint Hermón u. o. $3_{8, 9}$; Józsua $11_{3, 17, 21}$; $12_{1, 5}$, 13_5).

A Libanon fenséges, állat- és növényvilága miatt gyakran emlegetett hegység; nevét a csúcsain megjelenő hó fehérsége (lában) adta. (Móz. V. k. 1_4, Józsua 1_4, 9_1, 13_5; Bírák k. 3_3; II. Kir. 14_9, 19_{23}; Ezsaj. 10_{34}, 29_7, 33_{19}, 35_{20}; Jeremiás 18_{14}: a *Libanon hava* (seleg) rendesen télen (olykor még április elején is), pl. «a havazás napja» keltezés II. Sám. 23_{20}. Előfordul a Libanon: Jerem. $22_{6, 20, 23}$; Ezékhiel 27_5, $31_{3, 15, 17}$; Náhúm 1_4; Habakuk 2_{17}; Zecharjah 10_{10}, 11_1, 29. Zs. $_6$; Én. én. 4_5, 5_{15}, 7_5; Ezra 3_7.

Végre *Széir* hegyei (edómi és Észáv hegye) meredek hegyek, északon egészen 1330 m magasságig (Hór hegye), sőt 1800 m-ig emelkednek, de azért nem terméketlen e hegység. Megterem ott a búza, az olajfa, a füge, a gránátalma, a szőlő. A Biblia korában sok vad tanyázott benne és Észáv nemzetségének egyik főfoglalkozása a vadászat. (Ézsauról, mint vadászról, Móz. I. k. 25_{27}.) Móz. I. k. 16_6, 36_8; V. k. 1_2, 2_5; Józsua 15_{10}; Ezekhiel $35_{2, 3, 7, 15}$; Joél 2_2; II. Krón. $10_{10, 23}$.

A *Zsákmány* hegyei: «hatalmasabb vagy, mint «harreré teref» (a zsákmány hegyei), a 76. Zs. $_4$. A «teref» a *ragadozó állatok zsákmánya*, az ellenségtől szerzett: sálal, tehát harreré teref a ragadozó vad hegysége.

*

II. Hegy és domb szerepe a vallásban.

a) Szent hegyek; oltárok és templomok helyei.

«Magas és kiemelkedő hegyen elrendezted fekvőhelyedet; felszálltál oda, hogy bemutass áldozatot». (Ezsaj. 57_7.) «A hegyek megcsodálása titokzatos, isteni erők és alakok honává tette őket; a hegyoldalakba és csúcsokra rakta az ember mindazokat a nehezen elérhető adományokat, amelyek után ma az alpinisták vágyódnak. Holt kőtömegek volnának a hegyek, ha az őskor nem ruházta volna fel kitüntető képzetek csillogó mezével... A hegyekben különös erővel kitörő légköri tünemények: villám, mennydörgés, vihar, az ott tanyázó vadállatok, a sziklák képzeletet izgató alakjai, az őserdők, barlangok és hasadékok sötétsége — mind ez átitatva a titokzatos okozta irtózattól, az ismeretlen veszélyektől való félelemmel — az ősállapotú ember képzeletében démonok és gonosz szellemek kedvenc tartózkodási helyévé tette a hegyvilágot».[1]

A Tábor hegye, a Móriáh... Judaeában — írja Girard de Rialle[2] — az imádás tárgyai voltak... méltó hasonmása a kövek imádásának... amelynek útja egészen a mi korunkig követhető; látható az iszlámban a *Kába* fekete kövének imádásában.

[1] Zeitschrift des Deutschen und Österreichischen Alpen-Vereins. IL. köt. München, 1909. H. Steinitzer, Menschen und Berge (in China) 23. l. és 37. l. — A Bibliában is szerepelnek bak-alakú ártó szellemek (széírim és sédím).

[2] La mythologie comparée I. Paris, 1878. 31. l.

Amit azonban a régi Izraélben dívó kőimádásáról mond, hivatkozva arra, hogy Jákob ősatya (Móz. I. k. $28_{18, 19}$) felavatta a követ, amelyen éjjel megpihent, — nem áll, hogy az «une véritable pierre sacrée», valósággal szent kő volt, mert nem Istennek tartott és *imádott* kő, hanem a Jákobnak álmában megjelent istenségnek emelt és felkent oltárkő volt, amilyent bőven ismer a régészet.

A régi Izraelben dombokon és hegyeken épülnek oltárai és templomai és nem mint magaslatok, hanem mint szentélyek telepei, vagy, mint a *Szinaj*, a kinyilatkoztatás miatt, szent hegyek.

Ily módon szent hegyei lesznek elsősorban *Cijón* hegysége a *Móriáh* csúccsal, a *Garízim* és *Ébal*, a *Karmel* és az alább felsoroltak.

Magaslatokon áldoztak Manóach és felesége, Simsón szülei (Bírák 13_{19}), Gibeón lakói (I. Kir. $3_{2, 4}$), Júda és Izrael (I. Kir. 14_{13}; II. Kir. $15_{4, 35}$, 16_{4}, $17_{9-11, 29, 32}$, 18_{4}, 21_{3}, $23_{5, 8, 9, 13, 15, 29}$; Ezsaj. 65_{7}; Jerem. 2_{28}, 3_{6}, 13_{17}, 17_{2}; Ezekh. 6_{13}, 39_{27}). Még Cijón hegyén, a Szentély körül is épültek a bálványoknak oltárok; ezeket lerombolta Jósiajáhú király. (II. Krón. 33_{15}.) Salamon király «épített bámáht (oltárt) Kemós, Móab bálványának, azon a hegyen, amely Jeruzsálem előtt emelkedik, és Mólochnak, Ammón undok istenségének» (I. Kir. 11_{7}); e hegyet a hithű júdabeli «har ha-maschith» a megrontó hegyének nevezte. (II. Kir. 23_{13}.)

Az *Ébal* hegyén áldoz Józsua (8_{30}); a *Móriah* hegycsúcsra, amely ősrégi szent hegy lehetett (Móz. I. k. 22_{2}), építi Salamon király a szentélyt; a *Karmel*en Élia próféta mutatja be Jahvének áldozatát (I. Kir. 18_{19-21}).

A Móriah és a szomszédos magaslatok mint Isten hegyei, Szenthegy, Isten megjelenésének a hegye szerepelnek.

A Józsua 15_{11} említette *Har ha-Báaláh* bizonyára a főniciai Astóreth (I. Kir. 11_4, II. Kir. 23_{13}) «báaláh»-nak szentelt hegy. Ugyancsak Sichem városi istenének szobráról híres lehetett *Calmón* hegye (Bírák 9_{47}); Sichem maga szent hely volt; a számkivetés után a szamaritánusok székhelye; Jeruzsálem elpusztítása után e helyen építtette Vespasianus császár Neapolis városát, a mai Nabluszt, amely ma a palesztinai arab nacionalisták főfészke. A Calmón hegy tövében lehetett Calmónah helység Hór hegye és Fúnon között. (Móz. IV. k. 33_{42}.)

Cijón (ציון) hegye még a «Jebúszi» őslakónak is szent volt. Van, aki nevét «cijah»-ból (= pusztaság, kopárság) származtatja; szerintem Baálath és Calmón analógiájára «cijón» = kőemlék, szobor. (II. Kir. 23_{17}: Jósijahú király kérdezi: «Mi ama kőoszlop, amelyet látok?» Isteni ember síremléke — volt a válasz. A király meghagyta. Eleinte *bálványszobor*nak nézte.) Cijón az egész zsidóság jelképe lett; róla jövendőltek a próféták, zengtek a költők a zsoltárostól a spanyol-arab zsidó Gabirolon, Jehúdah Halévin végig, Alkabez a «lecho dódi» szerzője, a vallásbölcselők, a haláchikus iratok és az imák.

Ezsajás legtöbb próféciája isten szent hegyével, Cijónnal kapcsolatos ($2_{2,\ 3}$; 4_5; 10_{29}; 11_9; $14_{13,\ 14}$; 16_1; 18_7; 29_8). Szólnak Cijón hegyéről Jeremiás 31_6; Ezékhiel 20_{23} (az ő tervezte szentélyt e hegycsúcsra helyezi); 43_{12}; Joél 2_1; Micháh $4_{1,\ 2}$; Haggai 1_8;

Zecharjah 8_3; a 3. Zsoltár $_5$, a zsoltáros szerint ez a hegy, amelyet megszeretett «Isten tartózkodási helyül» (68_7); «kiválasztá . . . Cijón hegyét, amelyet megkedvelt (78_{68}). Amikor Babilóniában a hódítók felszólították Judea «bárdjait», hárfa mellett hadd énekeljenek Cijón dalaiból, a legmeghatóbb fogadalom röppent el a számkivetett dalosok ajkáról (137. Zs. $_{1-6}$).[1] Ősidőtől fogva szent hegy lehetett a *Garizim* hegye, amelyet Mózes az áldás helyének megjelölt (V. k. 11_{29}). Annyira összeforrt a szentély a heggyel, hogy évszázadokkal később a Misnah kívánatosnak tartja, hogy a zsinagóga a város legmagasabb pontján, esetleg dombon épüljön.[2] Az *Olajfák* hegyén (har ha-zészim) megállapodik Isten. (Zecharjah 14_4).

b) **Hegyek és dombok mint temetkezési helyek.**

Hór hegyén temették el Árón főpapot (Móz. IV. k. 34_8). *Nebó* hegyén halt meg Mózes (a völgyben temették: Móz. V. k. 34_1). *Efrájim* hegységében, Pinchasz *dombján* temették el Árón utódját Eleázár főpapot (Józsua 24_{33}). Ugyancsak Efrájim hegységében, a Guas-hegyről északra, temették Józsuát (Bírák 2_9); e hegység Amáleki hegyén domborult a bíró Abdón ben Hillel sírja. (Bírák 12_{15}.)

Az Egyiptomból magukkal hozott József tetemét Sichemben temették el (talán a hegyen. Józsua 24_{32}).

[1] Mint «Isten hegye» szerepel még Ezekh. 62—3, 36. Zs. 7; 68. Zs. 16—17. Har-ham-móéd (a gyülekezés hegyén) Ezs. 1413—14.

[2] *Kohlbach Bertalan*, Folklore a zsinagógában. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve 1930. 177. l.

Béthél magaslatain is temetkeztek. (II. Kir. 23_{16}.)

Dávid király sírja Dávid városában volt, de Nehemia (3_{16}) szerint a Dávid-dinasztia sírjai Béth Cúr negyedben voltak, valószínűleg sziklába vájt sírkamrák. (Guthe i. m. 302. l.)

Az előkelőket hegyeken, sziklasírokban temették, a nép fiait völgyben, így a Tófethben, Hinnóm völgyében. (Jerem. 7_{32}.) [1]

III. Hegyek és dombok hadászati szemszögből.

Már őskorban rájöttek az emberek, hogy a hegyekben jobban lehet védekezni, mint sík területen és támadni is lehet hatásosabban a hegytetőről, mint a völgyben. Védelmi pontok: erődök, várak, városok magaslatokon épültek: Akropoliszok, Kalimeidánok (pl. Beograd), királyi palotánk, úgy mint a legtöbb középkori lovagvár szerteszét Európában.

Izrael legfontosabb megerősített városa a *Cijón* hegyén épült, mint a mi Budavárunk a Duna fölötti várdombon. Megtanulta Izrael a szomszédjaitól a hegyek és dombok hadászati fontosságát. A *Kéni* régi sziklavárban húzódott meg (Móz. IV. k. 24_{21}). Dávid és Salamon királyok Cijón hegyét beépítik (II. Sám. 5_7; I. Kir. 6_1, 7_1 stb.). I. Jeróbeam Efrájim hegyén épít

[1] Steinitzer a Ztsch. d. D. Oe. A. V. 1909. 24. l. Már a Choudinasztia korában (1122—249 K. e.) szokásos volt, hogy a köznépet a síkságon, a fejedelmeket alacsony dombokon, a császárokat magas hegycsúcson temették.. — Érdekes, hogy a vesztőhely is gyakran hegy vagy domb. (II. Sámuel 218—9,) Nagyjelentőségű lett a Golgotha.

megerősített várost (I. Kir. 12_{25}). Somrónt (Samária) hegyen építi (I. Kir. 16_{24}) Omri izraeli király. Ezsajás sziklavárban látja a védelmet : magas hegyen épüljön a királyi várpalota (33_5) ; akik sziklás területen laknak, hegyektől védetten ujjonghatnak és biztonságban érezvén magukat, örömkiáltást hallatnak (u. o. 42_{11}, 57_7). Ezékhiel próféta magas hegyen épült várost lát (40_2). A hadseregek szemközt levő hegyeken fejlődtek fel (Bírák 1_{34}) : «a filiszteusok a hegyen állapodtak meg ezen az oldalon, míg Izrael a másik oldalon emelkedő hegyen felsorakozott ; egymástól elválasztotta őket a völgy». Annyira bíztak Izrael vezérei a hegyek hátvédjében és biztonságában, hogy az arameus király alvezérei gúnyosan szemükre vetik : «Hegyek istenei az ő isteneik, azért erősebbek nálamnál. De csak ütközzünk meg velük a síkságban, bizony akkor mi leszünk náluknál erősebbek». (I. Kir. 20_{28}).

Gilbóa magaslata körül dúl a harc ; ott estek el Saul király, meg fia Jónáthán (I. Sám. 31_1. $_9$). Ott szenvedett vereséget Izrael : «a filiszteusok megküzdöttek Izraellel és megfutamodott Izrael a filiszteusok elől és sok volt az elesett a (Gilbóa) hegyen. (I. Krón. 10_1).

Szenahérib, Assúr királya, a *Libanon* hegységre vonul fel lovas csapatjaival és harci szekereivel (II. Kir. 19_{23} ; Ezs. 37_{24}). Zajosan dübörögnek a harci szekerek a hegyormokon (Joel 2_4).

Portyázó, fosztogató ellenség a sivatagban emelkedő hegyekről csap le (Jerem. 12_{12}) ; hatalmas tömegek zaja a hegyeken ; Isten szemlét tart a háborúba induló hadsereg fölött (Ezs. 13_4). Jeremiás nem fél a hegyeken rajzó (ellenséges) tömegtől ; «valóban Jahve istenünk-

ben van Izrael segítsége» (3_{23}). A hegyek között dúló csatákról szól Ezékhiel próféta (35_8); «a dombokról éri nagy vereség a népet», ír Cefanjah (1_{10}); a hegyeken tiporja le Isten Assúrt (Ezs. 14_{25}).

Olykor veszedelmes volt a hegység mint hátvéd. Dan törzsét a hegynek szorította Emóri népe, nem fejlődhetett fel harcvonalba az ellen. (Bírák 1_{34}.)

A hegyek felől várja a felmentő sereget a szorongatott nép (121. Zs. $_1$); onnét várja a felmentésére siető hadsereg jelentését, a zászlót (Ezs. 18_3, 30_{17}). Onnét szólnak le a hírnökök, akik bejelentik a békét (Ezs. 52_7; Náhum 2_1), de olykor veszedelmet is. (Jerem. 4_{15}.)

Megfigyelőtornyokat is építettek magas hegyeken, így az Antilibanonon Damaszkus felé. (Én. én. 7_5.)

De nemcsak portyázó ellenség csap le a hegységről. Miként a középkori rablóvárakból lecsaptak az utasra, úgy álltak lesben több mint háromezer évvel ezelőtt Sichem lakói a hegyek csúcsain és kifosztottak mindenkit, aki előttük az úton elhaladt (Bírák 9_{25}). Benjamin törzse a szőlőhegyekről lecsapott a *Lebónah*-domb felé vonuló leánycsapatra, hogy feleségekhez juthassanak (u. o. 21_{12-21}).

*

Búvóhely, menedék is volt a hegység egyes embereknek. Dávid trónjelölt menekülőben Saul király elől a Zif-puszta fölött emelkedő hegyen telepszik meg (I. Sám. $23_{14, 15}$), Élia próféta Acháb király poroszlói elől menedéket talál a hegyekben (II. Kir. 1_9, 2_{16}). Sziklára segíti fel Isten, hogy a bajból meneküljön a benne bízó (27. Zs. $_5$).

Általában jó búvóhelyek a sziklabarlangok és odvak (Jerem. 13_{13}; Zecharja 14_5, 7. Zs. 8); a Karmel mint rejtekhely szerepel Ámósz prófétánál (9_3).

A föld magaslatain biztos Izrael; ott «nyargaltatja» Isten Izraelt (Móz. V. 32_{14}); a magaslatokra állít majd engem (II. Sám. 22_{33} és 18. Zs. $_{34}$).

IV. Hegyek és dombok turisztikai jelentősége.

Elfelejtenünk nem szabad, hogy a Szentírás kora Mózestől Ezráig körülbelül *ezer* esztendő. Ez oly nagy időtartam, amelyben minden nép a kultúra sok fokán megy végig, különösen olyan kis nép, mint Izrael, amelyre nagy hatással voltak az ókori nagy ázsiai birodalmak: Egyiptom, Asszíria, Babilónia, Perzsia és a már nem nomád szomszéd népek, amelyekkel minden vallási tilalom ellenére összeházasodott és amelyeknek szokásait átvette.

Az erdő és hegy titokzatossága nem riasztotta el az embereket; a kíváncsiság vonzotta őket; a jó vadászterületek odacsábították és vadászat, fairtás alkalmával megismerkedtek a hegyek és erdők nyujtotta kilátással, árnyékos, üdítő voltával. A dombokon elterültek a szőlők lugasaikkal.

Kiment a fiatalság, hogy hegyen, erdőben szórakozzék, hogy az ormokról, csúcsokról végig nézzen egészen a tengerig.

Már az Ótkönyvben olvassuk, hogy Bileám hegytetőre építteti Bálák királlyal az oltárt, hogy onnét végigjártassa a szemét a táborozó Izraelen. A távolból látott kép különös érzelmeket kelt bennünk; nem lát-

juk az egyenetlenséget, a zavaró szépséghibákat; elragadó a táj, a falu, a tornya, a szántókon dolgozó nép — áldásra nyílik ajkunk (Móz. IV. k. 22_{41}, 23_{14}, $_{28}$) és Bileámé is.

Mózes a Piszgáh ormáról nézi az Ígéret földjét és ellát egészen a tengerig. (Móz. V. 34_{1-3}.)

Kilátótornyok épültek — valószínűleg elsősorban hadászati célból, amint az előző fejezetben kimutattam, de turisztikai szemszögből is — a Libanonban (Én. n. 7_5), az (Antilibanon) Amánah hegyen, a Hermonon; ezekhez felsétált a lakosság, különösen a fiatalja. (Én. én. 4_6.)

A pásztor a hegyre hajtotta fel a nyáját; onnét siet le a kedveséhez (Én. én. 2_8). A hegyekről hallszik a kirándulók víg kurjongatása, ujjongása («héd»: Ezekh. 7_7).

«Engedj nekem két hónapot» — szól atyjához, Jiftachhoz a leánya — «hadd menjek és szálljak fel a hegyekre, hogy ott megsirassuk leányságom (rövidségét), én meg barátnőim ... S felmentek ő és barátnői és megsiratta fiatal életét a hegyeken.» (Bírák 11_{37-39}.)

Áldozatra kiszemelt az izraeli Iphigenia: Jeftah leánya. Az Ammón felett aratott győzelemről hazatérő Jeftah fogadalmat tesz Istennek, hogy áldozatul bemutatja az elébe legelőször lépőt. «Jiftach megérkezik Micpáhba házához, amikor feléje jön dobokkal, fuvolákkal leánya és bizony egyetlen gyermeke volt ez ... Mihelyt meglátta azt, megszaggatta ruháját és szólt: ... meggondolatlanul nyitottam ki a számat Isten előtt; vissza nem vonhatom (fogadalmamat). Erre megszólalt (a lány): Apám! Isten előtt mondtad,

tégy velem, ahogyan megfogadtad, amikor megbosszult téged Isten ellenségeiden, Ammón fiain». (U. o. $_{34-36}$.) «Évről-évre felmentek (a hegyre) Izrael leányai, hogy meggyászolják a gieládi Jiftach leányát, évről-évre négy-négy napig». (U. o. 40. vers.)

A szabin nők elrablását sok évszázaddal megelőzte Benjámin törzsének eljárása. Micpáhban eltiltották őt a connubium jogától, de később megsajnálták e törzs férfiait: «Nem adhatunk nekik feleségeket leányaink közül, mert megesküdtek Izrael fiai ekképpen: Átkozott legyen az, aki Benjaminnak feleséget ad ... De látni fogjátok, hogy ime! kivonulnak Silóh lányai fuvolaszó mellett, a *Lebónah* (ma: El-lubán) domb felé, leszálltok a szőlőhegyekről és elragadtok magatoknak kiki a feleségét Silóh leányai közül és visszamentek Benjámin földjére». (Bírák $21_{18, 21}$.) Így cselekedtek is Benjámin fiai és a fuvolásnők közül, akiket elraboltak, számuk arányában feleségeket szereztek maguknak. (U. o. 23. vers.)

V. Hegyek és dombok természetrajzi jelentősége.

A) Állatok.

Csak a hegyekkel kapcsolatos kevés emlősről, madárról és hüllőről teszek említést. Ennél több hely jut a növényvilágnak, leggyakrabban a cédrusfának. Ásványokban, fémekben gazdag volt Palesztina, de heggyel kapcsolatosan csak egy-kettőről történik említés.

a) *Emlősök.*

Az emlősök közül leggyakrabban szerepel az *oroszlán* (arjéh), amely az ókorban még Palesztina földjén él; próza és költészet emlegeti; nagyon gyakori indíték lehetett a képzőművészetben, hiszen még ma is él vele a képellenes zsidóság rajzban, képben (mizrach- és sivvithi-táblákon), hímzésben (tórafüggöny) és fémben (tóravért).

Ha az Énekek énekét Salamon király korába helyezzük, a mykenäi korszakkal egyezik, amikor Hellas földjén is élt az oroszlán; legrégibb képzőművészetének tárgya a mykenäi Oroszlánkapu.

Az oroszlánról szól az Énekek éneke 4_8 és I. Krón. 12_8. Ugyanaz Én. én. 4_6 a *párducot* (námér) is említi; mindkettő a Libanon és Antilibanon barlangjaiban tanyázik.

A *sáfán = borz:* 104. Zs. 18. és Példabeszédek 30_{20}.[1]

Még szerepel a Szentírásban a hegyek és szőlők kedvelt ravasz vadja, az arab állatmese hőse: a thaláb: *a sú'al, róka és sakál.* (Wilh. Gesenius—Buhl, Hebr. u. aram. Handwörterbuch. Leipzig, 1921.) Így Cijón hegyén. (Écháh 5_{18}.)

*

[1] Tengerinyúlnak fordítja a legtöbb; magam Gesenius és König nézetét követem, hogy «sáfán» borz (Klippdachs), de helyre kell igazítanom Königet, aki szerint a tengerinyúl (Kaninchen) sziklaodvakban nem él. Tapasztaltam, hogy pl. a Nagy Hárshegyen sziklaodvakban meghúzódik a nyúl. (Ed. König, Hebr. u. aram. Handwörterbuch zum A. T. Leipzig, 1922.

Háziállatok: a *szarvasmarha:* álef (barom) és páráh (tehén). Az első csak mint hegy jelzője: harreré álef (51. Zs. $_{10}$), mint pl. a Pas du Boeuf, Roc de la Vache, Kühalphorn Svájcban.

Az állattenyésztő Izrael szerette a hegyi legelőket; odahajtotta fel *teheneit* (Ámósz 4t), oda *juhait*. (Ezekh. $34_{6, 13, 14, 16}$ és Én. én. 2_8, II. Krón. 18_{16}.)

A *ló* (szusz) csak később lesz háziállat; igavonó legtöbbnyire a szamár és az öszvér; a ló harci mén, amelyet megülnek, vagy harci szekérbe fognak. Még vadon él a *hegyeken:* «S íme! tele van a hegy lovakkal». II. Kir. 6_{17}. (Ámósz kételkedik ebben: «szaladnak-e lovak a sziklán?» 6_{12}.)

Jeremiás említi a *vadszamarat* (pêre) a magaslatokon (14_6).

*

Szelíd vad a *jáél = kőszáli kecske* (fordítják «zergé»-nek is). 104. Zs. 18. és a *gida* (ófer) Én. én. 8_{14}.

Mint kőszáli kecskék szikláit említi I. Sámuél 24_3 (cúré hajjeélím). Gamshorn, Gamskogel, Gamskopf, Gamskofel nevű hegy van Tirolban, Vorarlbergben, Svájcban.

A kérődzők osztályába tartozik még a *szarvas* (ceví). (Én. én. 7_4 és I. Krón. 12_8.)

A hegyeken űzött vadászatról szól Jeremiás 16_{16}.

b) *Madarak.*

Ragadozók: A *keselyű* (ajit), Ezs. 18_6 (a hegyek keselyűje . . . és ott nyaral a keselyű).

Simsón az Étám-sziklán telepszik meg (Bírák 15_8

és $_{11}$); Szélah-étam olyan név, mint pl. Svájcban a Falkenfluh, az olasz Apúliában a Vultur (ma Voltore) nevű hegy, Geierkopf, Geiersbűhl, Geierspitze (Lizumer, 2558 m) Tirolban.

A *sas* (neser), amelyet rendkívül szemléltetően ír le Ezékhiél próféta (17_3): «A nagy sas, terjedelmes szárnyú, hosszú evezőtollal, amely tarkaszínű, leszállt a Libanonra és elfoglalta a cedrus csúcsát».[1] Ugyanilyennek ecseteli a sast a 7. vers.

Szelíd madarak: A madár (óf): 50. Zs. 11. «Ismerem a hegyek madarait mind». Hogy a *vadgalamb*ról szól az Énekek éneke, az érthető, hiszen a galamb jelképe a kedvesnek. («Tubicám a sziklahasadékokban ... hallasd velem a hangodat». 2_4.)

Egy sziklának a neve: *cúr óréb* = Hollókő[2] (Ezs. 10_{26}), mint Tirolban a Rabenkopf, Rabenstein, Rabenspitze vagy a Piz Corvo Svájcban.

A *fogoly* (kóré), amelyre a *hegyeken* vadásznak; nálunk a szántóföldeken vadásszák, de felrebbent előttem nem egyszer a Viharhegyen is a fogolymadár.

A *gólyát* (chaszídah) említi a 104. Zs. 17. v. mint fenyőfán fészkelő madarat.

Madaraknak kifeszített hálóról (a Tábor-hegyen) szól Hósea 7_{12}; általában Példabesz. 1_{17}.

[1] Az u. o. 4. versben említett cammêreth a gyapotszerű finom hajtás, amelyet letép a sas. V. ö. Gesenius és König i. m. («zartes Gespross ähnlich wie Zêmer, tehát gyapothoz hasonló zsenge hajtás.)

[2] Nálunk is volt *Hollókői* apátság, amely tévesen ma hollótői; erre még dr. Karácsonyi János, nagyváradi kanonok figyelmeztetett, amikor hollótői apát lett. Különben a «turul» hibás olvasása a «karuly» (= karvaly) szónak.

c) *Hüllők.*

Jeremiás (14_6) leírja, hogy a nagy szárazságban úgy lihegnek levegő után a vadszamarak a dombokon, mint a *sárkányok* [tannim : e helyen csak szárnyasgyík (khameleon, baziliszkus) lehet].[1]

A *kígyó*ról megemlíti a Példabeszédek szerzője (30_{13}), hogy a sziklákat szereti.

d) *Rovarok.*

A *méh* maga heggyel kapcsolatban nincsen, de a méze igen : Móz. V. 32_{14}.

B) Növények.

a) *Fák és cserjék.*

Évezredes pusztítás, erdőirtás és helyette újabb fásítás elmaradása a Balfour-deklarációig, a zsidók céltudatos erdőgazdasági munkásságáig Palesztinát megfosztották erdőitől, fáitól és bizony, sok erdős hegy, domb kopár sziklává vagy kőheggyé vált. Az ókorban már építészet, hajózás (főniciaiak), erődítés, bútorkészítés ritkította a rengeteg nagykiterjedésű Libanon faállományát, mert cédrusait, fenyőit és tölgyeit egész Kelet-Ázsia használta. (Guthe i. m. 102—104. l.)

Ma már védett fa a *libanoni cédrus* [2] (árez), bezzeg,

[1] Thannin plur. thanninimet krokodilusnak is fordítják.

[2] A növények meghatározásában rendkívül nagy segítségemre

majdnem háromezer évig nem volt az. Salamon király százezrenként küldi a favágókat a Libanon hegységbe és arra kéri Tyrus királyát, Hirámot, hogy küldjön neki cédrust, jegenyefenyőt és aloéfát a Libanonról, «mert megtudtam, hogy szolgáid értenek a libanoni fák irtásához . . .» (II. Krón. 2_{1}, $_{7}$, $_{17}$ és előzőleg I. Kir. 5_{20}, 8_{28}.)

S megüzente Hirám Salamon királynak ekképpen: «. . . Az én szolgáim leszállítják (a fát) a Libanonról a tengerig, ott tutajokká állíttatom össze (a szálfákat) a tengeren ama helyig, amelyiket nekem (kikötőnek) kijelölsz; ott (a tutajokat) szétszedetem, amire te (a fát) elszállíttatod». (I. Kir. 1_{20-25}, II. Krón. 2_{1-2}, $_{7-9}$.) A Krón. i. h. 15. verse megnevezi a kikötőt: Jaffát.

Bútort is készíttetett Salamon király Libanon fájából. (Én. én. 3_{9}.)

Amikor Kyros perzsa király visszaengedi Judaeába a számkivetett zsidókat, mert *mögöttes, baráti országra* van szüksége Egyiptom meghódítását célzó tervének sikeres kivitele érdekében, Ezra csereüzletet köt Szidon és Tyrus favágóival és ácsaival, hogy neki Jaffa (Joppe) kikötőig libanoni cédrust szállítsanak. (3_{7}.) Salamon király palotája köré is ültetett libanoni cédrusokat [1] (béth jáar hal-lebanon volt e palota neve). I. Kir. 10_{17} és $_{21}$.

A hajózáshoz szükséges árbocfa libanoni cédrus

---

voltak *Löw Immánuel:* Die Flora der Juden 5. köt. Wien—Leipzig, 1926—1934. (1933 óta csak Wien!) és *Leopold Fonck* S. J., Streifzüge durch die biblische Flora. Freiburg i. Breisgau, 1900.

[1] Hatalmas, terebélyes libanoni cedrus alatt írtam cikkeimet a a londoni (Highet-Hill) Waterloo parkjában 1911. július havában.

(Ezekh. 27_5), a hajó bordái az Antilibanon-hegységhez tartozó Szenír-hegyéről való jegenyefenyő (u. o. 29_5).

Ezekhiel személyesen ismerhette a Libanont; leírja részletesen a libanoni cédrust (31_{3-6}).

A Libanon mellett mint *erdők* borította hegy szerepel a Karmel is (Ezs. 29_7).

A *gránátalmafa* sziklával kapcsolatban (Bírák $20_{45, 47}$. 21_{13}) Löw i. m. III. k. 84. és 83. l. IV. k. 116. l. azt véli, hogy e helyen a rimmón a Damaszkusban imádott arameus istenség.

Szóltam már a *jegenyéről* (berós: abies), amely, mint még ma is, épületfa és bútorkészítésre, tehát asztalosmunkára alkalmas. (I. Kri. 5_{24}, 6_{15}, Ezs. 37_{24}; II. Krón. $2_{7, 15}$.)

Erdős hegy a Keszálón is: Józsua 15_{11}.

Heggyel kapcsolatosan szerepel az *olajfa* (zájisz Olea Europaea L.) és a *vad olajfa* (olaj-fűzfa: éc sámen, Elaeagnus angustifolia). Magáról, a préselt olajról szól Jób 29_6.

Az *Olajfák* hegye (har ha-zészím): Zecharjah 14_4. Jeruzsálemtől keletre van. Dávid az Olajfa-hegy ösvényén menekül zendülő fia, Absalom elől. (II. Sámuel 15_{30}.) Amikor évszázadok mulva Nehemia újból megünnepelteti a Babilóniából visszatértekkel a szukkóth (= sátorok) ünnepét, kiküldi a népet: «Menjetek fel a hegyre és hozzatok leveles *olajfaágakat*, vad *olajfát*, mirtus-, pálma- és fűzfagallyakat, hogy sátrakat készítsenek előírás szerint». (Nehemia 8_{15}.)

Minthogy a *mirtus* (hádasz) is cserje, ide tartozik. Mint az ünnepi lugas kellékéről szól Nehemia i. h. kecses, illatos gallyai alkalmassá teszik, hogy a szukkóth ünnepi csokrába kerüljön.

A Bírák könyvében (1_{35}) szerepel *Cheresz* hegye, a LXX. (Septuaginta szerint) Mirtus-hegy (har hádasz). Én Agyagos-hegynek fordítottam.[1]

Még nincsen felderítve — Fonck meg Löw kutatásai után nincs is kilátás, hogy a homályt felderítsék — mi volt az *Almuggim vagy algummim* fája, amelyet Ófirből (Délarábiának vagy magának Keletindiának tengerparti vidéke) hoztak és kemény fája miatt pilléreknek és hangszerek készítésére használt Salamon király a Sába királynővel való találkozása után. (I. Kir. 10_{11-12}; II. Krón. 2_7 és 9_{10-11}.) A Libanon-hegységben is terem. Sokan az Indiában termő Pterocarpus santalinus = szandelfára gondoltak. (Guthe i. m. 135. l Löw i. m. III. 341. l. Santalum album L.) Míg a Szentírás maga azt állítja, hogy Palesztinában addig ilyenféle fát nem láttak (Kir. k. i. h.), tehát behozott fa, addig már a Krónika könyvének szerzője a Libanonnal kapcsolatban említi az almuggin-fát, amely Löw szerint nem Aloé, hanem *Aloëfa* (Aloë vulgaris).

Az Én. én. 4_8 említi a háré ha-*boszemet*; a *balzsam* (Balsamum Judaicum) Löw szerint csak Judaeában, különösen Jerichó vidékén terem.

b) *Virágok és füvek.*

Erdős hegyeken kevés a virág; a nagy, terebélyes fák elvonják a fényt és a meleget, hiszen még fű is gyér az erdei lombos fák alatt. Tisztásokon, irtásokon, napnak kitett hegy- és domboldalon nyílik a különböző

[1] Löw i. m. II. 257. a Septuaginta olvasását helyteleníti.

virág tavaszi, nyári és őszi pompájában a hóvirágtól (Galanthus nivalis), a gyöngyvirágon (Convallaria majalis) és a különféle harangvirágon (Campanula) végig az erdei veronikáig (Veronica silvestris) és a késő őszig nyíló kamilláig.

A legtöbb virág szerepel az Énekek énekében, de e helyen is csak a heggyel kapcsolatos virágról szólhatunk. Általánosságban szól Móz. IV. $33_{23, 24}$. Har *Sóferről*, a Szép-hegyről és a Libanon illatáról Énekek éneke 4_{12}. «A babér, mirtus mellett különösen a sok ajakos virág (Labiatae: kakukfű, zsálya, ménta, lavendula, rozmarin) illattal megtöltik a levegőt». (Fonck i. m. 53. l.) «Aki Palesztinát csak nyáron látta, el nem képzelheti, milyen tündöklő menyasszonyi ruhát küld az ifjú tavasz még a legsivárabb lankának is, ha tarka szélrózsák (anemóna) és számtalan tavaszi virág alig találnak helyet a sziklatömbök között. Ezek ‚a liliomok a mezőn', amelyeket a zsoltárköltő a királyi palásttól irígyelt». (Walter Gerbing, Das Erdbild der Gegenwart. Leipzig, 1927. II. köt. 120. l.) A Libanon illatát említi Hósea 17_7 is. A Libanon csodás illatát árasztja «a nemes, tiszta, gyönyörűséges *fehér liliom*». (Fonck i. m. 69. és 76. l. Lilium album L. Löw i. m. II. köt. 164. l. *chabaceleth*, Fonck szerint i. m. 55. l. Lilium candidum L.). Valószínűleg a nárcisz (Narcissus Taretta L.) egy válfaja. *Szőlő* is termett a Libanon lejtőin; híres volt a bora. (Hósea 14_8.)

*

A Krónika II. k. 25. fej. 18. versében (és II. Kir. 14_9) olvassuk: «Jóas, Izrael királya, Amacjáhú, Júda kirá-

lyának megüzente: A «*chóach*», amely a Libanonon terem, követtel megüzente a libanoni cédrusnak: «Add hozzá fiamhoz feleségül a lányodat!» Erre felkerekedett a libanoni tisztások vadja és eltaposta a chóachot.

Fonck (i. m. 92. l.) *vad szilvafára* (Prunus ursina) gondol, ez majdnem kizárólagosan az Amánah-hegységen terem; de hogy a vad eltaposta, csak kép lehet. Jób 31_{41} és Én. én. 2_{12} azt gyaníttatja, hogy e növény alacsony és ezért az akantuszra is gondol Fonck. Löw (i. m. I. 374. l. és IV. 428. l.) Silybum marianum L. *bogáncsra* gondol; végre Guthe (i. m. 129. l.) az Ezs. 34_{13} és Hósea 9_6-ban szereplő chóach növényt lappa = bojtorjánnak veszi. Magam Löw határozott megállapításához csatlakozom és *bogánccsal* fordítom.

Általánosságban «iszbé hárim» = a hegyek füveit említi Példabeszédek k. 27tt.

Q) Ásványok.

«Íme! két hegy közül előbukkan négy szekér és e hegyek *érc*hegyek» (háré nechóseth Zecharja 6_1 és Jób 28_2 nechúsáh). Szerintem e fém a *réz*, ami Palesztinában található volt. (Móz. V. k. 8_9.) U. i. és Jób i. k. *barzel* = *vas*, amelyet olvasztókemencékben (kúr habarzel Móz. V. k. 4_{20}) feldolgoztak».

Arany, ezüst, ólom, bronz, ón is szerepel a Bibliában, de nem heggyel kapcsolatban. Mint hasonlat szerepel a *gyémánt* (sámír Ezekh. 3_2), amely keményebb a sziklánál (szélah).

VI. Hegyek, dombok, szirtek képben és hasonlatban.

Isten oly állandó, szilárd és fenséges alapja Izrael hitének, hogy attributuma, jelzője Istennek a *cúr* és *szeláh* = szirt, szikla. «A cúrt, aki nemzett, elfelejtetted». (Móz. V. 18_{30}.) «Szirtem, akiben bízom». (II. Sám. $22_{2, 3}$; 18. Zs.$_5$). «Dicsértessék szirtem». (71. Zs. 1. U. o. 3. v. cúr meg szeláh.)

Istennek dicsőségét zengik a hegyek (148. Zs. 9); ha leszáll Isten, a hegyek kiengedik a folyókat (64. Zs.$_2$); ha megharagszik alkotójuk, megrendülnek . . . a hegyek (Náhum 1_5); előtte ugrándoznak a hegyek mint kosok, mint bárányok a dombok (114. Zs.$_3$). Ujjong a Tábor és a Hermón (89. Zs. tt).

Emberi módon éreznek és cselekednek a hegyek és dombok: ujjonganak, hogy Jahve megváltotta Izraelt (Ezekh. 44_{23}, 55_{13}); «egész fenségében eléd (Izrael) megy a Libanon (u. o. 62_{12}); amikor Jahve Cijónban lakik újból, bort cseppegtetnek a hegyek és tejet folyatnak a dombok (Joel 4_{13}); ugyanígy ecseteli a hegyek örömét Ámósz (9_{13}), amikor Isten Dávid roskadozó sátrát újból felállítja.

A Calmón hegyén havazik, ugrándoznak (megrendülnek) a hatalmas hegyek (68. Zs.$_{15, 17}$; a Szinaj-hegy is reng (u. o. 9. v.), amikor Saddai = a Mindenható letöri a királyokat. Amikor Fáraó leszáll a seólba, az alvilágba, elsötétül a Libanon (Ezekh. 31_{15}). Megharagszik a Libanon (rájuk szakad) és maga alá temeti a gonoszokat. (Habakuk 2_{17}.)

Megszemélyesítik a hegyeket: «Nyisd, Libanon,

kapuidat, hadd emésszе cédrusaidat a tűz». (Zecharjah 11_1.) A hegyeknek szól a megszégyenült Izrael: «Takarjatok be minket!» és a domboknak: «Szakadjatok reánk!» (Hósea 10_2.)

Figyeljenek a hegyek és dombok; perbe száll Jahve Izraellel (Micháh 6_1, $_2$). A hegyek hirdetnek békét a népnek, a dombok igazságosságot. (72. Zs. $_8$.)

Hasonlatban is szerepelnek a hegy és az ember:

Zerubábel nagysága előtt eltörpül a magas hegy (Zecharjah 4_7). Kedveséről ezt zengi Sulamith: «Megjelenése olyan, mint a Libanon (Én. én. 4_5), «A fejed oly szép, mint a Karmel (u. o. 7_6); orrod (oly egyenes), mint a Libanon őrtornya, amely (merészen) tekint le Damaszkus felé» — zeng Sulamith barátja. (U. o. 7_6, $_5$.)

A makacsság jelképe a gyémánt (sámir), amely keményebb a sziklánál (Ezekh. 3_7, $_{19}$); arcuk keményebb mint a szikla; vonakodnak megtérni. (Jerem. 5_3.) [1]

*

A teljesség kedvéért idézem még Jób 19_{24} «Ki adná magát arra, hogy szavaimat leírja, bár könyvbe jegyezzék azokat! Vas- és ólomvesszővel (stílussal), hogy örökre *sziklába vésessenek*».

Dr. Kohlbach Bertalan.

[1] A «chazak» = kemény helyett gyakoribb és ma is általános «az» = erős, pánim (arc) vagy mécach (homlok) szóval kapcsolatban, nem «makacs» értelemben, hanem: szemtelen.

HAJNALI VÁZLATOK.

(Egy bűnös naplójából.)

Ne terjesszétek rosszhíremet,
csillagok, hisz' rokonok vagyunk:
ti arcom színét viselitek,
én a ti reszketésetek.

*

A mélyre hullott szava ez.

Versek éjfélén,
kártya poklában s amidőn
a téboly forgolódott
zöld poharamban:
szárazlángu szemmel, rögös ajkkal, akkor is, akkor is
téged kerestelek,
emberi áldozat,
ragaszkodó meleg,
fűharmatos Isten:
Szeretet, Szeretet!

*

Ősz papnak látom ezt az Istent —

hajnali hazatérők és hajnali hazátlanok
barátja ő, vigasza ő — most nevét mondogatom,
régi, viseltes nevét, mely annyiszor
sistergett villámlásában éjféli
átkoknak és pergett imák füzérén:

Isten,
vajjon e szürkület, melyet te csúsztatsz
hosszú halottasingként a világra,
begöngyöl engem is? Megszánja gyerekarcom?
Ne szánj! Kösd fel az állam inkább,
élő államat, ne tudjak sohatöbbé
az emberek szemébe nézni,
csak eged mély szürkéjét lássa
szemem, segítse átlángolni,
és mire itt a reggel:
úgy álljak, felkötött állal,
megölt szemekkel.

*

Nézd ezt a hajnalt, még előbb
sejtelme is alig lebbent az utcán,
s most villog, keményen, fegyveresen
s úgy tör rám, olyan hevesen,
mint néha-éjt önnön szívdobbanásom.

*

Egy tiszta ének remeg a messziben,

egy tiszta szempár ez az ének:
int, hogy kövessem —

tán gyógyultabb vidékre érek...

FENYŐ LÁSZLÓ.

A NÉMET ZSIDÓK SZEREPE A NÉMET KULTÚRÁBAN.

A német kultúrában a zsidóság kettős módon vett részt. 1. A zsidóság alapvető eszméi által, közvetve, a kereszténységen át, egyik tényezője lett a német kultúra világnézeti alapjainak. 2. A német zsidók a szellem minden terén munkatársakat adtak a német kultúrmunkának.

Az Ótestamentum a kereszténységnek is szent írása lett. Minden német iskolában tanítják — legalább eddig tanították sok századon át — ennek az írásnak történelmi anyagát. A régi zsidóság alakjait minden német ismeri; a német irodalomban mindig nagy szerepük volt és van még napjainkban is; amikor a legnagyobbszerű német nyelvű epikai műnek, Thomas *Mann* József-trilogiájának, ótestamentumi hőse van. A zsidó ókor hőseinek az általános német nyelvkincsben típikus jelentésük van. De ez mind csak formális befolyás. Lényeges az, hogy a tízparancsolatot minden német gyermek megtanulja és így erkölcsi életelvei megegyeznek a régi zsidóság életelveivel. A kereszténység a zsidóságot nem a hitelméletben, nem a vallási élet gyakorlataiban követi, hanem az erkölcstanban. És itt, az erkölcsi alapelvekben, megegyezés van: mind a két vallás a tekintélynek magát alárendelő engedelmességet tanítja; mind a kettő az emberiség négy nagy javát ismeri el a kultúra alapjának: az élet, a család, a tulajdon és a becsület minden emberi együttélés alapköve, mind a

kettő megveti a hazugságot és tárgyilagos, igazságos törvénykezést kíván. Ezeknek az elveknek minden egyéb fölé magasodó fontossága a kultúra kialakulása szempontjából mutatja a zsidó erkölcstannak a keresztény német kultúrára gyakorolt hatását. «Es lässt sich nicht die Tatsache hinwegleugnen und aus der Welt schaffen, dass das Judentum, zu dem später auch das Griechentum hinzukam, die geistige Grundlage der abendländischen Gesittung darstellt. Was ist Christentum denn anders als eine geistige Frucht des Judentums?» mondja Thomas Mann pregnánsan.

*

Mikor a következőkben a zsidóknak mint egyéneknek és a zsidóknak mint népcsoportnak a német kultúrához való hozzájárulásáról lesz szó, meg kell különböztetni olyan kultúrtevékenységeket, amelyek sajátlagosan nemzeti jelentőségűek, és olyanokat, melyek minden népnél csaknem ugyanazon formák közt fejlődnek. A technikai kultúrmunka többnyire nem különödik el nemzeti szempontból és ott, ahol elkülönülési törekvés mutatkozik, azonnal nemzetközi csere gondoskodik arról, hogy megtörténjék az egymáshozhasonulás. Kínai, német, magyar, amerikai gőzhajók, vasutak, szerszámgépek, ágyúk technikailag csak lényegtelenül különböznek egymástól; úgy látszik, hogy a technika terén teljes nemzetköziség áll fenn és csak a külső formák közt mutatkozik eltérés. Az exakt tudományokban is így van ez bizonyos mértékben. Nehezen lehetne meghatározni, hogy pl. egy svéd vagy olasz vagy amerikai kémiai felfedezésnek mennyiben van svéd, olasz stb.

nemzeti jellege? . . . Ez persze nem jelenti azt, hogy a zsidó német tudósoknak köszönhető kimagasló matematikai és természettudományi teljesítmények hatalmas sora nem növelné jelentékeny súllyal azt a mérlegserpenyőt, melyben a német zsidóknak a német kultúrához való hozzájárulása halmozódik. Itt azonban nemcsak az ú. n. csúcsteljesítmények *mennyiségéről* van szó.

Az érintett nemzetközi kultúrtevékenységgel szemben a kultúra sajátos nemzeti jellege legvilágosabban az irodalomban és a művészetben nyilatkozik meg. Vizsgálatunk területéül ezúttal az irodalmat választjuk. Meg fogjuk vizsgálni, hogy e téren mit adtak a német zsidók a németségnek és hogy mennyire vált e hozzájárulásuk a német kultúra kiegészítő részévé.

Mindenekelőtt azt kérdezzük, vajjon a német zsidók kultúrtevékenysége inkább a kultúrának nemzetközi, vagy sajátlagosan nemzeti ágai felé fordult-e? Ha az irodalmat legszélesebb értelemben vesszük, hozzászámítva a szépirodalom mellett a színházat és a sajtót, s ehhez még hozzávesszük a fenti meghatározás értelmében a művészeteket is, világosan kitűnik, hogy a német zsidók kultúrmunkájának zöme a sajátságosan német nemzeti területen érvényesül.

Ezerkilencszázharmincnégyben lett négyszázéves az új német nyelv: az irodalom nyelve, az a hangszer, melyen a német költők és írók ma is játszanak, és amelynek — ha értenek hangszerükhöz — melódiáik minden hangzó varázsát köszönhetik. És mikor a legnagyobb németek egyike — Luther — 1534-ben lefordítja a bibliát és ezzel megalkotja azt a nyelvet, mely nélkül nem gondolható el sem Goethe, sem az egész

német irodalmi fejlődés, akkor ihletét nagy nyelvalkotói tettéhez egy zsidó könyvből meríti. Ez a zsidó kultúrbefolyásra jellemző tény áll jelentős szimbolumként az új német irodalmat megnyitó kapu küszöbén.

A zsidók a német kultúrába a filozófia jegyében léptek be. Egy dessaui tóramásolónak, Mendelnek fia, Mózes, az első, aki kiemelkedik a német gettó sötét mélységéből. És ez a Mendelssohn, aki tizennégy éves korában, mikor Berlinbe kerül, csak héberül tud és jiddisül beszél, olyan mestere lesz a német stílusnak, hogy a kor filozófiája, a racionalizmus, nemcsak legfínomabb művelőjét, hanem legbefolyásosabb terjesztőjét is találja meg benne. Windelband, a filozófia egyik legnagyobb történetírója Németországban, korának reprezentáló egyéniségét és egy egész nemzedék nagyszerű mintaképét látja Mendelssohnban. «A koncepció világossága és pontossága» — mondja Windelband — «szerencsés módon társult nála rendkívül ízléses előadásmóddal. És ami a fő : írásaiból az érzésnek oly nemessége sugárzott, mely jótékony megnyugtatóként hatott. Jóindulata nagyon tiszta volt, erős meggyőződéseken alapult és magához ölelte az egész emberiséget». Így a nem-zsidó Windelband. De Mendelssohn működésének legnagyobb fontossága a német kultúra szempontjából abban a harcban állott, melyet barátjával, Lessinggel, karöltve folytatott a német nemzeti irodalom megteremtése érdekében. Nagy Frigyes, Poroszország hatalmának újrateremtője, minden német nacionalizmus bálványa, megvetéssel viseltetett a német irodalom iránt. A német középkori költemények első kiadójának, aki művét elküldte a nagy királynak, azt válaszolta : «Ezek a

művek nem érnek semmit (sind keinen Schuss Pulver wert); beküldöttem őket a berlini könyvtárnak, hogy ott dohosodjanak és ott porladjanak el». A királynak e magatartása a német irodalommal szemben természetesen befolyásolta az arisztokráciát és az intellektuális világot. Ez ellen a legfelső helyről nyilvánított magatartás, a meg nem értő lenézés magatartása ellen küzdöttek nagy hatással, a német irodalmat kizárólag a szalonképes franciával szemben megvédve és terterjesztve, a «Bibliothek der schönen Künste und freien Wissenschaften», majd ennek folytatása a «Briefe die neueste Litteratur betreffend» c. folyóiratok, melyeknek irányító szellemei Lessing és Mendelsshon voltak. Az a Mendelssohn, kinek egyénisége Lessinget legköltőibb művének, a német irodalom mesterdrámájának, a «Bölcs Náthán»-nak megírására ihlette, és akit Herder a nemzet filozófusának mondott, ki a filozófiát eljegyezte a stílus szépségével.

Mikor Schiller, a német költészet múzsájáról szólva, így panaszkodik: «Von dem grössten deutschen Sohne, von des grossen Friedrichs Throne, ging sie schultzlos, ungeehrt»... akkor ez a panasz és ítélet mintegy implicite azt is mondja, hogy a zsidó Levin Rahel, mint a nagy német irodalmi értékek felismerője és felkarolója fölötte áll a nagy királynak. Mert míg II. Frigyes úgy vélekedett, hogy a «német nyelvnek még nagyot kell fejlődnie, hogy a költészetre használható legyen», akkor, amikor Németországnak már egy Herderje, Klopstockja, Lessingje s főleg egy Goethéje volt, és míg II. Frigyes Goethe Götz von Berlichingenjét gyatra Shakespeare-utánzatnak mondta — addig Levin Rahel (Varhagen

von Ense felesége), ez a csodálatos zsidó asszony, megindította Németországban a nagy Goethe-kultuszt. Rendkívüli szellemi erő élhetett ebben a nőben. Nem volt gazdag, nem volt előkelő család tagja, nem volt szép, kimondott irodalmi alkotó tehetsége nem volt, soha egy sort nyomtatás számára nem írt, mégis páratlan poziciót foglal el kora szellemi világában. Köszönhette ezt kivételesen tiszta és éles értelmének, melyben csodás módon párosult a női megérző képesség azzal az egészen férfias tulajdonsággal, hogy teljesen, szinte az átazonosulásig, koncentrálni tudta magát egy személyre vagy egy dologra és szenvedélyesen érdekelte korának fejlődése. Goethe azt mondja róla: «Rahel urteilt nicht, sie hat den Gegenstand» és másutt: «Die Rahel ist ein Vereinigungspunckt für alles, was Mensch heissen kann und will». Rahel szalónja nemcsak korának, hanem egyáltalában a német szellemi élet legintenzívebb és legszélesebb kisugárzású társadalmi gócpontja volt. Néhány név a német szellemi arisztokrácia legjavából, Rahel tisztelőinek köréből: Kleist, a Schlegel fivérek, Heine, Chamisso, Börne — írók és költők; Wilhelm v. Humboldt, Fichte, Johannes v. Müller — tudósok; a reakciós politikus Gentz és Louis Ferdinand porosz királyi herceg, mind beletartoznak e körbe. Az a levelezés, melyet Rahel a német szellemi világ színe-javával folytatott (és amelyet halála után férje Varnhagen von Ense adott ki) nemcsak irodalmi dokumentum, nem is a kor tükre olyan értelemben, mint Sévigné asszony levelei, hanem emberileg több ennél: Rahel levelei mélységes humanitástól izzó vallomások a levélíróról és bevilágító fénysugarak azok lelkébe, akikhez a levelek íródtak. Rahel

egész életében egy irodalmi missziónak szenteli magát: a Goethe-kultusznak, a géniusz művei megértetésének és terjesztésének. Tudjuk, hogy Goethe saját korában egyáltalában nem volt népszerű költő a közönség széles rétegeiben. Darabjainak előadásszáma a német színpadokon elenyészően csekély az akkori divatszerzők, Iffland és főleg Kotzebue által elért előadásszámokhoz képest. Berlin nyílik meg először teljesen Goethének, innen indul ki megértése és terjed szét világraszóló dicsősége: és ez nagyrészben Rahelnek köszönhető. Mellette még e tekintetben Henriette Herznek, az orvos és Kant-tanítvány Marcus Herz nagyműveltségű feleségének szalónjára kell rámutatni, melynek középpontjában a híres teológus, Schleiermacher állott, továbbá Dorothea Veit-Mendelssohn és Solger kisasszony körére; mind kisugárzó gócpontjai voltak a Goethe-kultusznak. Íme a német zsidóság munkája a legnagyobb német géniusz megértetése és befogadása érdekében.

Börne neve hangzott el. Az ő német kuturális jelentősége kettős: politikai és irodalmi. Ő, akinek ugyancsak mint Mendelssohnak, a német nyelvet előbb meg kellett szereznie magának, meg kellett tanulnia fáradhatatlan munkával — ura és mestere lett ennek a nyelvnek: «Ő mindnyájunk anyja» mondja róla, «az ő szeretetében találkoznak egymással az elkülönült testvérek.» Börne az első nagy publicista, akit Németország a világnak adott. Amit Börne Mendelssohnról oly szellemesen mond: «A filozófia rózsaágairól letépte a töviseket», az saját stílusára is áll: a legszárazabb politikai kérdések tárgyalását vonzóvá teszi íróművészi

ereje. Az öncélú elmésség veszélyeitől megóvta magas erkölcsisége. Börne, aki minden idők legszellemesebb íróinak egyike, sohasem áldozta fel meggyőződését az elmejátéknak. Legnagyobb hatásai mindig jelleméből fakadnak: a jó szeretetéből és a rossz gyűlöletéből. Kritikai, harcoló szellem, fanatikusa a szabadságnak — (mellékesen: Petőfi rajongott érte) és főleg izzó hazafi. Hazafi szinte a pedantéria határáig. «Érzésem tiltja», mondja, «hogy francia nyelven mondjak valamit Goethe ellen.» Másutt: «Örökké fiatal szív csak a németeknek adatott. Fiatal nép vagyunk. Nincs multunk; más népeknek nincs jövőjük. Melyik boldogabb?» Fájdalmas hazafiassága igaz voltának, lénye magasrendű erkölcsösségének az antiszemita Wagner Richard is tisztelettel hódolt. Írásai, mint a német próza hervadhatatlan remekei, gazdagítják a német irodalom kincsesházát. Börne olyan nemzedék tagja és szellemi vezére, melynek szentsége a francia forradalom eszméi. Ennek a nemzedéknek hitvallása a szabadság és egyenlőség. Börne publicisztikai munkássága, melyben a politikai harcos, a nagyszerű vitázó jelenik meg teljes fegyverzetben, a szabadelvű-demokratikus eszmények megvalósításáért küzd és ez eszmék Németországban való érvényesülésének a legnagyobb szolgálatot tette. Mint a júliusi monarchia alatt Párizsban összegyűlt német politikai emigráció feje, Börne rendkívül nagy hatással volt a kor eszméiért küzdő reprezentatív német irodalomra, nevezetesen; Gutzkowra, Laubéra, Hoffmann von Fallerslebenre, Herweghre. Börne apoteózisa a híres hambachi ünnep volt, melynek középpontjában állott, és amelyen a német köztársaság követelése végett össze-

gyűlt harmincezer délnémet szabadelvű fáklyásmenetekkel, mámoros lelkesedésben ünnepelte «a nagy német hazafit», Ludwig Börne-t, akiről Heine oly találóan mondta, hogy világpolgáriassága csak a fejében, de nem a szívében volt.

Heinét, akit Bismarck a németek legnagyobb dalköltőjének mondott Goethe után, valóban mindig Goethevel együtt kell említeni ott, ahol német líráról van szó. Ez a tüneményes jelenség, mely sokrétűségében, látszólag ellentétes elemekből való összetételében az irodalom legkomplikáltabb alakjainak egyike, nem hozható egy nevezőre. Bizonyos leegyszerűsítessel azt mondhatjuk, hogy Heine lelki alkatának kulcsa a racionalizmus és a romantika egymásbaszövődése. E kettősségben lelhetjük magyarázatát dialektikus költészetének: a megindultság, a gúny, a pátosz és e pátosz elleni harc, a romantikus érzelgősség és önirónia opalizálásának. Ez a diszharmónia és szakadékosság megtalálható az utóbbi idők csaknem valamennyi nagy költőjénél, Dosztojevszkinél éppúgy, mint Ibsennél, Strindbergnél és Hauptmannál. Náluk is megvan ez a dialektikus ellentmondás egy racionalista és egy éppoly fejlett romantikus elem közt. De ebben az ellentmondásban nemcsak gyöngeség, hanem erő is rejlik. A dialektika nemcsak bomlasztó, hanem alkotó is. Túltengése megzavarja az alkotást, viszont mégis minden alkotásnak megindítója, az, ami az alkotást lehetővé teszi. Így volt ez Heinénél is. Heinét egyéniségének és művének dialektikus jellege, mellyel rendkívül költői és művészi ereje párosul, teszi a modern világirodalom reprezentatív költőjévé emersoni értelemben és az magyarázza

meg szinte mérhetetlen hatását napjainkig. (1936-ban jelent meg Rómában Giovanni Necco «Heine dicsősége» című tanulmánya, mely megállapítja, hogy ez a dicsőség ma élőbb mint valaha.)

Mielőtt Heinének, a német zsidónak hatását a német irodalomra közelebbről vizsgáljuk, hallgassuk meg, mi a véleménye Heine németségéről a legnémetebb költő nek, aki a mai német szellemi irányzat vezető irodalomtörténészének, Bartelsnak bálványa. Friedrich Hebbel szavait idézzük: «Dem Grundtypus des deutschen Lyrikers entspricht Heine durchaus und darum ist er ein echter deutscher Dichter . . . Seine Liedersammlung mahnt an den fabelhaften Stier des Phalarus, der nach der Sage so eingerichtet war, dass das Verzweiflungsgeschrei des Sklaven, der in seinem glühenden Bauche den Tod erlitt, als schmeichelnde Harmonie zur Ergötzung des Königs hervordrang . . . Heine gebührt die Krone des grössten Lyrikers der Neuzeit und das unbedingt».

Az a népdalkincs, melyet a folklorisztikai kutatás Herdertől kezdve Uhlandig és Arnim és Brentanóig napfényre hozott (és amiből valami a Heine előtti német romantikusok műveiben csak «utánérzésként» és mint külső díszítmény, érdekességi kellék jelentkezik) — mindezt a népi források legmélyéből, magából a nép szívéből fakadó lírizmust Heine költészete szervesen szívja fel magába és — valami csodás átlényegítéssel — a modern ember érzés- és gondolatvilágába ömleszti át. Főleg ez, a népiesen kezdetlegesnek a modernnel való mélységes elvegyülése egy nagy költői erőnek jegyében, magyarázza Heine páratlan hatását a német költészetre

és népszerűségét az egész németségnél, mely oly gyorsan, oly móhón fogadja birtokába ezt a költészetet, mintha helye már évszázadok óta ki lett volna jelölve a nemzet szívében és csak betöltésre várt volna. Heine költői egyéniségének egyébként is egyik fővonása a népi hagyományokhoz, mondákhoz, babonákhoz való vonzódás. A keresztény és pogány németség hagyományai egyaránt érdeklik. Egyik főérdeme irodalmi szempontból, hogy a német néphitnek a germanisták, főleg a Grimm fivérek által feltárt ősi hagyományait prózai írásainak ragyogó előadásával a német nép legszélesebb körei számára hozzáférhetővé tette. Hosszú évek mélyreható tanulmányaival új életre keltette és költőileg megnemesítette a német népképzeletnek oly termékeit, melyek addig csak elkallódva, félig eltemetve lappangtak a legműveletlenebb népi szférákban.

Heine a német költészetnek egészen új területeket hódított meg ; ő fedezte fel e költészet számára a várost és a tengert. A tenger igazi költészete Heinének «Die Nordsee» c. ciklusában szólal meg először és halhatatlan szépséggel a német lírában. Megértjük, hogy miért tett a tenger oly hatalmas benyomást e költőre. A tenger állandó mozgás, szüntelen ritmikai változás mellett, egyetlen alapformát mutat — így az Északi-tenger saját költészete eszményeként tünhetett fel Heinének. Goethe is leírta a Nyugvó Tengert és a Szerencsés Utat — de ő csak ezt a kettőt ismeri : a csendes és a szélmozgatta tengert. Heinét ellenben érzéki szervezete képessé teszi minden pillanatnyi benyomás érzéklésére, ő teljesen beleéli magát a tenger egyéniségébe, ezért az elem minden hangulata tökéletes visszhangot nyer költésze-

tében. Heine a Nordsee-versekben egészen új ritmikai elvet érvényesít ; az eddigi metrikai szimmetria helyett az asszimmetriát teszi meg irányelvvé. Valamint mindenki, aki Heine után a tengerről énekelt német nyelven, Heine adósa, úgy a német szabad vers modern formájának is Heine a megteremtője.

Hogy milyen hosszantartó Heine hatása a német irodalomra, azt a legbeszédesebben Nietzsche példája mutatja. Heine nem egy gondolattal termékenyítette meg a filozófus Nietzschét ; csak a híres heinei ellentétre „Nazarener und Hellenen" mutatunk rá, mely a heinei világszemlélet egyik vezérgondolataként jelentkezik Heine prózai írásaiban és oly jelentőségteljesen még utolsó versében is (Für die Mouche) és amelyet Nietzsche aztán oly vakító fénnyel ragyogtatott fel újra írásaiban. Nietzsche stílusa el sem képzelhető Heine előfutársága nélkül, úgyhogy Heinét egyenesen Nietzsche előkészítőjének kell tekintenünk. Nietzsche maga jól tudta ezt : «Ich habe leider eine Neigung für das Pariser Feuilleton und für Heines Reisebilder und esse ein Ragout lieber als einen Rinderbraten» vallja magáról. Három stílusmestere volt Nietzschének az aforizma terén : Schopenhauer, Lichtenberg és Heine. Ezek közt Heine volt az, kinek hatása legerősebben mutatkozik Nietzsche stílusában. E tanulmány kerete nem engedi meg, hogy párhuzamos idézetekkel mutassunk rá a számos heinei aperçu-re, a nyelvművész pompás ötleteire (prózában és versben), melyeket Nietzsche átvesz, a maga zseniális módja szerint variál és magáévá tesz. Ezek után értjük Nietzsche szavait, melyekkel a nagy költő-filozófus oly lelkesen tesz hitet Heine

mellett: «Den höchsten Begriff vom Lyriker hat mir Heinrich Heine gegeben. Ich suche umsonst in allen Reichen der Jahrtausende nach einer gleich süssen und leidenschaftlichen Musik... Und wie er das Deutsche handhabt! Man wird einmal sagen, dass Heine und ich bei weitem die ersten Artisten der deutschen Sprache gewesen sind — in unausrechenbarer Entfernung von allem, was bloss Deutsche mit ihr gemacht haben».

Heinének, a prózaírónak és költőnek, roppant termékenyítő hatása túlterjed az irodalom határain és megnyilvánul a német zenében is. Schubert, Schumann, Robert Franz zenei lírája e zeneköltők legszebb alkotásaival volna szegényebb, ha nélkülözné a Heine verseire írott dalokat. (Heine «Leise zieht durch mein Gemüt» kezdetű költeményének nyolcvanöt ismert megzenésítése van.) Wagner Tannhäuser-je abban a koncepcióban, ahogy ma ismerjük, nem jöhetett volna létre Heine Der Tannhäuser c. verses legendája nélkül, melyben már megtaláljuk az operaköltemény vezérgondolatát. Heinének köszönheti Wagner a Bolygó Hollandi költeményét is. A régi monda rendkívül költői befejező fordulata Heine kitalálása, amit Wagner 1842-ben megjelent önéletrajzában maga is elismer e szavakkal: «Besonders die von Heine erfundene echt dramatische Behandlung der Erlösung dieses Ahasverus des Ozeans gab mir alles an die Hand, diese Sage zu einem Opern-Sujet zu benützen. Ich verständigte mich mit Heine selbst»... stb. Heinének a német kultúrára gyakorolt hatásáról szóló vázlatunkat a legstílszerűbben azzal a vallomással fejezhetjük be, melyet a költő a maga németségéről tett: «Ich weiss» mondja Heine, «dass

ich eine der deutschesten Bestien bin, ich weiss nur zu gut, dass mir das Deutsche das ist, was dem Fische das Wasser ist. Ich liebe sogar im Grunde das Deutsche mehr als alles auf der Welt, ich habe meine Lust und Freude daran, meine Brust ist ein Archiv deutschen Gefühls, wie meine zwei Bücher ein Archiv deutschen Gesanges sind».

*

Miután a zsidó német kultúrbefolyás mélységét mutattuk meg kimagasló egyéniségek példáján, e befolyás köréről, a zsidó tömegeknek a német irodalomhoz való viszonyáról fogunk szólani. E pont vizsgálatánál különbséget kell tennünk a zsidó származású és a nem zsidó írók közt. Tény, hogy a zsidó olvasóközönség érdeklődése bizonyos korszakokban előszeretettel fordul olyan írók felé, akik a zsidók politikai jogait védik vagy akiknek irodalmi munkássága általában a zsidók megítélésére nézve befolyással van. Hogy egy Berthold Auerbachot, Stefan Zweigot, Arnold Zweigot, Feuchtwangert különösen sok zsidó olvasta és olvassa, ez természetes. De ez még nem adhatna a zsidóknak mint olvasóknak jelentőséget oly értelemben, hogy főleg a zsidó írókat olvassák, hiszen a zsidók Németország lakosainak csak egy százalékát tették ki. Ha befolyásuk még oly nagy is lett volna, sőt ha valamennyi zsidó irodalmilag érdekelve volna és egyenlő ízléssel bírna, még akkor sem tudnának egymagukban egy írót igazi népszerűséghez juttatni. (Minden nagy népszerűséghez és hírnévhez jutott német író olvasóinak és híveinek túlnyomó részben olyanokból kell állniok, akik nem zsidók. A hatalmas

olvasótábort szerzett zsidó német írók, egy Hofmannsthal, Wassermann, Beer Hoffmann, Karl Kraus, Lissauer, Harden, Kerr, Georg Hermann, Döblin, Werfel, Stefan Zweig, Arnold Zweig stb. népszerűsége csak azzal magyarázható, hogy az egész németségben erős visszhangot tudtak kelteni.) Tagadhatatlan azonban, hogy a zsidók az *általános* német irodalom olvasóinak igen nagy hányadát alkotják. Az irodalom alakulására, tárgyaira, formáira kétségkívül befolyása van az olvasónak. Valamint a gazdasági életben a kereslet élénkíti a termelést, úgy szellemi téren is az olvasónak fontos szerepe van az ösztökélés tekintetében, az alkotási kedvet tápláló irodalmi közhangulat előidézése szempontjából. A német zsidóknak ebből a szempontból is hatalmas szerep jutott a német kultúrában. E tekintetben igen kedvező az a vélemény, melyet Thomas Mann a zsidóknak a szellemiséghez és az irodalomhoz való viszonyáról nyilvánít: «Dass gerade mir als Schriftsteller das Judentum äusserst sympathisch ist, wird jeder begreifen müssen, denn durch die religiösen Grundlagen des Judentums ist den Juden die tiefste Sympathie und Hingezogenheit zu allem Geistigen gegeben. Die Haltung der Juden zum Schrifttum muss für jeden schreibenden Menschen etwas Bestechendes haben. Ich möchte in diesem Zusammenhange sagen, dass eine gleiche Liebe zur Dichtung nur bei den Franzosen zu finden ist, denen diese Kunst als Nationalkunst gilt». (Nyilatkozat a prágai «Selbstwehr»-ben.) Hogy hány zsidó olvasója van egy német könyvnek, arról természetesen nem lehet statisztikát adni, de nem-zsidó körökben is mindig elismerték, hogy ez a szám aránylag igen nagy. Tanúkép-

pen itt Theodor Fontanét is idézhetjük, az északnémet nemesség irodalmi heroldját. Fontane, kinek tárgykörérő1 azt kellene feltételezni, hogy a zsidóságtól távol áll, egy ismert versében szembeállítja egymással a zsidóknak («Leute mit den alttestamentarischen Namen») irodalmi érdeklődését az északi junkerek részvétlenségével, akiknek pedig dícsőségét énekelte egész életében. Fontane panaszkodik e versben, hogy a Mark nemeseinél nem talált elismerésre és dícséri a zsidókat, akik tisztelik; a költemény e félig elismerő, félig rezignált szavakkal végződik: «Kommen Sie Cohn!»

Egyébként a hivatalos antiszemitizmus is elismeri a maga módján a zsidóságnak erős érdeklődését a német irodalom iránt azzal, hogy azokat a költőket, akiket zsidó közönség olvas, zsidóknak vagy elzsidósodottaknak mondja és ebbe a listába a német Hauptmannt, Wedekindet, Heinrich és Thomas Mannt — sőt Goethét is beveszi.

*

Emlékezzünk meg végül a német zsidóságnak a német nyelvhez való viszonyáról. Köztudomású, hogy Németországban számos zsidó színezetű német nyelvjárás (Judensprachen) létezett, amely úgy jött létre, hogy az országos nyelv elzárt zsidótelepeken bizonyos változásokon ment keresztül. A kultúrközösség bizonyítéka az, ha egy embercsoport oly teljesen kapcsolódott bele a nyelvközösségbe, amint az a zsidók részéről történt. Itt nem kell főteljesítményekre hivatkozni, bár nem csekély az a szolgálat, amelyet olyan költők és írók, mint Heine, Börne, Hofmannsthal, Wassermann és Karl

Kraus; filológusok, mint Sanders, irodalomtörténészek, mint Eduard Engel, Richard M. Meyer és Gundolf a német nyelvnek tettek. Lényeges dolog az, hogy a német zsidók nagy tömege nem ismerhető fel a nyelvén. A német zsidók hazájuknak hamisítatlan nyelvjárását beszélik: a keletporosz, felsőszilézíai, rajnai, bajor, sváb, bádeni stb. nyelvjárásokat. Zsidó német nyelvjárás nincs, a zsidót mint külön csoport tagját legfeljebb egyes kifejezéseken lehet felismerni, melyek egyébként, mint a zsidók szerény hozzájárulása, mindinkább az egész német nép közös nyelvkincsének részeivé váltak és már felvételt nyertek a német nyelv szótáraiba. Hogy pedig a XIV. századbeli zsidóüldözések idejében tömegesen Lengyelországba menekült német zsidók honi nyelvjárásaikat, főleg az alemann nyelvjárást magukkal vitték (nem a német kultúrérték iránti hűségből, hazafias érzésből, amire akkor egyáltalában nem volt okuk, hanem azért, mert az asszimiláció törvényei szerint a kultúrailag magasabban álló réteg sohasem alkalmazkodik a mélyebben állóhoz) ezzel akaratlanul is érdemet szereztek a németség körül. A gazdaságpolitikusok rég tudják, hogy a sokmillió keleti zsidó német jiddis beszéde nagyon hasznára volt a német kultúrának. A német keleti kereskedelem és ezzel a német kultúra is olyan emberekre támaszkodhatott, akik egy német dialektust beszélnek. Hogyha a német ma bizonyos mértékben világnyelvvé lett és a legtávolabbi Keletig megértik ezt a nyelvet, nem kell megfeledkezni arról, hogy ebben a zsidóknak is részük van. Sok német és német zsidó is, aki később megvetéssel nézett a keleti zsidókra, a háború idejében ezekre a zsidókra nyelvük

alapján, mint a németek természetes szövetségeseire tartott számot.

Összefoglalóan megállapíthatjuk a következőket :

A német zsidók részvétele a német kultúrában azzal a visszhanggal mérhető, melyet a német zsidók kultúrmunkája mint egyéneké és mint népcsoporté az egész németségben talált, valamint azzal, hogy mennyire tudta ez a munka a kultúralkotó erőket befolyásolni és új teljesítményekre ösztökélni. Az elmondottak feltüntették e visszhangot és e megtermékenyítést az irodalom terén. A német zsidók kultúralkotó ereje — néhány esettől eltekintve — nem hatalmas csúcsteljesítményekben nyilvánul meg. A német zsidó kultúrhordozók a nem zsidókkal egysorban haladtak, mint egyenrangú és egyenlő érdemű munkásai az egyetemes német kultúrának. És ha még csak egy futó pillantást vetünk a kultúrának az irodalmon kívül eső területeire, még jobban átértjük az irodalmi hatás mérvét a német zsidók általános kultúrteremtő képességéből. Lassalle nemcsak mint eszményi hős és vezető élt a közelmúltig a német munkás tudatában, hanem elméletileg is erősen hatott a nem zsidókra. Jogászok, mint Hermann Staub, Lewin Goldschmidt, Laband, Dernburg megbecsülésben részesültek és folytatókat és tanítványokat találtak nem zsidó körökben. Orvostudományi kutatók, mint Weigert, Traube, a kísérleti kórtan megalapítója, Neisser, Hermann Cohn a szemész, Wassermann, Ehrlich és még számos zsidó orvosi kutató ezernyi nem zsidónak adott ösztökélést további feladatokra. Rosanes és Minkowsky matematikusok ; Meyerbeer, Mendelssohn, Mahler, Schönberg zenészek ; Liebermann, Ury

festők; Messel építész; Ballin, Warburg, Oppenheimer, Preuss nemzetgazdászok; Oppert, Sanders, Meyer nyelvészek; Cohen, Mauthner, Husserl, Simmel filozófusok; Cohn, Pringsheim botanikusok; Wildstätter vegyész; Hertz, Einstein, Haber fizikusok; James Simon, Hallgarten mecenások (e sort még tetszés szerint lehetne kibővíteni a tudományok, a művészetek és a technika körébe tartozó nevekkel) ezer meg ezer kisebb szellem mellett, akik csendesen végezték kötelességüket — mindnyájan bizonyítják a német zsidók kultúrmunkájának fontosságát a német egyetemes kultúrában.

Dr. Horvát Henrik.

R. ÉGER AKIBA.

Halálának 100. évfordulójára.

Kismarton ódonkülsejű Haydn-házikójának bejárata fölött olvassuk a Beöthy Zsolt fogalmazta feliratot: «A halhatatlan polgárnak, kit daltermő lelke e szűk falak közül emelt a világ nagyjai közé.» Majdnem szórólszóra ráillenének ezek a sorok az ottani Zsidó-utcának egyik történelmi nevezetességű házára is, melyen néhány éve emléktábla hirdeti, hogy ott született 5522. Chesvan elsején (1761. november 8.) [1] a zsidóság egyik tündöklő világossága, *R. Éger Akiba*, aki mint Posen főrabbija halt meg 5598. Tisri hó 13-án (1837. október 12.).

Száz éve lesz tehát ezidén Jóm-kippur után három

[1] A polgári dátum adata helytelen: a biztos héber születésnapnak megfelelt akkor: október 29.

nappal, hogy «Németország utolsó gáonja», — így nevezték R. Éger Akibát — elhúnyt. Az IMIT Évkönyvében, melyben a zsidó géniusz annyi jelesét méltatták már hivatott tudósok és írók, hadd mutassuk be egyszer «a Tóra nagyját», aki magyar földön született s Keleti Német- és Lengyelországnak lett lelki vezetője, de hatása kisugárzott kontinensünk határain is túl.

*

R. Éger Akiba vonzó személyisége annyira kristályosan zsidó egyéniség, annyira autochton területen nőtt naggyá, hogy példájának bemutatása tanulságos lehet éppen ma, amikor a zsidó szellem és jellem világszerte annyi méltatlan bírálatban, bántalomban részesül. Ilyen kiegyensúlyozott egyéniség természetszerűen csak ott és akkor fejlődhetett ki, ahol családi hagyomány és társadalmi környezet, elmélet és gyakorlat, bensőséges meggyőződés és külső rend egyformán és egyirányban hatottak a bontakozó öntudatra : a XVIII. század zárt gettójában. A gyermek ugyan már korán elhagyta szülőhelyét, szülői házát, azonban éppen az ő egyénisége klasszikus iskolapéldája lehetne az öröklődés titokzatos működésének, mikor nem ismert ősök vére, szíve, agya hat és munkálkodik az utódban. R. Éger Akiba apai családfáját nem kisebb tudós tisztázta, mint a bécsi Wachstein professzor, ki már monumentális bécsi munkájában [1] külön tanulmányt és külön függe-

[1] Wachstein : Die Inschriften des alten Judenfriedhofes in Wien, II. 1917., 160—171. l.

léket szentel a *Margolies-Jafa-Schlesinger-Güns-Égerék* soknevű familiájának, majd a kismartoni temető sírkőfeliratairól[1] és községi okleveleiből[2] eleven, egyéni alakokat varázsol elénk a multból. A család legrégibb, kimutatható őse ama Mordechai (Marx) Margolies, ki az 1670-ben előzött bécsi hitközségnek volt utolsó, érdemes előljárója és Bécs ostroma idején (1683) lengyel katonák által vértanú-halált halt.[3] Két fia Magyarországon telepedik meg, Kőszegről felveszik a *Güns* nevet és mint vámszedők és katonai szállítók, «a királyi szolgálatnak híven, az államnak hasznára és üdvére szolgáltak.» Ezért VI. Károly országos privilégiumot állított ki nekik.[4] Izrael fia, Sámuel mint szerény szerelvényes szerepel az 1735-i összeírásban, mégis halálakor tekintélyes 5000 frtot és két házat hagyományoz a hitközségnek, avval a rendelkezéssel, hogy kamataiból hat szegény gyermeket taníttassanak, öltöztessenek és — ha vidékiek — élelmezzenek. «Egy kis *Philantrophin* 60 évvel a frankfurti Philantrophin megalapítása előtt!» Ebben az alapítványi házban, mely közvetlenül a háború kitörése előtt tűzvész áldozata lett, lakott Sámuel fia, R. Mózes Güns, jámbor, nagytudású férfiú, ebben a házban született a kis Akiba, ebben adta férjhez a poseni gáon Sára leányát a pozsonyi Chatham

[1] Wachstein: Eisenstädter Jüd. Grabinschriften, 1922.

[2] Wachstein: Urkunden zur Geschichte der Juden in Eisenstadt, 1926.

[3] L. legújabb közleményemet a breslaui Monatsschrift 1937. évi 2. számában.

[4] Ennek Mária Terézia megerősítette díszes példánya az Orsz. Magyar Zsidó Múzeumban látható.

Szóferhez; ebben az épületben működik ma is az Isr. Volksschule, Nagymagyarországnak bizonyára legrégibb eredetű zsidó népiskolája. Egy másik Günz Sámuel, Akibánk nagybátyja, *Hekdes*-sel gazdagítja a Zsidó-utcát: ma is fennáll a Szegények háza, vendégszálló és Beth-hamidras, melynek könyvállományát ő és utódai bővítik. A családnak alig hal meg olyan tagja, ki legalább 50—100 frtnyi jótékony alapítványt nem tesz, ha csak szegények fűtőfájára, templomi gyertyák beszerzésére is. A nők sem tesznek e tekintetben kivételt. Akiba anyja, Gitl, a jóságos, női erényei mellett gyakorlati gondokodásáról és erélyéről is tesz tanúságot több pörös iratban. Sírfelirata szerint: akit Salamon 1000 asszony között nem talált, itt megtalálta volna; és célzással már akkor híres fiára: nemes csemetéket ültetett, kik cédrusokká nőttek.[1] Az ő apja volt az úgynevezett idősebb R. Akiba Éger, aki mint pozsonyi rabbiülnök fiatalon halt meg. Az ő, akkor már világhírű Éger[2] nevét vette át az unoka, aki különben rendesen Akiba Günsnek írta magát *Ás*-ból (= Eisenstadt rövidítése).

Az ifjú Akiba Nagymartonban, Breslauban tanult, 17 éves korában megnősült, Lissában, apósa házában tovább tanult, tanított, míg szükségből rabbiállást vállalt Märkisch-Friedlandban és 53 éves korában

[1] A színesen hímezett érdekes tórapólya, melyet Akiba születésekor szülei a templomnak ajándékoztak és melyen rajta a gyermek születési adatai, ma a Wolf-múzeum értékes ereklyéje.

[2] Az Éger-család Halberstadtból származik, hol családfája a XVII. századbeli R. Meïr Ginsmann stadlanig visszavezethető. Anyai ősei közt is több európai híresség szerepel.

Posennak lett országos főrabbija. Más alig történik vele. «Tanulni és tanítani, megismerni és teljesíteni Isten parancsolatait» — ez volt a régi zsidó életcél és tartalom. Ebből a szempontból állította össze életrajzát egyik dédunokája, R. Szófer Salamon, beregszászi főrabbi, — néha kelleténél több adoma- és legendaszerű részlettel bővítve.[1] Benne olvassuk R. Éger Akibának 25 éven át pontosan megtartott napirendjét: hajnali 4 órakor kezdődött és szinte megszakítás nélkül tartott éjfélig. Mégis arról panaszkodik gyermekeinek, még pedig két évvel a halála előtt: Ha 100 órája volna a napnak, akkor sem volna elég, annyi a tanulnivaló. Nagy, összefoglaló irodalmi munkákat nem hagyott hátra, mert minden műve a tanulás és tanítás műhelyében készült. Közülük leghíresebbek R. A. Éger széljegyzetei a Talmud, valamint a Sulchan Aruch könyveihez, melyek ma állandó glosszái az újabb kiadásoknak. Responsumai, magyarázatai és levelezései egyes fontos vallási vagy jogi problémákról az egész világon ismertek és elismertek. Ám mi ezen a helyen nem a Tóra fejedelmét akarjuk méltatni, csak az *embert* szeretnők megláttatni; az ősi zsidó eszmények eszményi megtestesítőjét.

*

[1] «*Chut hamsullos*» = Hármasfonál címén. Tartalmazza 1. R. Akiba Éger, 2. veje, a pozsonyi Schreiber-dinasztia megalapítója, R. Szófer Mózes, a Chatham-Szófer és 3. ennek fia, R. Szófer S. B., a Kethav Szófer életrajzát. Paks, 1887, majd Drohobitsch, 1908.

Ugyanaz a beregszászi főrabbi, ki ősei életét megírta, gyüjtögette már gyermekkorától a pozsonyi rabbicsalád padlásán évtizedeken át összehalmozódó, közérdekű és magánleveleket, rendezgette őket és a *Chut hamsullos* akárhány helyén már hivatkozik is a megszámozott *Iggróth Szófrim*-ra. Szószerint az «Írók leveleit» jelenti ez a cím, de céloz az Égerekre és Szóferokra,[1] kiknek főrész jut ebből a levelesládából. Magát a gyüjteményes kötetet csak 1933-ban rendezhette sajtó alá.[2] Ebből az érdekes könyvből megismerhetjük R. Éger Akibát legszemélyesebb megnyilatkozásai alapján, beletekinthetünk őszinte lelkébe, gondolkozásába, mielőtt még kegyelet vagy elfogultság eltúlozta vagy eltorzította volna. Megismerjük a nagy gáon külső képét is,[3] amint Posen utcáján halad két ülnöke társaságában. Törékeny, szinte beteges test,[4] alacsony, igénytelen alak, feje aránylag nagy, erősen kiemelkedő orral és homlokkal. Öltözete keleti kaftán és szőrmés sapka. Ezt

[1] Mindkét család ma is számos utóddal dicsekedhetik. R. Éger Akiba halála után fia megnevezi sógorának, éppen a pozsonyi Szófernek, 15 élő testvérét, kik az örökségen osztozkodhatnak. Ezektől származtak az egész Középeurópában előkelő szerepet vivő Eger-, Eiger-, Egger-, Eigers-családok, kik családi szövetséget alkottak és a háborúig rendszeresen *Familientag*-okon is összegyűltek. R. A. Éger teljes családfáját is kiadták.

[2] Iggroth Szófrim, kiadja Josef Schlesinger, Bécs—Budapest, 1933.

[3] Egy érdekes gobelinszövésű arcképét őrzi a kismartoni *Wolf-Múzeum*.

[4] Végrendelkezése szerint ráíratta sírkövére, hogy 15. életévétől fogva súlyos testi szenvedések között tanított. Élete vége felé is sokat betegeskedett.

állítólag csak akkor vette fel, mikor apja őt ilyen ruházatban álmodta meg megmentőjének : addig a Magyarországon dívott német viseletben járt. Különben sem tagadta meg nyugati származását és éppen azokban az évtizedekben, mikor a német-lengyel kapcsolatok egyre lazultak, az ellentétek a nyugati és keleti zsidóság közt egyre élesbedtek, ő képviselte az összzsidóság gondolatát, szeretetét, — mondja életrajzírója (Wreschner, Rabbi Akiba Eger, Frankfurt a/M., 1906., 75. l.). Hírét már kortársai körében bizonyos legendás fénykör övezte,[1] a kívülállók Papst der Juden-nak nevezték, poseni iratokban mint episcopus Judaeorum szerepel. Mikor Napoleo a lengyel tartományokból megalkotja a varsói hercegséget, Posen és Lissa őt küldik ki a kormánnyal való tárgyalásra, Wilna pedig egy levélben, mely úgy hangzik, mintha szerelmeslevél volna, felajánlja neki rabbiállását : Nem kívánunk semmi munkát vagy hivatalt a vállaidra rakni ; csak a Te nagy neved említtessék felettünk. (Iggr. Szófr. 90. lap.)

Pedig Akibánk egyénisége — amint éppen leveleiből olvashatjuk — éppenséggel nem volt hódító, uralkodó természet. Alázat és szemérmetes szerénység szól minden sorából. Híres lett az a levele, melyet első rabbiállása elfoglalása után intézett egyik kedves tanítványához. Majdnem mentegetődzik ezért a lépéséért, melyet azelőtt, míg apósa házában élhetett, meg-

[1] Egy modern német-zsidó író, Leo *Hirsch*, egész életét legendaszerűen dolgozta fel a berlini Jüdische Rundschau tavalyi (1936) évfolyamában.

vetéssel elutasított volna. «Mióta megvagyok, — írja — gyűlöltem a rabbiságot, úgy szöktem előle, mint a nyilasoktól, hogy ne emelkedjem az emberek fölé.» Az anyagi szükség kényszerítette rá, hogy ezt a terhet vállalja, mégis halálosan keserűnek érzi ezt a hivatást. «Íme, ez a város, melynek nevemet adtam, minden eleven lelkéért, gazdagért, szegényért, én viselem a felelősséget, tán a bűnözőt is szívemen hordom. Gyakran szóltam magamban: hadd legyek olyan, mint a nyomorgók egyike, mert ki parancsolja nekem, hogy szép ruhát kell hordanom, fínom ételeket kell ennem, mikor sok embernek az utcán alig van enni, felvenni valója. Mi is úgy élhetnénk és akkor annak szükségleteit könnyen megszerezhetnők tanítói vagy más hasonló munkával is.» Egy másik levelében visszatér erre a gondolatra: inkább szeretne templomszolga vagy éjjeli őr lenni, hogy keze munkájából megéljen, mint rabbi, kit a község tart el, vagy a magánosok adományai: milyen jogon és jogcímen? Neki mindegy, — írja a friedlandiaknak — kicsi vagy nagy városba kerül-e, csak alkalma legyen istenes munkára, nyugalma lelke épülésére: tisztségre, tisztességre dehogy is vágyik! (15. l.) Testvérének is azt írja (14. l.), nem talál okot, hogy a poseni meghívást elfogadja. Tán családi okokból? — es soll heissen, dem Posener Rav seine Kinder — folytatja zsargonban, — ha házasodni készülnek? Erre nincs szüksége sem neki, sem vejének (a Chatham Szófernek), «kivel én dicsekedhetem, de ő nem szorul az én dicsőségemre.» És mikor végre mégis elfogadja az állást, egy megható levélben kiönti szívét a veje előtt és kérleli, imádkozzék érte, hogy Isten adjon neki erőt e nagy

község vezetésére, tanítására. «Hisz én nem vagyok arra való, hogy rókák feje, még kevésbbé arra, hogy oroszlánok mestere legyek. De mit tegyek? Asszony és gyermekek, barátok és társak, sőt édesanyám is, kik annak idején visszatartottak attól, hogy elmenjek szülővárosomba, Eisenstadtba, most rábeszélnek, hogy kötelességem visszavinni a Tóra fényét régi lakhelyére...»

R. Éger Akiba példátlan szerénységének jele, hogy míg egyfelől magát sohasem címeztette gáonnak vagy más, a héber levelezésben szokásos díszjelzőkkel, hanem egyszerűen csak Rav-nak = rabbinak, addig ő tanítványainak mindig megadta a kellő tiszteletet: nem tegezte őket és nem szólította őket tanítványoknak, mert «ki tudja, ki tanult többet a másiktól?» Tőlük a legcsekélyebb szolgálatot sem fogadta el, még a tanuláshoz szükséges fóliánsokat sem volt szabad neki átnyujtaniok. Viszont ő, kinek tanházából vagy 1500 tanítvány került ki, féltékenyen őrködött erkölcsi, szellemi, sőt testi tisztaságukon. Egyik diákjától, kit valami vétsége miatt elutasított iskolájából, 15 év multán bocsánatot kért, miután kitudódott ártatlansága. Önmagával szemben szintén szigorú bíró volt: erről tanúskodnak hagyatékában talált naplójegyzetei, amelyekben naponként beszámolt önvizsgálatáról.

*

Másik kimagasló vonása Akiba rabbi vonzó egyéniségének bibliai alapokon nyugvó igazságszeretete; poseni hivatali pecsétje is mérleget mutatott, rajta az aláírás: az igazságot, az igazságot kövesd! Bírói ítéletei, melyeket gyakran nem-zsidók is igénybe vettek,

és melyek megtárgyalásának, megszerkesztésének naponta 4—5 órát szentelt, bölcs belátásáról, pártatlan igazságosságáról voltak híresek. Szakkérdésekben nem átalt távoli orvosi tekintélyekhez fordulni felvilágosításért. Sem az ítéletben, sem az életben nem ismert személyi tekintetet : mikor Warnik községe egy nőtlen, gyakorlat nélküli fiatal rabbit akart felvenni, R. Akiba szokatlanul szigorú hangon többször is beleavatkozik az ügybe. Pedig az ifjú nem kisebb embernek volt a fia, mint R. Jzrael *Lipschitz*nek, a híres Misna-kommentátornak, aki maga is nagy talmudi tekintély és R. A. Égernek egyik leglelkesebb, odaadó híve! Később a nagy pörben, melyet a slobuti nyomda tulajdonosa a wilnai talmud-kiadócég ellen folytatott, R. Égert is megtámadták, hogy fia érdekében és mivel a wilnaiak a saját glosszáit felvették a talmudi kiadásukba, pártosan ítélkezett. Ez a sérelem volt az egyetlen, melyet az ősz rabbi élete végéig nem felejtett el. Attól fogva semmiféle könyvhöz nem írt többé ajánló előszót, haszkamát, — ami ebben az irodalomban mai napig általános szokás — még legjobb barátainak sem.

*

Pedig egyébként mintaképe volt a határtalan emberszeretetnek. Egy éjszakai téli útja alkalmával — meséli a szavahihető hagyomány — látatlanul lehúzta lábáról a csizmát, hogy lábbeliért könyörgő, fázó kocsisának odaadja. Tán az apai házban, a szűk Zsidó-utcában szokta még meg a jámbor gyerek, hogy minden beteg vagy szegény embert személyesen meglátogasson. Ezt mint rabbi is következetesen megtette. Mikor

Posenben magas kora ebben megakadályozta, saját költségén két embert fogadott, kik végigjárták a város szűkölködőit és a rabbi nevében szóval, adománnyal segítettek rajtuk. Ő maga minden esti imájába belefoglalta községe betegjeinek nevét. Rabbilevele értelmében havonként igénye volt egy komaságra, de R. Éger szívesen vállalta a móhel és koma tisztségét főleg szegény családoknál és terhes utakat tett meg, hogy ezt a parancsolatot teljesíthesse. Temetéseken is rendesen személyesen vett részt; csak hajlott korában, mikor tanítói kötelezettségei is jobban elfoglalták, rendelte el, hogy minden halottat az ő tanháza mellett vigyenek el: hadd adhassa meg elköltözött embertársának a végső tisztességet. Ám Éger rabbi a jótékonyságot nemcsak egyénileg és közvetlenül, — régi zsidó felfogás szerint «testével és vagyonával» gyakorolta, hanem a modern kor szellemének megfelelőleg volt érzéke és érdeklődése a nagyvonalú humanitás iránt is; erről hatalmas, ő általa létrehozott intézmények tanúskodnak.

Legjelentősebb köztük a mai napig áldásosan működő poseni Salamon Benjamin *Latz-féle Tan- és Kórház*. Megszervezését, felügyeletét és vezetését az alapítványozó egyenesen a rabbi személyéhez kötötte. Ebből ellentétek, surlódások keletkeztek a rabbi és hitközségének vezetősége között, mely — az új zsidótörvényre való hivatkozással — részt kért a kettős intézmény kormányzásából, sőt a kormány beavatkozását is kieszközölte. Az ősz pap azonban erélyel védte saját jogkörét és jogi álláspontját, valamint a végrendelet szavát és szellemét. Gerincesen szembeszállt mind előljárói parancsolataival, mind a kormány fenye-

getéseivel. Végül mindkét hatóság belátta, hogy Égert csak szigorú kötelességtudása és a köz érdeke irányította: a betegek testi és szellemi jóléte. Ennek terén pedig alig rendelkezett valaki nagyobb tapasztalattal és tudással, mint éppen ő. Számos német és lengyel kórházegyesületnek is dísz- vagy örökös tagja volt.

Rövidesen az események fényesen igazolták R. Éger emberbaráti és gyakorlati kórházi elgondolásait. 1831-ben Posenba is bevonult a kolerajárvány, mely akkor Európa-szerte szedte áldozatait. A hatóság intézkedéseinek nem volt lelkesebb, meggyőződésesebb híve, mint Akiba rabbi. Körlevelei,[1] amelyeket ebben az ügyben községe tagjaihoz, majd Németország egyéb hitközségeihez intézett, épp annyira dícsérik körültekintő, szakavatott értelmét, mint emberszerető nemes szívét. Szigorúan szabályozza az emberek időbeosztásának, étkezésének, egymással való érintkezésének rendjét, de igénybe veszi a gazdagok fokozottabb áldozatkészségét is, hogy a szegény rétegek kellő, kielégítő táplálkozásával, orvosi ellátásával elejét vegye testi elgyengülésüknek. A templomokban rendőrök őrködtek, hogy csak 15—15-en imádkozhassanak egyszerre, a nagy ünnepeken véghezvitt könnyítései annak idején feltűnést keltettek. A poseni állami felügyelőbizottság fel is figyelt a zsidók közötti csekélyebb halálozási arányra és jelentésében ennek okát nagyrészt a főrabbi felvilágosító munkájában és okos intézkedéseiben látta. Ennek következtében III. Frigyes Vilmos ki is fejezi R. Égernek «királyi tetszését és elismerését

[1] L. Iggr. Szófr. 35. l.

a követett és utánzásra méltó eljárásáért.» Az erről szóló okmányt nagy ünnepségek közepett adták át az érdemes patriarchának.

*

Mint minden valóban vallásos lélek, R. Éger Akiba is hűséges fia volt hazájának, királyának. Minden alkalmat megragadott, hogy híveit a vallástörvény és hagyomány szellemében figyelmeztesse az országos törvények pontos megtartására, melyeknek «tökéletlenségét a zsidókkal kapcsolatban ő a maga igénytelenségében tán alig érezte» — mondja Wreschner (100.l.). Hazafias örömünnepet ült a poseni zsidóság 1834. április 2-án, mikor az új alkotmány értelmében a tartományi főnök jelenlétében beiktatták hivatalába a községi vezetőséget. Meghatók naiv egyszerűségükben a főrabbi (kéziratban megmaradt) beszédének bevezető szavai: «Mint egyik hű fia királyomnak, ki rendelkezéseit mindig hajszálpontosságnyi részletességgel követtem, ki tudom, hogy vallásunk törvényei ugyancsak azt kívánják, — bár sok hasonlóan hűséges szolgája volna Urunknak! — a mai napot örömünnepnek tettem. »Tóramagyarázatokkal telt szónoklatában a királyi jótétemény elismeréseképpen fokozottabb jótékonykodásra szólítja fel hallgatóságát, majd következő közvetlen szavakkal végzi beszédét: «Íme, 18 éve vagyok lelkipásztortok, gyenge vagyok már és öreg, és tudom, szívesen megtennétek mindent, hogy engem megörvendeztessetek. Nekem csak egy dologgal tudtok örömöt szerezni: éljetek egyetértésben egymással, ne hallassék többé a viszály és pártoskodás

szava köztetek, akkor béke lesz veletek, házatokkal, hisz Isten megáldja az ő népét áldással!»[1]

Ezt az Isten nevében való békét persze nem igen élvezhette Akiba rabbi, — éppen Posenben nem. Már megválasztása is csak heves küzdelmek árán történhetett meg. Akkor szervezkedtek Németországban először a felvilágosodás és vallási reform hívei ; türelmetlenül szembeszálltak a talmudizmussal és módszereivel, helyettük korszerű nevelést és a környező nép műveltségéhez való alkalmazkodást követelték. Ph. *Bloch* a *Grätz-Jubelschrift*ban (1887) [2] részletesen leírja az ellenzéknek nyiltan hangoztatott és bizalmas köriratokban fejtegetett érveit, melyekkel eleinte az előljáróságnál, majd a fölöttes hatóságnál meg akarták hiúsítani a friedlandi «fanatikus» megválasztását. Végre a két párt megegyezett hat pontban és ezeket a megválasztandónak is el kellett fogadnia. Ezek szerint a főrabbi nem tarthat hatnál több bóchurt (jesiva-növendéket), prédikációiban nem szabad személyeskednie, nem adhat Chóvér vagy Morénu-címet nőtlen embereknek (nehogy evvel ilyirányú becsvágyukat sarkallja). Viszont az előljárók kötelezték magukat, hogy 8 éven keresztül pénzalapot gyüjtenek az ifjúság mesterségekre való nevelésének előkészítése céljából. A pontozatokból — mint előrelátható volt — nem sok valósult meg ; az ellentétek nem szűntek meg, de enyhültek, vagy csak lappangtak. A rabbinak bele kellett egyeznie abba,

[1] Wreschner 101. l. 150. jegyzet.

[2] Die ersten Culturbestrebungen der jüd. Gemeinde Posen unter preussischer Herrschaft. 194—217. l.

hogy a gyerekek részére kötelezővé tették az egyelőre napi párórás német tanítást, hogy egykori ellenfele, David Caro, később magániskolát nyithatott, az elsőt az országban, melyben «a héber tanítás teljes tekintetbevételével» a gimnázium részére előkészítette a tehetségesebb ifjakat. Saját tanítványainál is elnézte már, hogy talmudi tanulmányaik mellett világiakkal is foglalkozzanak és a német zsidó tudományok nem egy előkelősége került ki soraik közül.[1] Egyikük, dr. David *Joël*, a későbbi breslaui szemináriumi rabbi, következőképpen emlékezik meg R. A. Éger tanítási, előadási módjáról: «A Mester bámulatos éleselméjűsége és a Talmud egész területén való páratlan tájékozottsága ellenére nekünk, tanítványainak mégis úgy tetszett előadásainál, mintha életében először tárgyalná most a témát és mintha gondolatmenetének genetikus fejlődését megfigyelhetnők. Az újság ingerével hatott ránk minden szava és mi azt hittük, hogy magunk is keresztülmegyünk a gondolat megfogamzásának és kiterebélyesedésének minden mozzanatán.»

Csak az akkoriban terjedező templomi reformok terén nem tudott R. Éger semmi engedményt tenni: ha egy követ engedjük meglazítani, összedől az egész épület. A *Hamburger Tempelstreit* keletre elkanyarodó hullámai mély keserűséggel töltötték el. Egyik hívével, Sal. Plessnerrel két könyvet írat ellenük és vejével Szófer Mózessal, kongresszusra akarja összehivatni a monarchia rabbijait. Az imaszöveg megváltoztatása,

[1] A I. Lazarus, M. E. Pinner, Prof. Jacob Levy, S. I. Kämpf, I. Zedner, Julius Fürst és mások.

megkurtítása, németesítése ellen naív módon talmudi elvekkel és érvekkel kel ki[1] és híres ama mondása, hogy ha nem engedélyezik a héber istentiszteletet, akkor inkább ne tartsanak semilyent. R. Éger Akiba sem tudta megtagadni multja környezetét, gondolkodásmódját. Kora gyermeke volt és az is maradt. Tán utolsó következetes képviselője. Ph. Bloch, kit éppenséggel nem lehet a konzervativizmus elfogultságával vádolni, rendkívülieknek mondja R. Akiba Égernek mind szellemi képességeit, mind jellembeli kiválóságait. «Korában a zsidóságon belül mágikus fényt árasztott, mely a monda színes varázsától körülvéve, enyhén eltűnő alkonypírnak tetszik, hogy a középkori rabbi-intézmény hanyatlását megaranyozza.»

Dr. Fürst Aladár.

A LÉLEK . . .

1.

Ő alszik, mint a nagy kövek,
melyeken vándorol a víz,
A hullám rajta átbukik,
s az ébredés hiába hív — — —
eltűri mozdulatlanul,
hogy napra éj jön, éjre nap,
őbenne csak a csend lakik
s nem éri el a pillanat.

[1] Az Eisenach-beliekhez intézett levelében (Iggr. Szófr. 47.).

Páncélja álom s titkos fény,
s minden hullámtól fényesebb,
csak simább lesz az égi kő
és fénytörőbb, tökéletesb,
Idő és fény csak elsuhan
és jönnek, tűnnek emberek,
míg egyszer kristályszárnyat bont,
felszikrázik és ellebeg.

2.

Alszik a megérinthetetlen,
s százszemű páncélja, az ész,
kíváncsin és furcsállva nézi,
lankadó kezem hogy becéz
téged, akit titkos varázslat
győztessé tett s a pillanat
sokszorozódva csillan vissza
hunyódó pilláid alatt.

Alszik a megérinthetetlen,
s százszemű szolgája, az ész,
kinéz a sokutú világra
s minden veszéllyel szembenéz,
kard ellen karddal, fegyverekkel,
varázsra varázzsal felel,
percre sem fárad, el nem kábul,
s még békéje is csupa csel.

Alszik a megérinthetetlen
s ami itt történt mivelünk,
hogy gyengeség volt-e, vagy kényszer,
amit e földön mívelünk?

míg odabenn alszik a lélek,
álmodik, itt lenn kitelel,
míg kardként száll ki hüvelyéből
s az álmaiért megfelel.

UGYANAZ?

Rossz vagyok? csupa hűtlenség,
mint füst a szélben erre-arra,
úgy lengek át a napokon,
nem várva semmi diadalra — — —
Elernyedt minden akarat — — —
s ha fáradt kezeimet nézem,
úgy érzem, legjobb tétlenül,
lanyhán túladni az egészen.

Én megpróbáltam s hittem is — — —
hogy mit? valahol még derengnek
lepkeszinek és sugarak — —
de oly fáradtan kerengnek,
oly messze már, hogy nevüket
s tapintásukat elfeledtem — —
Ez lett volna az életem?
de ki maradt itt énhelyettem?

Tapintom magam. Ugyanaz?
Fej. Karok. Lábak. Mi szökött el,
hogy üres a tapintható?
magamtól mikor? ki lökött el?
Hogy kicserélt egy pillanat,
hogy lehet, hogy észre se vettem?
Mindenki így él, vagy csak én,
ily tudatlanul — — — meglepetten?

Mindenki így él?, hogy a fény
fürdik csodálkozó szemében
és sokszor mondja azt, hogy : én,
s maga se tudja, hogy az ében
sötétben ki alszik el ágyán
s ki ébred fel helyette reggel,
kit visz előre könnyű lábán
s hogy kit dicsérget énekekkel — — —

aztán egyszerre, egy napon
minthogyha meghalna a reggel,
elsápad, elfoly vére mind
s tántorog hangtalan sebekkel ;
minthogyha bennem hülne ki,
úgy elalélt vele a szivem — —
ki halt meg akkor, ő? vagy én?
s mikor volt? ki mondhatja híven?

Ki felelhetne? Emberek,
ti másképp éltek? biztosabban?
valami hazátok csak van?
a földön s a holnapi napban?
valami biztos kéz csak fog,
s lámpát gyujt nektek, hogyha féltek? — — —
— — engem elejtett valaki — —
s már csak a zuhanásban élek.

FELÉBREDSZ MÉGIS RAGYOGÓ?

I.

Mint száraz agyag repedez
és holtan szétporlik a szív,
mint ó kutak körül a táj
melyekből elfolyik a víz . . .

... kibuggyansz mégis, büszke könny?
előjössz édes csillogó?
te, sötét kárpitok mögött
álmoktól verten aluvó ...

Egy sötét kéz fogja szivem,
és minden körmén két kis láng
kéken lobog, az ifju hold
hajló kis szarvai gyanánt ...
s úgy szállsz fel bennem, mint a könny,
mint szökőkutak éjszaka,
úgy énekelsz, sötét öröm,
mint elátkozott fuvola.

II.

Felébredsz mégis ragyogó?
mint forrást felzenget az éj,
felszökkensz és átváltozol,
s már ezüstfácskát küld a mély ;
éneklő ágán színezüst
rügyekkel bomlasz, zokogás,
hullatod édes szirmaid
pihegve, mint a gyógyulás

az ifjú mellben, kit a kín
páncélba zárt be, és kemény,
ránőtt védelmét perc alatt
két könnyű ujjal a remény
lefejti ; és most védtelen
tűri, hogy megrohanja mind :
a szorongás és az öröm,
az éj parancsai szerint.

HAJNAL ANNA.

FÁY ANDRÁS ZSIDÓSZEMLÉLETE.

A XIX. század első felében íróink magatartását a zsidósággal szemben az a körülmény határozta meg, vajjon a racionalizmus vagy a romantika gondolathátteré felől közeledtek-e a zsidóság vallási és társadalmi jelenségei felé. A józanész és a szívkultusz szellemi küzdelmében ugyanis az érzelmi elemek a zsidó életforma megértő szemléletéhez hajlították el íróink figyelmét, a ráció világképében pedig idegenül állt szemben egymással szellemi irány és zsidóság.[1] S ez a kettős állásfoglalás nemcsak az irodalom egyetemes életfejlődésében mutatkozott meg, hanem egy-egy író személyes hangulatváltozásainak módosulásában is. Fáy András szinte merev racionalizmussal értelmezi a maga vallási, társadalmi, politikai és gazdasági elgondolásainak anyagát. És ha ennek a józan életszemléletnek visszhangjában adódik is néhány emberies megjegyzés a zsidóság javára, valójában Fáy András is csak a szív erején jut el a szenvedő zsidósors őszinte értékeléséhez.

Fáy András vallásos protestáns volt és meggyőződése szerint a protestantizmus a józan racionalizmust jelenti. A pietizmussal és a szentimentalizmussal szemben elhárító mozdulatra kötelezi az igazi vallásosság értelme: a protestantizmus emberszeretetre tanít, a pietizmus türelmetlenségre vezet. Ebben a világos és tiszta vallás-

[1] V. ö. Zsoldos Jenő: A romantikus zsidószemlélet irodalmunkban. IMIT Évkönyve. 1935. 256. ll.

gondolatban kell nevelkednie az emberiségnek, szűkebb körben a magyar ifjúságnak. A józanész szempontjaihoz való alkalmazkodás nem tompítja el a lélek kegyeletes megmozdulásait. A vallás dogmái ugyanis nem észellenesek, hanem észfelettiek és a fanatizmus sem a kegyes érzéseknek, hanem a józanész hiányának eredménye. Fáy András is, mint előtte már Pálóczi Horváth Ádám és Csokonai, a holdban hegedülő Dávid népi mondájához méri a józan életfelfogás tartalmát. Amíg a dajkamesékkel táplált ifjúság hiszi, hogy a holdban szent Dávid hárfázik, addig veszedelemben forog az emberiség nyugalma.[1] De majd ha ezeket a «sületlenségeket» a helyes nevelési rendszer kiirtja a fiatalság gondolatvilágából, akkor kedvezőbb ítéleteket várhatunk embertársainktól, mert a józanészen felnevelkedett ember becsülni fogja «az emberiséget minden egyes emberben», kímélni fogja «mindenkinek tiszteletességeit; minek következménye az leend, hogy idővel eltérő fogalma és érzelme mellett is, türelmességében, sem gúnyolni, sem megvetni nem fogja azokat».[2] Fáy András elvi vallomásainak érvényét a korlátlan egyetemesség rangjára emeli és a zsidóság helyzetmozzanatainak mérlegelésében is megbélyegző ítélettel utasít vissza minden vakbuzgóságból vagy lelki műveletlenségből eredő erkölcsi-tárgyi támadást: az egyszerű köznép a természeti csapások és a nyomor hatása

[1] Óra-mutató. Pest 1842.; A Halmay család. Pest, 1858. I. 55. l.

[2] A legegyszerűbb, természet- és tapasztalat-hűbb, s gyakorlatibb nevelési rendszer. Pest, 1855. 20. l.

alatt fogékonyabb a képzelgésre, hajlamosabb a babonára, könnyebben hisz a népámítók felelőtlen szavának. Így volt ez az 1831. kolerajárvány idején, így történt az 1349. európai pestis dühöngése közben: «Valamely gaz ámító, ki a zsidók ellen ingerült lehetett, azt terjesztette el a nép között, hogy a zsidók mérget hánytak a kutakba, s e miatt halnak az emberek. Nem használt ez ellen sem a pápának átokkal-sujtása, sem a fejedelmek és emberbarátok józan intései, sem a mindennapi példa, miszerint zsidók is szintúgy haltak el a ragályban; nem azon józan felfogás is, hogy a zsidóknak, kiknek sok adósaik valának a keresztények közt, nem lehet érdekökben: kipusztítani akarni adósaikat.» Íme, a józanság hiánya miatt ezreket égettek el, öldöstek le, s száműztek családostul a zsidók közül.[1] De Fáy András nemcsak a babonás fanatizmus szomorú következményét példázza művei során, a türelmetlenség és a vallási megértés ellentétére is rámutat elméleti fejtegetésein túl elbeszélései cselekvő személyeinek lelki vonásaiban. A műveltség és a műveletlenség visszhangja szinte programmá erősödik a «magyar faj-képek» egyik jelenetében: a kondások a zsidó kocsmárost lassú teknősbékának; a fiát gyászoló zsidóasszonyt tojáson ülő lúdnak nevezik, s ugyanakkor a dolmányos ifjú zsidó-vonatkozásban kijelenti: «senki hitén, ha félszeg lenne is az, erőszakot tenni nem kívánok».[2]

Ezeknél az író racionalizmusából folyó emberi megjegyzéseknél ellenőrizhetőbb formában jelentkezik Fáy

[1] Oskolai és házi növendék-élet. Pest, 1860. 288. l.

[2] A szutyogfalviak. Pest, 1856. I. 26. ll.

András zsidószemlélete, amikor tudatos szembeállítással az ész és a szív motívuma körül rögzíti meg hangulatának kettős lélektani helyzetét. Eötvös, Szigligeti zsidóábrázoló módszerének előzőjeként, visszataszító színekkel rajzolja meg a zsidót, hogy annál nyomatékosabban éreztesse az alakrajz mögött lappangó értelmet és irányzatosságot. A következtetést ő maga vonja le és a zsidók elmaradottságáért a felelősséget a társadalmi szűkkeblűségre hárítja. Fáy a racionalizmus jogán megtagadja a zsidóktól az emberi részvétet, a szív hangjainak jóvoltából azonban érintkezési felületet követel zsidóság és humanizmus között. Ha eddig mesterséges konstrukción nyugvó feltevésnek látszott az a megállapításunk, hogy a századforduló irodalmi zsidószemlélete az ész és szív uralkodó szerepe alapján két irányban különül el, akkor Fáy *Salamon* című elbeszélésének igazoló tartalma után e tapogatódzó rendszerkeresésünk a törvényszerűség értéktényezőinek összefüggésévé alakul át.

Fáy novellája kiélezett helyzetképpel indul. Salamon: kicsiny, sovány, vörösszakállas zsidó, dögbőrrel kereskedik, mind az öt érzékében mozgékony, ravaszul mosolyog s örökké alkuszik. Az író: májusi napsütésben, pázsiton hever. Először menekülni akar a zsidó elől, utóbb a pillanatnyi hálatudat visszatartja. Volt idő, midőn a pénzes Salamon zsidót szívesen látta házában: «Nem oly szükséges szerszáma-e a zsidó a magyar nemes udvarnak, mint egy harapófogó, mellyel ügyesen kiránthatunk minden szeget, mellyet helytelenül üténk be?» Ezzel az irodalmunkban annyira gyakori haszonelvű gondolatnyitánnyal kezdődik Salamon

újabb alkudozása. A tavaszi természet szépsége nem érdekli, azt eladná göbölyért, törkölyért, pénzért; most az író rozstermését szeretné megvásárolni. Az író hangja csak akkor enged fel megvetést éreztető merevségéből, amikor meghallja, hogy sem Salamon, sem családja tagjain nem volt soha új ruha. Kitör belőle a sajnálkozás: «Milly mostoha sors nemzetedé, ó Salamon! De nem érdemlett-e? kérdé bennem az ész? Nem látád-e, milly jégfagyos a zsidó minden bája iránt a természetnek, minden nemesb érzelme iránt az emberiségnek? mint álkodik, mint játszik becsületszavával? miként csak önzés, haszonlesés és pénz minden földi bálványa? S ha ez így volna is, felele a szív, mi azonban nem áll az egész nemzetről — mert mennyi nemeslelkű izraelitát nem ismer Anglia és Németország? s honunkban ki bírná feledni Kästenbaumot?[1] — ha ez így volna is, megfejtendő kérdés fogna maradni: születés és nemzeti bélyeg adják-e a zsidóságnak ezen lelkületet, vagy polgári állása? Nincsenek-e irígylendő tulajdonai is a zsidónak? Nem mértékletes-e szinte a kereszténység megszégyenítéséig? láttál-e részeg zsidót valaha, bár ő főzi, itczézi legtöbb részében a hazának a részegség italát? A magyar zsidó hálásan tör megtanulni azon hazának nyelvét, mellynek jótéteményeit ízeli; s teszi-e ezt minden idegen, kiknek némellyike gyakran az urat szeretné játszani benne? S szólj nyiltan: kelhetnek-e gúnynak, megvetésnek nyomaiban

[1] Vagyonát felekezeti különbség nélkül közcélokra hagyta. Emlékét Kazinczy Ferenc örökítette meg irodalmunkban. Tud. Gyüjt. 1830. III. 130. l.; Kaz. Lev. XXI. 210. ll.

jónak, szépnek, nemesnek magvai? Keveset ér a zsidó pénz nélkül! mondád jó Salamon. Úgy van, keveset! mert nincsen *hazája*, mit szeressen, s lakta földén idegen ő, mint gyöngy-plánta az izmos tölgyek tetőiben!» Ez az ész-szív dialogus: nem forradalmi lépése Fáynak, csak időpontja zsidószemléletének gazdagon indokolt tartalmas visszhangja. Az emancipációs mozgalom minden érve, bizonyító-cáfoló tétele benne van: európai példa, zsidó mértéktartás, nyelvi hasonulás és a zsidó életforma magyarázata. A befejező sorokban az író szubjektivizmusa fordulatváró hangulattá erősödik. Lelkesedő megnyugvással állapítja meg, hogy a népek nemesszívű sorsintézői máris jó szívvel vannak «Spinoza és Mendelssohn nemzete» iránt: megértik a szelíd emberiség szavát.[1]

Fáy András állásfoglalása az emancipáció mellett: a koreszmékkel azonosuló európai gondolkodásnak és a tapasztalati ismeretek gyakorlati megoldáskeresésének eredménye. Innen van, hogy egyrészt a zsidóságnak tulajdonított bűnöket nem tekinti kizárólagosan zsidó jellegű megnyilatkozásoknak, másrészt a hibák megszüntetésének lehetőségét nem a zsidók irányában keresi, hanem a magyar társadalmi ferdeségek kiküszöbölésétől várja a kedvezőbb átalakulást.

A Fáy műveiben felvonuló zsidó alakok régi ismerősei irodalmunknak. Csak egy esetben állít az író újszerű zsidó típust olvasói elé s ad ezzel polgárjogot szépprózai irodalmakban a chaszidizmusnak. Fáy András Zemplénmegye szülötte, életének fiatal éveiben a fel-

[1] Athenaeum 1838. 528. l.

vidéki országrészben tartózkodott. Itt ismeri meg a chaszid zsidókat. R. Teitelbaum Mózes 1809-ben éppen Sátoraljaújhelyen alapította meg az első önálló magyarországi chaszid hitközséget. De még mielőtt szervezeti közösségbe tömörültek volna Zemplén és Máramaros megye zsidó lakosai, közöttük a szomszéd lengyelországi formahatások nyomán már a XVIII. század végén elterjedt a chaszidizmus.[1] Fáy András ennek a zsidó rétegnek képviselőjét mintázza meg Iczig kocsmáros alakjában s határozza meg közelebbről zsidó jellegét ezzel a megjegyzéssel: «izraelita a caszszidák szigorú felekezetéből».[2] Egyébként zsidó alakjai: kocsmáros, batyus, gyűrűs, drágaműárus, boltos, levélhordó zsidók. Érdekességük semmi, de a foglalkozásukhoz tapadt kedvezőtlen gondolattartalom jelentékenyen csökken az író tárgyilagos társadalombírálata nyomán. Fáy szerint a magyar köznép szegény s ennek az elszegényedésnek oka: az epikureizmus, a fényűzés, a kényelemszeretet, a költekező életmód, az oktalan hitelvétel s a vállalkozói kedv hiánya. Igaz, a magyarság sem jellemében, sem hajlamában nem alkalmas külkereskedelmi vállalkozásokra, lelkisége azonban nem idegen a kereskedéssel együttjáró követelményektől, s különösen a belső kereskedelemben mutathatna föl eredményt. Ezzel szemben a magyarság körében változatlanul tovább él az öröklött felfogás, hogy «örménynek, zsidónak való a kereskedés». S nem veszi észre, hogy a házhoz járó kalmár gazdagságot visz el és szegénységet hagy vissza. A kereskedői pálya szép, nemzeteket érint-

[1] Ben Chananja. 1859. 145., 201 l.

[2] A szutyogfalviak. I. 22. l.

keztet egymással, világtájakat köt össze, de azzal a veszéllyel jár, hogy a pénz megércesíti a szívet.[1] A zsidó kereskedő tehát, Fáy gondolataiból következtetve, csak a foglalkozásával járó hátrányos mozzanatokban mutatkozik kedvezőtlennek. Sőt, épp a magyar társadalmi hibák segítik elő a zsidó kereskedők magatartásának kifogásolt tulajdonságait. A hiúság és álszemérem arra kényszeríti az ifjút, hogy csillogó hintóban keresse fel menyasszonya házát. Előbb azonban «zsidaival tanácsot tartott és könyörülőinek uzsora-kaput tárt». A rangkórság és tékozlás a még használható ruhákat is a zsidó zsibárus kezébe adja, mert az ifjú szégyelli, ha egyizben-viselt ruhájában látják.[2] A falusi asszonyok és férfiak cicomára, borra éhesek s ezt a könnyelműségüket kihasználják a «keresztyén, de legtöbbnyire izraelita boltosok».[3] A zsidók rovására írt vétségekben azonban a más vallású kereskedők és kocsmárosok is osztoznak. A zsidó leleményes. Mihelyt neszét veszi, hogy valahol alkalom adódik az eladásra, árujával megjelenik.[4] De Kakasdon, hol «nem telepítettek meg egyént Izrael élelmes fiai közöl», nem is vergődhetett volna egykönnyen zöldágra a zsidó, mert a földesúr és a borbérő még leleményesebb volt.[5] A zsidó kocsmáros jómódú, vízzel keveri borát s a falvakban csak ő vagy a görög boltos tud apróra váltani 25 forintos

[1] Szépirodalmi Összes Munkái. Pest, 1874². I. 235. l.; VII. 166. l.

[2] Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban. Pest, 1841. 66. ll.

[3] Az elszegényedések. Pest, 1862. 27. l.

[4] Kedv-csapongások. Pest, 1824. 106. l.

[5] Jávor orvos. Pest, 1855. 21. l.

bankót. De ugyanakkor a nem zsidó Schlauch, a durva és kevély kocsmáros is vagyonos és rászedi a betérő vendéget. Aki pénzre akar szert tenni, az a házaló zsidónak adja el holmiját, de «a pittyedt ajakú, sovány-képű kölcsönkérők» mégis a gyáva és lelketlen Kardos-hoz, a «gazdag uzsorás s új nemes»-hez fordulnak.[1] Fáy András szerint az ok és okozat parancsából egyre növekedő magyar és zsidó társadalmi ferdeségeken hitelkorlátozással, takarékosságra való ösztönzéssel, hathatós népműveléssel, mindenekelőtt pedig a nő-nevelés kérdésének intézményes megoldásával lehet segíteni. A negyvenes évek társadalmi, gazdasági és művelődési viszonyai között a fényűzés erkölcsi mételyt jelent. A nemzeti életet egészségesebbé tenni, az álműveltségtől megtisztítani, a külső mázt és a lényeget helycserére kényszeríteni, a fényűzést szűkebb korlátok közé szorítani csak akkor lehet, ha majd művelt magyar anyák tisztultabb szellemi körben felserdülő ifjúságot bíznak a tanítók gondjaira. Csakhogy a nőnevelés terén nálunk nem történik semmi. A törvényhozás nem gondoskodik országosan a nők neveléséről. Pedig a magyar-zsidó oktatási törekvések példaadása cselekvésre kötelez. «Tettünk-é egész Magyarország, írja Fáy András, közintézkedéssel csak annyit is a nőnevelésre, mennyit maga a pesti izraelita község, melly 1844. őszén állítá fel Weiszné héber leánynevelő intézetét, még pedig nemzetiebbet, mint legtöbb efféle magánintézetünk?»[2]

[1] A régi pénzek. Pest. 1824. Sz. Ö. M. VI. 50. l.

[2] A jelen korban megjelent öszveállítások a hon legközelebb teendői körül. Pest, 1846. 76. l.

A pesti izr. hitközség iskolaügyi megmozdulásait Fáy egyébként is figyelme körébe vonta. Eötvös József, Kossuth Lajos, Toldy Ferenc stb. társaságában többször megjelent a zsidó iskola félévi vizsgálatain.[1] A tanügy mellett a rabbihivatal anyakönyvi adatain keresztül is bepillantott a hitközség belső életébe: Feldolgozta a pesti zsidóság születési-halálozási statisztikáját. A Pesti Hazai Első Takarékpénztár 1847. évi közgyűlésén felvetődött egy életbiztosítási intézet felállításának gondolata. Ennek a fontos társadalmi-gazdasági intézménynek létesítése érdekében elkészíti «népesség-tan»-i összeállítását, s benne érdekes adatokat közöl az ország lakosságának élelmezéséről, erkölcsiségéről, betegségeiről, a gyermekhalandóságról, a születések számáról, a halálesetek alakulásáról. Megállapítja, hogy a zsidóknál gyérebb a gyermekhalandóság s ezért fokozottabb a népesedésük. Kevesebb a halva-szülöttek száma, mint a kereszténveknél, a kilencven éves koron felül elhaltak közül «aránytalanul legtöbb esik az izraelitákra; mit kétségen kívül ismeretes mértékletességüknek kell tulajdonítani.» A főváros lakosainak egészségügyi átnézetében már kedvezőtlenebb a zsidók minősítése: «az izraeliták általában a leggyöngébbek». A zsidók születési és halálozási táblázatának összeállításában Fáy nem támaszkodhatott biztos adatokra. Megjegyzése szerint a felhasznált számok csak a zsidók elhalálozásának életkorokhoz mért arányára nézve becsesek, míg

[1] Barna—Csukási: A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája. Bp. 1896. 32. l. (Mandl Bernát tanulmánya.)

az élő népességre, a szaporodásra vonatkozó közlések megbízhatatlanok: «a hozzám beküldött héber adatok igen tökéletlenek». A zsidó anyakönyvek ugyanis hiányosak: «a szülöttek közül, a rabbinak hivatalos foglalkozása nem lévén, a szülöttek, kivált leány-gyermekek bejelentése s anyakönyvekbei felvétele, eddig csaknem egyedül a szülék önkényétől függött. S ez lehet az oka, hogy a pesti izraelita község halálozási rovatlapjában a halálozás fölözi a szülöttek számát. Újabban a héber anya-könyvek pontosabb vitele iránt üdvös rendelés tétetett».[1]

Fáy András emancipációs meggyőződésében tehát a magyar zsidóság vallási, társadalmi és művelődési viszonyainak közvetlen ismeretére támaszkodhatott. Mint politikus azonban Széchenyi István elveit vallotta s ez a pártállása befolyásolta az egyenjogosítás harcában. Nemcsak a reformeszmék hirdetését vállalta, hanem azt az önkéntes szerepet is, hogy szellemi vezérének mértéktartását kövesse. Széchenyi, írja Fáy András, a kivitelnek, a gyakorlatnak embere. Elvileg az ellenzékhez tartozott, de modorban különbözött attól. Azon igyekezett, hogy az ellenzék túlzó határozatait mérsékelje. Különösen az 1832—36. diéták után, amikor a megyék ellenzékének jelszava a minél fokozottabb szabadelvűség volt. Fáy András ebben a politikai programmban is Széchenyi célkitüzéseihez alkalmazkodik. Reálpolitikus módjára keveset kíván, hogy annál határozottabban biztosítsa az eredményt.

[1] Adatok Magyarország bővebb ismertetésére. Pest, 1854. 16., 20., 29., 31., 34. l.

«Emlékszem — írja —, hogy egy közgyűlésben pár szónok az izraeliták teljes emancipátióját s mindenbeni egyenjogúságát a hon többi lakosaival hozta indítványba. Én azt javaslám, hogy egyelőre inkább kevesebbet, de bizonyosabban elérhetőt kívánjunk, mint oly sokat, s még meg nem érleltet, miről előre tudhatjuk, hogy nem fog keresztül menni, s elöli a kevesebbet is.»[1] Fáy András kijelentésével nem tompítja emancipációs törekvéseinek lényegét. A fokozatos előrehaladás gondolatával nem tagadja meg művelődési háttérállományának elemeit, zsidószemléletének s társadalomkritikájának elvi értelmét. Úgy látta, a megvalósítható eszme érdekében kell a célszerűbb eredményhódítás eszközét választania.

A zsidó múlt megítélésében is tárgyilagos szempontok vezetik. Protestantizmusának vallási-lelkületi gyökerei bibliai talajba kapaszkodnak. Kiaknázza a Szentírás könyveinek képállományát, minden pillanatban érvényesíti a biblikus kitételek hasonlatértékét. Talán csak racionalizmusa követelő parancsának tesz engedményt, amikor a zsoltárok hangulati és tartalmi seregszemlélében időszerűtlennek tartja a modern protestáns istentiszteleteken a Dávid-zsoltárok alázatos hangját és az isteni erő félelmetes beállítottságát. De ítélő-reformáló törekvésében nem sérti a szent énekek zsidó jellegét. Ellenkezőleg, magyarázó megjegyzésekkel erősíti felfogásának igazságát: a zsoltárok alázkodó hangja az ótestamentumi zsidó szolgasors maradványa, a «ret-

[1] Gróf Széchenyi István pestmegyei működése. Budapesti Szemle. 1862. 109. l.

tentő» istenképzet pedig az ellenséges üldöztetés természetes következménye. Az ókor nevezetesebb nemzetei közül a zsidóság mutatja föl a legrégibb történeti forrásokat (Biblia, Josephus Flavius, Philo) és Mózes nemcsak a zsidók főprófétája, hanem az új szellemű magyar törvényalkotók «példánykép»-e is.[1]

Fáy András zsidószemléletének tartalmi értéke talán szerénynek tűnik Vajda Péter és Eötvös József szellemének közelében, mégis: mint a kor egyik legjelesebb magyarjának elfogulatlan véleményanyagát számon kell tartanunk az emancipáció történetének irodalmi vonalán. Fáyt a zsidók sorsának megjavításában is nemzeti érdek vezette. Két termékeny gondolat: emberiesség és európai példa.

Dr. Zsoldos Jenő.

A SÉMI ÍRÁS ÚTJA A FÖLDKÖZI-TENGERTŐL A CSENDES-ÓCEÁNIG.

A ma használatos írások legnagyobb része[2] betűírás; ez azt jelenti, hogy a szavak írott képét az egyes hangok jelképeiből rakják össze. Ilyen írások pl. az európai ábécék (görög, latin, cirill), ilyen a héber és az arab is. Mindezek a betűírások egyetlen ős leszármazottai, mind ugyanannak az ősi írásnak átváltozásai és módosításai. Induljunk el akármelyik betűírástól és nyomozzuk ki az utat, amely mögötte van: végül min-

[1] A Bélteky ház. Bp. 1908. 34. l.

[2] Jelentős kivétel csak a kínai és a japán írás.

dig ugyanoda érünk, egy ábécéhez, amelyet először Szíria és Palesztina sémi népeinél találunk meg. Kimutatható, hogy akik a betűírást használták vagy használják, közvetve vagy közvetlenül tőlük tanulták.

Felmerül most a kérdés : csupán terjesztői voltak-e a sémiek a betűírásnak, vagy feltalálói is? Mikor a betűírás megjelenik Szíriában (a Kr. e. II. évezred közepe táján), a szomszédos nagy kultúráknak (egyiptomi, babilóni, krétai) már rég megvan a maga írása és ezek az írások többé-kevésbbé ismeretesek és használatosak Szíriában is ;[1] hogy a náluk sokkal tökéletesebb betűírás teljesen független lenne tőlük, alig hihető. Ezért már régóta teljes a megegyezés abban, hogy a betűírás nem minden ízében önálló alkotás, hanem összefügg valamelyik régibb rendszerrel ; de már az a kérdés, hogy melyik ez a rendszer és milyen természetű ez az összefüggés, sokáig igen különböző válaszokat kapott. Egyideig bizonyosnak látszott, hogy a sémi írás az egyiptomiból származik ; később megpróbálkoztak az ékírással, azután a krétai írásjelekkel.[2] Ma már nyilvánvaló,

[1] Ismeretes, hogy a Kr. e. II. évezred derekán a szíriai és a palesztinai kiskirályok ékírásban (és természetesen babilóni nyelven) leveleztek az egyiptomi fáraókkal, akiket uruknak ismertek el (Tell el-Amárna-i levelek) és egymással is.

[2] A régibb értekezések közül, amelyek azt bizonyították, hogy a betűírás az egyiptomiból származik, legnevezetesebb E. de Rougé tanulmánya (Mémoire sur l'origine égyptienne de l'alphabet phénicien. 1874.). Az első, aki az ékírásból származtatta a sémi írást, Deecke volt (ZDMG, 1877, 102. s köv.); ezen a véleményen voltak többek között Peiser (Mitt. d. Vorderasiat. Ges. V., 2. 1900), Hommel (Grundr. d. Geogr. u. Gesch. d. alt. Orients, 96. s köv.) és Zimmern (ZDMG, 1896, 667.). A krétai eredetet igyekeznek bizo-

hogy a sémi ábécé nem egyszerű kölcsönvétel egyetlen régibb írásból sem ; amit «feltalálója» valamelyik régibb írásnak köszönhet, az nem a teljes rendszer, amelyen már csak részleteket kellett módosítani, hanem általános elvek, módszerek és talán egyes betűformák, de csak mint formák, amelyeknek ő szabta meg az értékét. Ilyen értelemben módosítva máig is legvalószínűbb az a legrégibb feltevés, amely az egyiptomi írásban látta a betűírás ősét. A sémi írás két fő jellemzője, hogy jelei az egyes hangokat fejezik ki és hogy eredetileg nem voltak magánhangzójelei. Ilyet a «feltaláló» csak az egyiptomi írásban láthatott. Az ékírás elsősorban szótagírás volt, jelei tehát rendesen egész szótagokat jelentettek ; szótagírás volt, a jelek számáról ítélve, a krétai írás is, amelyet eddig még nem sikerült megfejteni. Az egyiptomi írásnak viszont volt jele minden mássalhangzóra, de csak rájuk, a magánhangzókra nem.[1]

De ha ez így van, miben eredeti akkor a sémi betűírás? Az egyiptomiak eljutottak a betűírásig, de nem ismerték fel — vagy nem akarták elismerni — felfedezésük jelentőségét. A betűk, vagyis az egyes hangok jelei mellett tovább is használták a régibb jeleket (szó-

---

nyítani Sir A. Evans, Scripta Minoa 1. 77—94.; H. Schneider, Der kret. Urspr. des phönik. Alphabets, 1913.; F. Chapouthier, Les écritures minoennes au palais de Mallia, 1930 (v. ö. Sundwall, Entstehung des phönik. Alphabets und die kret. Schrift, Acta Acad. Aboensis, Humaniora, VII, Abo, 1932).

[1] K. Sethe, NGG, gesch. Mitt., 1916.; ZDMG 1926, 27—36.; H. Schäfer, D. Vokallosigkeit des «phönizischen» Alphabets, Ztschr. für äg. Spr. u. Alt. 1914, 95. s köv.

jeleket, szótagjeleket és determinativumokat,[1]), úgyhogy az írás nem lett sem világosabb, sem könnyebb. A sémi írás eredetisége az egyiptomival szemben abban áll, hogy **csak** betűírás ; feltalálója rájött arra, hogy a betűjelek mellett a többi felesleges.

Régebben azok, akik az egyiptomi írást tartották a betűírás ősének, a betűírás egyes jeleit is a megfelelő (vagyis ugyanazokat a hangokat jelölő) egyiptomi jelekre akarták visszavezetni ; a betűírás és az egyiptomi írás viszonyát tehát olyanféleképpen képzelték el, mint a latin és a görög ábécéét. Ezt a feltevést el kellett ejteni. Ismeretes, hogy a sémi írás minden egyes betűjének értelmes neve van és hogy a név mindig azzal a hanggal kezdődik, amelynek jele a betű (pl. a **k** betű neve **kaf** ‚tenyér'). Mármost nagyon valószínű, hogy ezek a nevek nem önkényesen vannak megválasztva, hanem a betűk eredetileg azt ábrázolták, amit a nevük jelent ; a **kaf** tehát tenyeret, a **jōd** (= kéz) kezet, a **rōš** (= fej) fejet stb. A sémi ábécé betűi tehát kezdetben képek voltak, amelyek az általuk ábrázolt tárgy nevének első hangját jelentették ; ez pedig azt jelenti, hogy ezek a betűk ezekkel az értékekkel csak egy sémi nyelvben jöhettek létre. Lehet, hogy a «feltaláló» ezt a gondolatot is («az akrophonia elvét») az egyiptomi írásból tanulta,

[1] A determinativumok olyan jelek, amelyeknek hangértéke nincs, hanem azt a fogalomkört jelölik meg, amelybe az előttük álló, fonétikusan (betűvel, szótagjellel) leírt szó tartozik. A papirusz nevét pl. leírják három betűvel (m-n-ḫ) és utána teszik a ‚növény' jelentésű determinativumot. (H. Jensen, Gesch. der Schrift, 1925, 45. s.).

de az egyes jeleket mégis csak saját, sémi nyelvének megfelelően kellett összeválogatnia.[1]

Alig kétséges tehát, hogy a betűírást sémiek teremtették meg, akik valahol Egyiptom közelében éltek (ezt azért kell feltételeznünk, mert ebben az időben Szíriában és Palesztinában a babilóni műveltség befolyása általában erősebb volt, mint az egyiptomié, különösen írás dolgában). Tudunk-e ennél pontosabbat? A mult században nagyjából bizonyosnak számított, hogy a betűírás főniciai találmány ; e mellett szól nemcsak az ókori írók egy része,[2] hanem még inkább az, hogy a sémi betűírás legrégibb jelentős emlékei egy főniciai városból, Byblosból kerültek elő.[3] Ma kételkednek ebben a feltevésben ; különösen a Színai-félsziget feliratai szólnak ellene.

1905 óta 18 rövid feliratot találtak a Színai-félszigeten, amelyek egy különben ismeretlen írással vannak írva. Az írásjelek mintha egyiptomi hieroglífek durva másolatai volnának ; számuk alig haladja meg a 30-at, tehát betűjelek voltak. Egy részük ugyanazokat a tárgyakat ábrázolja, mint eredetileg a sémi betűírás

[1] A betűk neveiről l. LIDZBARSKI, Ephemeris f. sem. Epigraphik, II, 125—139.; NÖLDEKE, Beiträge z. sem. Sprachw., 1904, 124—136. Az összefüggésről a betűk neve és formája között l. KALINKA, Klio, XVI, 1919—20., 309—314.

[2] H. JENSEN, i. m. 100., 106.

[3] Ezek Ahirom király felirata a Kr. e. XIII. sz.-ból és Yehimilk-é, amely kb. egy félszázaddal későbbi. Ahirom: P. MONTET, Byblos, 215.ss.; R. DUSSAUD, Syria, 1924, 135.kk.; 1930., 178.kk. Yehimilk: M. DUNAUD, Revue Biblique, 1930, 321.kk. Még régibbek néhánybetűs feljegyzések cserepeken l. E. BURROWS, JRAS 1936, 273.

jelei. Ezek a feliratok a II. évezred első feléből valók (Kr. e. 1800—1600), valószínűleg «barbároktól» (nem egyiptomiaktól) származnak, akik egyiptomi szolgálatban dolgoztak a félsziget bányáiban.

Sok híve van annak a feltevésnek, hogy ez az írás a sémi betűírás legrégibb formája, a betűírás tehát innét jutott el Palesztinába és Szíriába. A feliratok olvasása azonban máig is bizonytalan ; sokszor megfejtették már őket, de mindig más eredménnyel. Márpedig amíg a jelek értéke ismeretlen, addig minden részletes következtetés ebből az írásból kétes. Nagyon valószínű, hogy valamilyen módon tényleg összefügg a sémi írással ; pontosabbat csak akkor lehet majd megállapítani, ha a megfejtés valóban sikerült.[1]

Visszatérve a főniciaiakra : annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy az első évezred elején (Kr. e. IX. sz.) a főniciai városok írása még alig különbözik a Palesztinában használatostól, úgyhogy helyesebb erről az időről szólva általában északi sémi írásról[2] beszélni, főniciai írásnak pedig azt a később kialakult formát nevezni, amelyet csak a főniciai városokból és gyarmataikból ismerünk.

Akár Főniciából terjedt el a betűírás, akár máshonnét,

[1] A. H. Gardiner and T. E. Peet, Inscriptions of Sinai, 1917; A. H. Gardiner, Journal of Egyptian Archeology, III., 1916, 1. kk.; K. Sethe, D. wissenestschaftl. Bed. der Petrie'schen Sinaifunde, ZDMG, 1926, 24—54.; M. Sprengling, The Alphabet: its Rise and Development from the Sinai Inscriptions, 1931.

[2] Ettől az északi ágtól alaposan eltér a déli ág, amelynek legnevezetesebb képviselője a délarábiai feliratok írása; ebből származik az étiops írás *(ge'ez)*. Vitás, hogy a déli ág az északiból származik-e vagy mindketten egy közös ős leszármazottai. L. H. Jensen, i. m. 134—140.

az első évezred elején már mindenütt ismeretes volt Szíriában és Palesztinában. Mēšắ móab-i király felirata (850 k.) az írás formájával és a szöveg stílusával már hosszú fejlődést tételez fel; körülbelül egykorúak az Ahab király szamariai palotájában talált, cserepekre írott feljegyzések. A következő századból (Kr. e. VIII.) valók a zenǧirli-i feliratok és a Siloa-felirat Jeruzsálemből, amely valószínűleg Hizkija király idejében íródott.[1] Ebben az időben már megkezdődött az eddig nagyjából egyforma írás differenciálódása; kialakul a főniciai, az óhéber és az arameus írás. Ezek közül csak az arameus jutott jelentős szerephez az írás történetében. A főniciai írás a főniciai városok afrikai gyarmatain maradt fenn legtovább; azt a formát, amelyet ott felvett, **pún** írásnak nevezik. Az óhéber írást a zsidók a babilóni fogság után az arameussal cserélték fel; a régi írást csak a szamaritánusok őrizték meg, akik a Kr. e. V. sz. közepén váltak el a zsidóságtól. Hogy a zsidók is még soká emlékeztek rá, azt látjuk abból, hogy a hasmoneus királyok és a rómaiak elleni nagy felkelések (66—70 és 132—135) vezérei óhéber felírást verettek a pénzekre;[2]

[1] Az északi sémi feliratokról általában l. Corpus Inscr. Semit., Paris, 1881.; Lidzbarski, Handbuch d. nordsem. Epigraphik, 1898.; G. A. Cooke, Textbook of N. Sem. Inscriptions, 1903. A legfontosabbakat közli Lagrange, Etudes sur les relig. sémitiques, 1905. Az ó-héber feliratokról l. D. Diringer, Le iscrizioni anticoebraiche Palestinesi, Firenze, 1934.; A. T. Olmstead, History of Palestine and Syria to the Macedonian Conquest, 1931, 361.; 373. k.; 465 (irodalom).

[2] L. Fr. Madden, Coins of the Jews, 1881.; Th. Reinach, Les monnaies juives, 1887.; G. Fr. Hill, Catalogue of the Greek Coins of Palestine, 1914.

de ez már archaizálás, az élet írása az arameus volt.

Az arameus írás története összefügg azzal a szereppel, amelyet az arameus nyelv több mint ezer éven át játszott Elő-Ázsiában. Az arameusok a II. évezred végén kezdtek Arábiából beszivárogni Mezopotámiába és Szíriába. A lakosság ott jórészt sémi nyelveken beszélt; az arameusok, maguk is sémiek, összekeveredtek velük. Nagy birodalmat nem alkottak, önálló jelentős kultúrát nem teremtettek; nyelvük mégis lassanként elfeledtette a régibb sémi dialektusokat és az uralkodó nyelv lett a Tigris és a Földközi-tenger között. A betűírásnak abból a formájából, amelyet ők használtak, alakultak ki a későbbi nevezetes sémi írások (a szír, az arab, a mai héber); belőle származnak az íráni ábécék is.

II. Irán, mint földrajzi fogalom, az a terület, amely a Tigris, a Hindu-kus, az Oxos (Amu-darjá) és a Perzsa-öböl közt fekszik; íráni nyelveknek eredetileg azokat az indogermán dialektusokat nevezték, amelyeket ezen a területen beszéltek. Később kiderült, hogy ezekkel szorosan összetartoznak olyan nyelvek is, amelyek Iránon kívül éltek; ez a magyarázata annak, hogy a tudomány íráninak nevezi pl. a szogdok nyelvét is, pedig azt nem Iránban beszélték, hanem Szamarkand körül, Ferghánában és Kínai-Turkesztán egyes pontjain.

Az élő íráni nyelvek között legnevezetesebb a perzsa. Ennek ma nincs külön írása, több mint ezer év óta arab betűkkel írják. Az arab hódítás és az iszlám győzelme előtt azonban volt perzsa írás, az ú. n. *pehlevi*, amelynek ismeretét a párszík őrizték meg, azok a perzsák, akik nem akarták elhagyni őseik hitét és ezért

kivándoroltak Indiába. Pehleví írásban maradt ránk, a mazdahitű irodalom legtöbb emléke (*Bundahišn, Mēnōk i xrat, Kārnāmak i Artaxšīr* stb.); kivétel elsősorban a szent könyv, az Avesztá, ezt külön, a pehlevíből formált írással írják. A Szászánidák[1] alatt a perzsa keresztények is használták a pehleví írást; bizonyság erre a zsoltárok perzsa fordításának egy töredéke, amelyet Belső-Ázsiában találtak.[2]

A pehlevínek az a formája, amelyet a párszík kézirataiból ismerünk, hosszú fejlődés utolsó állomása; több mint ezer év alakította és koptatta a betűket, mire ezt az alakot vették fel.[3] Jóval régebbre (kb. VII. sz. Kr. u.) visz vissza a Zsoltár-kézirat; a szászánida kor elejére a feliratok. Ezeket a feliratokat részben maguk az uralkodók vésették a sziklába, részben más magasállású személyek; nagy részük a szászánida kor első századából való.[4] Az uralkodók feliratai többnyelvűek, mint az Achaimenidákéi; két (régibb feliratokon három) szöveg áll egymás mellett. Az egyik perzsául van, a másik egy másik íráni dialektusban, a harmadik, ha van egyáltalán, görögül; a két (ill. három) szöveg tartalma

[1] A Szászánidák dinasztiája Kr. u. 227-től az arab hódításig (640 k.) uralkodott Iránon.

[2] L. F. C. Andreas, Bruchstücke einer Pehlevi-Übersetzung der Psalmen. Aus dem Nachlass herausgegeben von K. Barr (SPrAW 1933., 91. kk.).

[3] A párszík kéziratai nem régibbek a XIII. sz.-nál l. H. Reichelt, Grundr. der idg. Sprach- u. Altertumskunde II., 4[2] 1927, 6. o.

[4] A szászánida feliratok egyetlen használható kiadása E. Herzfeld, Paikuli, Berlin, 1924. A következő uralkodóktól található benne felirat: I. Ardasír (224—241), I. Sápúr (241—72), I. Hormizd (272—73), Narszeh (293—302).

azonos. A perzsa szöveg írása a pehleví régibb formája ; a másik íráni szöveg egy külön írást használ, amely azonban egész közel áll a pehlevíhez (régebben chaldaeo-pehlevínek nevezték). Ez a másik dialektus a perzsa Szászánidákat megelőző parthus dinasztiának, az Arsakidáknak volt hivatalos nyelve ; eredetileg Irán északnyugati részén beszélték, a perzsát viszont délnyugaton. Az arsakida szöveg írását Herzfeld, a feliratok kiadója, *pahlavīk*nak nevezi, a perzsa verzióét pedig, amely tehát a pehleví régibb formája, *pārszīk*nak.[1]

Mindkettő, pahlavík és párszík, az arameus írásból származik, pontosabban : az arameus írás alkalmazása íráni szövegek lejegyzésére. Ezzel a második fogalmazással azt akarom mondani, hogy az írániak általában változatlanul hagyták az arameus írás jelölési módszereit, alig tettek valamit, hogy ezt az idegen írást alkalmasabbá tegyék saját nyelvük kifejezésére.

A sémi betűírásnak egy súlyos fogyatékossága volt, az, hogy nem voltak magánhangzójelei. Ahol csak használták, mindenütt érezték ezt a hibát és sokféle módon próbáltak rajta segíteni. A legtökéletesebben a a görögök oldották meg a problémát : sémi jeleket, amelyek a görögben ismeretlen hangokat jelöltek, és így ott feleslegesek voltak, megtettek magánhangzójeleknek. Ezzel lett a sémi írás teljesen betűírás, olyan írás, amely minden egyes hangot külön jellel jelöl. A gyakorlat szempontjából kifogástalan az indiai megoldás is,

[1] A pahlavík szó jelentése ‚parthus', a párszík-é ‚perzsa'. A pehleví szó a pahlavík újabb alakja; a pehleví írás azonban nem a parthus (pahlavík), hanem a perzsa (párszík) írás késői formája.

ahol a magánhangzókat a mássalhangzók körül elhelyezett mellékjelek fejezik ki (ilyen pl. a szanszkrit írás, a *devānagarī*). Az írás eredeti jellege itt még tisztán látható, az írott szó csontvázát a mássalhangzók alkotják, a magánhangzójelek járulékos, módosító jelek; de a kiejtés felől alig lehet kétség, a magánhangzók világosan kifejezésre jutnak.

Maguk a sémiek, amíg nem kerültek szorosabb kapcsolatba a görögökkel, csak egy tökéletlen félmegoldásig jutottak el. Lassanként szokás lett egyes mássalhangzójeleket magánhangzók jelölésére is felhasználni; de így csak nagyjából lehetett a magánhangzókat megkülönböztetni (ugyanaz a jel több magánhangzót is jelölt), azután meg rendesen beérték a hosszú magánhangzók jelölésével.

Ezt a módszert vették át az írániak és a lényegen, az Avesztáírástól eltekintve, mindvégig nem változtattak. A pahlavíkban éppúgy, mint a párszíkban (és a pehleví-ben) mindössze három magánhangzójel van: 𐭠, 𐭡 és 𐭢; az elsőnek jelentése $\bar{a}$ (nagyritkán a), a másiké e i $\bar{e}$ $\bar{i}$, a harmadiké o u $\bar{o}$ $\bar{u}$.

A régi íráni rendszerek csak egy pontban térnek el lényegesen arameus mintájuktól, de nem előnyükre, hanem nagyon is hátrányukra. A pahlavík és a párszík (pehleví) szövegekben az íráni szavak rendesen kisebbségben vannak, a szavak jórésze arameus és éppen a legközönségesebbek (névmások, praepositiók, a legegyszerűbb főnevek és igék). Különösen jellemző példát hoz fel erre Bartholomae:[1] az a tanítás, hogy «amit

[1] Zum sasanidischen Recht I, 4. o. 1. j.

nem kívánsz magadnak, te se tedd másnak» egy pehleví könyvben *(Dēnkart)* ebben a formában jelenik meg: חים אי זך שפיר מנו זך מה פון נפשה לא ניוך פון עלה י תוב לא עבידנית (szószerint: annak jelleme jobb, aki azt, ami neki magának nem jó, másnak sem teszi). Az egész mondatban mindössze két olyan szó van, amely nem arameus (hanem íráni): חים és ניוך. Hogy a másik rendszerből (pahlavík) is lássunk egy példát, ideírom I. Ardasír feliratának arsakida verzióját: פתכר זנה מזדיזן אלהא ארתחשתר מלכין מלכא אריאן מוו שיחר מן יאותן ברי אלהא פאפך מלכא (= ez a képmás a mazdahitű istené, Artaxšaθré, Írán királyainak királyáé, aki az istenektől származik, Pápak királynak, az istennek, fiáé).

Sokáig azt hitték, hogy az ilyen szövegeket úgy kell olvasni, ahogy írva vannak; az arameus szavak a nyelvhez tartoznak, ez a nyelv tehát keverék volt arameusból és íráni ból. Ma alig kételkedik benne valaki, hogy az arameus elemek (az ideogrammok) csak az írásban léteztek, az olvasásnál a megfelelő íráni szóval kellett őket helyettesíteni. Az első példa olvasása tehát: *xēm iān vēh kē ān čē pat xᵛēš nē nēvak pat avē i dit nē kunēt.*

Az ideogrammok használata természetesen rendkívül megnehezítette ezt a különben egyszerű írást. Az írániak legnagyobb része nem tudott arameusul, nekik tehát az ideogrammok értelmetlen betűcsoportok voltak, amelyeknek értéke semmiféle összefüggésben sincs az egyes betűk értékével. A szövegek olvasásához nem volt elegendő a betűk ismerete, tudni kellett még néhány száz ideogramm olvasását is.

Felmerült mármost a kérdés, hogyan keletkeztek ezek az ideogrammok? Az arameus írással bármelyik íráni szót le lehetett írni, azokat is, amelyeket rendesen ideogrammokkal fejeztek ki ; miért kellett hát az írást így megnehezíteni? Hogy erre a kérdésre megfelelhessünk, tisztába kell jönnünk azzal, hogy mikor jött létre ez az írásrendszer.

A pahlavīk írás legrégibb emléke az áwramáni pergament (Kr. e. 11-ből) ;[1] a pārszīkot pénzfeliratok segítségével a Kr. e. III. század első feléig tudjuk visszafelé követni.[2] Kétségtelen azonban, hogy az arameus írás átvétele még régebben történt, az Achaimenidák korában. Ha az írániak Nagy Sándor után vesznek át egy nyugati írást, az bizonyára nem az arameus lett volna, hanem a görög. Az Arsakidák rendesen görög feliratot verettek pénzeikre ; még a szászánida feliratokon is a két íráni dialektus mellett a harmadik nyelv a görög. Az Achaimenidák alatt viszont az arameus igen nagy szerepet játszott ; a legismertebb nyelv volt a birodalom nyugati, műveltebb felében és a perzsa közigazgatás nyelve nemcsak Szíriában, hanem, legalább is részben, még Egyiptomban és Kis-Ázsiában is.[3] A birodalom keleti tartományaiban az arameus nyelvet ugyan aligha használták ; az arameus írást azonban bizonyosan. Volt ugyan egy perzsa ékírás, amelyet az Achaimenidák feliratairól ismerünk, de ha papi-

[1] NYBERG, Monde Oriental, 1923, 182—230.

[2] E. HERZFELD, i. m. 72.

[3] L. R. DE VAUX, Revue Biblique, 1937, 47—50; WESENDONK, Über die Verwendung des Aram. im Achämenidenreich, Litterae Orientales, 49. (Jan. 1932), 1—10.

ruszra vagy pergamentre írtak, biztos, hogy nem ezt használták.[1] A Kr. e. III. századból valók az arameusból származó *kharoṣṭhi* írás legrégibb emlékei, India északnyugati részéből; erre a területre az arameus írás csak Iránon keresztül juthatott el, az Achaimenidák korában, akik ezen a földön is uralkodtak. De van egy egyenes bizonyítékunk is arra, hogy az arameus írást már jóval Nagy Sándor előtt is használták íráni szövegek lejegyzésére: E. Herzfeld, a kiváló archeológus, I. Dareios (522—486) sírján egy arameus betűkkel írott perzsa feliratot is talált.[2]

Ezek után visszatérhetünk az ideogrammok eredetének kérdéséhez. Az egyik feltevés szerint[3] az ideogrammokat egy nagyjából öntudatlan folyamat hozta létre, úgyszólván véletlenül keletkeztek. Az Achaimenidák alatt az arameus volt a perzsa birodalom hivatalos nyelve, de az íráni irnokok kezén egyre több íráni szó csúszott be az okiratokba, a mondatfűzés mindinkább íráni lett, végül már az arameus elem csak a legegyszerűbb szavakra szorítkozott. Utoljára már ezek helyett is a megfelelő íráni szót olvasták, de az írásban meghagyták őket.

Ezzel az elképzeléssel szemben Herzfeld kimutatja,[4] hogy az ideogrammok akár a pahlavīkban, akár a pārszīkban jól átgondolt rendszert alkotnak, amilyen nem lehet a véletlen műve. Rámutat azután arra, hogy

[1] L. E. Meyer. SPrAW 1915, 308. k.

[2] L. E. Herzfeld, Archaeological History of Iran, 48.; Biblica, 1936, 102—3.

[3] Reichelt, i. m. 3. k.

[4] Paikuli 72. k.

az íráni ideogrammok sokban hasonlítanak az ékírás ideogrammjaira ; az ékírásban is gyakori jelenség, hogy egy jel vagy jelcsoport egy teljes szót is jelent, amelynek hangjai semmiféle kapcsolatban sincsenek az egyes jelek hangértékével.[1] Ezek alapján Herzfeld úgy gondolja, hogy a két rendszer (pahlavīk és pārszīk) arameus írnokok műve, akik az ékírást is jól ismerték és az arameus ideogrammokkal az ékírás ideogrammjait utánozták.

Pahlavīk és pārszīk Herzfeld szerint ugyanarra az arameus írásra megy vissza, eredetileg csak az ideogrammok rendszerében különböztek és néhány sajátos íráni hang jelölésében ; a betűk formája csak a Kr. e. II. században kezd különbözni.[2]

A pehlevíből származik, mint már említettük, Avesztá-kéziratainк írása. A főkülönbség az, hogy az Avesztá-ábécé igyekszik pontosan jelölni a magánhangzókat ; sok magánhangzójele van és ezek egyértelműek, csak magánhangzókat jelentenek és csak egy-egy magánhangzót. Ideogrammok ebben az írásban nincsenek. Az Avesztá-írás aránylag késői, valószínűleg a szászánida kor elején alakult ki ; azelőtt az Avesztát is olyan sokértelmű írással írták, mint amilyen a pehleví. Az új ábécé azért lett szükséges, mert az élet nyelve egyre jobban eltávolodott a szent könyvek holt nyelvétől és így a tökéletlen írásmód egyre nehezebb

[1] Az AN szótagjel mint ideogramm = *ilu* ‚isten'; SAG = *rêšu* ‚fej'. S ahogy a pehlevíben az ideogrammhoz útbaigazításul hozzáteszik a helyette olvasandó szó végződését(יתיבונסת olv. *nisszt*), úgy az ékírásban is: *GAR-un* olv. *iškun*).

[2] Paikuli 72.

feladat elé állította az olvasót. A mai Avesztá-szöveg rengeteg kisebb-nagyobb hibája mutatja, hogy már azok az íráni tudósok sem voltak egészen tisztában a régi nyelvvel, akik átírták a szent szövegeket a régi írásból az újba. Ezek a hibák jórészt érthetőek lesznek, ha a kérdéses szót a pehleví írás (vagyis az arameus írás) módszereivel írjuk le.

Így pl. a mi Avesztánkban *dvaēpa-* (olv. *dvaipa-*) áll *dvīpa-* helyett; az eredetiben a magánhangzót nyilván egy ֵ jelölte, ami jelenthetett *ai*-t is, *ī*-t is. A régi magánhangzójelek, különösen a ֵ és a ֶ jelölhettek akár hosszú, akár rövid magánhangzót; innét a mai Avesztá-szöveg rengeteg tévedése az *i* és az *u* hosszúsága vagy rövidsége körül. A régi írás nem írt ki minden magánhangzót; ha tehát az írásban két mássalhangzó állt egymás mellett, csak a nyelv ismerője mondhatta meg, kell-e közöttük magánhangzót ejteni vagy sem. Az Avesztá átírói hibásan egészítettek ki egy magánhangzót pl. a *šyaoϑana*-szóban (helyesen *šyaoϑna-*), viszont elhagytak egyet abban, hogy *armaiti-* (helyesen *aramaiti-*).[1] És ezzel a hibaforrásoknak csak nagyon kis részét soroltuk el.

Ezért a mai Avesztá-kutatás egyik legfontosabb feladatának tekinti az eredeti Avesztá-szöveg rekonstruálását.[2] Ez a feladat, mint az ilyen feladatok általában, természetesen nem oldható meg teljes

[2] Reichelt, i. m. 32.

[1] Hogy milyen fontos az eredeti szöveg rekonstrukciója, ezt Andreas ismerte fel először és az ő érdeme, hogy ezt ma mindenütt elismerik. L. Verhandl. des XIII. internationalen Orientalistenkongresses 99. kk.; NGG 1909, 42. kk.; 1911, 1. kk.).

bizonyossággal és minden részletében. De egy bizonyos mértékig megoldható és ezért nem lehet útjából kitérni.

III. Az arameus írás nem állt meg az íráni világ nyugati részén, Médiában és Persisben, hanem átvágott Iránon, átlépte az Oxost (Amu-darjá) és behatolt Belső-Ázsiába.

Az Iránon kívül élő «írániak» közül a szogdok voltak a legműveltebbek. A róluk elnevezett terület, Sogdiana (a mai Buchárá és Szamarkand környéke) az achaimenida birodalom egyik szélső tartománya volt; később, a Kr. e. III. század közepén elszakadt Irán nyugati részétől és többé nem is egyesült vele, egész az arab hódításig (Kr. u. VIII. sz. eleje). A Kr. u. I. évezredben nagy számmal éltek szogdok Sogdianán kívül is, Ferghánában, Kelet-Turkesztán északi részén; tudunk szogd telepekről a Lob-Nortól délre,[1] sőt még Kínában is. Ennek a nagy terjeszkedésnek részben az a magyarázata, hogy abban az időben jórészt a szogdok kezében volt a kereskedelem Kína és a nyugati országok között. Jellemző, hogy a Kr. u. VI. sz. 60-as éveiben egy szogd ember, Maniach, tárgyalt mint a hatalmas türk birodalom követe a selyemkereskedés nagy kérdéseiről először a szászánida udvarral, azután Bizánccal.[2]

Ezek a művelt földmívelők és kereskedők nagy szerepet játszottak Belső-Ázsia szellemi életében is, a nyugati kultúra sokféle elemét juttatták el Kínába és

[1] P. Pelliot, Journal Asiatique 1916, 111—123.
[2] H. Schaeder, Iranica, 1934, 42.

Mongólia török népeihez.[1] A kínai nyelv egyes csillagászati szavai a szogdból származnak ; [2] a szogdoktól tanultak írni az ujgurok és talán már előttük a türkök is ; szogd térítők térítették meg a manicheus hitre az ujgur fejedelmet és népe egy részét.

A szogd nyelv a mult században még elveszettnek számított. Tudták, hogy íráni nyelv volt, de nem ismertek belőle egyebet, mint a hónapok és a napok neveit, amelyeket egy mohammedán tudós, al-Bírúní (megh. 1048 k.) közöl egyik munkájában. Az első szogd szöveg alig 30 éve került elő. A Grünwedel—Huth expedíció 1903-ban nagy tömeg kéziratot hozott haza Turfán (Kelet-Turkesztán északkeleti részén) környékéről. A kéziratokat F. W. K. Müller fejtette meg ; kiderült, hogy írásuk a szír írás egyik fajtája, és hogy a szövegek manicheusoktól származnak. 1904-ben Müller kiadta a szövegek egy részét ; [3] nyelvük általában megegyezett a pehleví könyvekével, csak az utolsó részben volt egy szöveg «egy eddig ismeretlen pahlaví dialektusban». Erről a dialektusról Andreas, a nagy göttingeni iránista megállapította, hogy ugyanazokat a hangtani sajátságokat mutatja, mint az al-Bírúníból ismert szogd szavak, tehát azonos az elveszettnek vélt szogddal.

[1] P. Pelliot, Les influences iraniennes en Asie Centr. et en Extrême-Orient, Revue d'Histoire et de Littérature religieuses, 1911.

[2] R. Gauthiot, Mémoires de la Soc. de Linguistique, 1916, 126.

[3] Handschriftenreste II., Anh. z. d. Abhdlg. d. preuss. Akad. d. Wiss., 1904. Ennek a kiadványnak ötödik része: Nachweis eines bisher nicht bekannten Pahlavi-Dialektes.

A következő német, francia és angol kutatóknak sikerült terjedelmes szogd szövegeket találni, olyanokat, amelyek más nyelven is (kínai) ismert szövegek fordításai. Így azután a szogd nyelv ma, legalább fő vonásaiban ismeretes;[1] az élő dialektusok közül a yagnobi[2] áll hozzá legközelebb, közeli rokona az osszét is, amelyet a Kaukázusban beszélnek.

Szogd szövegeink három különböző írással vannak lejegyezve. Abban az időben ugyanis, mikor ezeknek a szövegeknek nagy része íródott, három vallás osztozott a szogdokon (a kereszténység, a manicheizmus és a buddhizmus) s a keresztények és a manicheusok gyakran nyugati térítőik írását használták. A keresztényeknél ez a szír írás volt, a manicheusoknál pedig egy sajátos manicheus ábécé, amelyről később lesz szó. Az igazi szogd írást főleg a buddhisták kéziratairól ismerjük és azokból a levelekből, amelyeket Stein Aurél talált a kínai *limes* egyik tornyában.[3] A buddhista szövegek nagyjából egykorúak a keresztény és a manicheus írásokkal (Kr. u. VII—IX. sz.); a Steinféle levelek a Kr. u. II. századból valók, egyelőre tehát a szogd nyelv és írás legrégibb emlékei.

A szogd írás is végső fokon az arameusra megy vissza, közvetlen elődje az «arsakida» írás, a pahlavík; a kettő

[1] L. Essai de Grammaire Sogdienne, Paris. Az első kötet (1914—23) szerzője R. Gauthiot, a másodiké (1929) E. Benveniste.

[2] Ezt a dialektust egy kis néptöredék beszéli a Yagnob-folyó vidékén. A Yagnob a Zarafsán egyik baloldali mellékfolyója.

[3] A leveleket facsimilében közli Sir A. Stein, Serindia, 1921, 4, plates 153—158; kiadás: H. Reichelt, Handschriftenreste des Brit. Museums II.

hasonlósága, ha a szogd írás mintájául a Stein-féle levelekét vesszük, még a gyakorlatlan szemnek is feltűnik. Ideogrammokat a szogd írás is használt, de egyre kevesebbet; a levelekben még nagyobb a számuk, mint a későbbi szövegekben.[1]

IV. Néhány oldallal előbb arról beszéltünk, hogy az írániak még az Achaimenidák alatt vették át az arameus írást. Ezt az állítást most kiegészítjük azzal, hogy akkor vették át először; mert századokkal később még egyszer átvették, igaz, hogy ezúttal csak egy felekezet, a manicheusok. A manicheizmus egy ideig a kereszténység legfélelmesebb vetélytársa volt; nyugaton Észak-Afrikáig és a Provence-ig jutott el, keleten Kínáig és Mongóliáig. Alapítója, Mání (216/7—276) íráni ősöktől származott, de művei jórészét úgy látszik szírül írta, perzsául csak egyet.[2] A manicheizmus Nyugaton keresztény szektának látszott, Keleten erősen keleti arcot mutatott; ezért a tudósok sokáig igen eltérően ítélték meg és hol keresztény eretnekséget láttak benne, hol meg valamilyen keleti vallást. A legújabb kutatások és felfedezések szerint Mání főleg nyugati gondolatokra építette fel rendszerét, de a keleti térítés céljára készített egy másik, kissé «átstilizált» változatot is, amellyel közelebb akarta hozni tanításait az íráni gondolatvilághoz.[3]

Minket itt a manicheizmus azért érdekel, mert az

[1] F. W. K. Müller, SPrAW 1909, 729.; H. Reichelt, Grundr. (l. 15. j.) 27. o.

[2] C. Schmidt und H. J. Polotsky, Ein Mani-Fund in Ägypten (SPrAW 1933), 41. o. 2. j.; 60. o.

[3] Schmidt—Polotsky, i. m. 61., 80.

íráni manicheusok nem azokat az írásokat használták, amelyekről eddig beszéltünk, hanem egy külön ábécét. Ez a manicheus írás nagyon hasonlít a szír írás egyik fajtájához, az esztrangelóhoz, úgyhogy először annak is nézték; valójában azonban az esztrangelo egyik rokonára, a palmyrai írásra megy vissza.[1] Maga Mání vezette be íráni hívei közé; hogy miért, azt csak találgathatjuk. A főok bizonyára az volt, hogy a pehlevi írás olvasása az ideogrammok és a történeti ortográfia miatt valóságos tudomány lett; ha Mání azt akarta, hogy művei igazán elterjedjenek, egyszerűbb írásra volt szüksége. A manicheus írás ugyanis nemcsak a betűk formájában különbözik elődeitől (pahlavík, párszík, szogd), hanem még inkább abban, hogy nem használ ideogrammokat és igyekszik a valóságos kiejtést visszaadni. Mellesleg ezért olyan értékesek a manicheus szövegek a nyelvtudomány számára; perzsa vagy parthus szöveg manicheus írásban hasonlíthatatlanul többet mond a nyelvről, mint ha ugyanaz a szöveg párszíkban vagy pahlavíkban volna írva.

A manicheus szerzők Iránban azokat a dialektusokat használták, amelyek már régóta irodalmi nyelvek voltak: a perzsát (így írt maga Mání) és a parthust (ez a szászánida feliratok «arsakida» verziójának nyelve). Mikor azután a manicheizmus behatolt a szogd nyelvterületre is, szogd nyelven is keletkezett manicheus-irodalom, de nem számított egyenrangúnak a nyugat-iránival; a főszerepet, különösen a liturgiában, a nyu-

[1] Lidzbarski, Die Herkunft der manichäischen Schrift, SPrAW 1916, 1213. kk.

gati szövegek játszották, perzsa és parthus voltak a «szent nyelvek». Ez a magyarázata annak, hogy a Kelet-Turkesztánban talált manicheus írások között sokkal több a perzsa és a parthus, mint a szogd szöveg, pedig a másolók jórészt szogdok voltak,[1] és nyugatiak a hívők között sem lehettek nagyobb számmal.

Az arameus írás tehát kétszer tette meg az utat az íráni világ nyugati szélétől a keletiig; de ott sem állt meg.

V. 1889-ben egy orosz kutató, N. M. Jadrincev két hatalmas feliratos sztélát fedezett fel Mongóliában, az Orchon folyótól keletre. A sztélák nyugati oldalába kínai felirat volt bevésve; a másik három oldal azzal a rúna-írással volt teleírva, amelyet már régebben ismertek a Jeniszej felső folyásának vidékén talált feliratokból, de olvasni nem tudtak. Most, az orchoni feliratok alapján sikerült a megfejtés; 1893-ban a nagy dán tudós, Vilhelm Thomsen közzétette a feliratok írásának teljes ábécéjét.[2] Kiderült, hogy ezt az írást a türkök használták, egy török nép,[3] amelynek hatalma

[1] Ezt onnét tudjuk, hogy egyes hibák, amelyeket a nyugati szövegek másolásánál elkövettek, a szogd nyelv befolyását mutatják. L. H. Reichelt, Grundr. stb. (l. 15. j.) 6. o.

[2] Déchiffrement des inscr. de l'Orkhon et de l'Jénisséi, Bul. de l'Ac. Roy. de Danemark, 1893, 285—299.

[3] A tudomány nyelvén ‚török nyelvek' olyan kifejezés, mint ‚germán' vagy ‚román nyelvek', vagyis összefoglaló neve bizonyos közös eredetű nyelveknek. Amit a magyar beszédben rendesen ‚török'-ön értünk, az oszmanli, a tudomány számára csak egyike a török nyelveknek, mint az Orchon melléki feliratok nyelve is. Eredet szempontjából persze ‚türk' és ‚török' azonos szavak, pontosabban a magyar ‚török' szó ‚türk'-ből származik.

a Kr. u. VI. század második felében Mongoliától a Fekete-tengerig ért. «A birodalom két nagy részre oszlott; az egyiknek a középpontja a mai Mongolországban a Bajkál-tótól délre, a másiké a mai Orosz-Turkesztánban volt. Ez utóbbival, a nyugati türk birodalommal voltak összeköttetésben a keleteurópai népek, ezeknek a nevéről nevezték türköknek a kazárokat és a magyarokat.»[1]

A két sztéla egy türk fejedelem, Bilge Kagan (megh. 734 Kr. u.) és öccse Kül Tegin (meg. 731) emlékét örökíti meg.

Türk írásos feliratokat Mongólián és a Felső-Jeniszej vidékén kívül még a Talasz folyó völgyében is találtak.[2]

Ez a türk írás olyan sajátságos, hogy még itt is, ahol voltaképpen csak a származása miatt foglalkozunk vele, érdemes közelebbről is megnézni.

A török nyelvek hangrendszerének egyik sajátsága az, hogy a magánhangzók, magashangúak (*í, e, ö, ü*) és mélyhangúak (*i, a, o, u*), párhuzamos sorokat alkotnak (vagyis az egyik sor bármely tagjának van egy megfelelője a másik sorban) és hogy eredetileg egy szóban csak ugyanabba a sorba tartozó magánhangzók szerepelhetnek. Ez a hangrendi illeszkedés. A hangrendi illeszkedésben a mássalhangzóknak csak kis része vesz részt (leginkább *k, g* és *l*), ezek a magashangú szavakban másképp hangzanak, mint a mélyhangúakban; a legtöbb mássalhangzónak csak egy kiejtése van. A türk

[1] NÉMETH GY.: A magyar rovásírás, 1934, (A magyar nyelvtud. kézikönyve II. 2.), 26. o.

[2] A türk feliratok irodalmáról l. NÉMETH GY., i. m. 27.

írás rendszere viszont a következő: Magánhangzójele csak négy van[1] tehát feleannyi, mint ahány magánhangzója a legtöbb török nyelvnek. Ellenben két jele van majdnem mindegyik mássalhangzónak; egyik a mélyhangú szavakban használatos, a másik a magashangúakban.

Ha ez az írás híven tükrözné a türk nyelvet, akkor az alaposan különbözött volna a török nyelvek nagyrészétől. Nem kétséges azonban, hogy a türk írás is lényegében azt a rendszert akarja visszaadni, amelyet mint általános törököt írtunk le; a magánhangzójelek tehát kétértelműek (*a*/*e*, *i*/*ï*, *o*/*a*, *ö*/*ü*), a legtöbb mássalhangzót viszont csak egyféleképpen ejtették ki, mégha két jellel is írták. A magánhangzók túlcsekély és a mássalhangzók túlnagy száma összefügg egymással. Nem azért van az írásban két *b*, *j* vagy *n*, mert a valóságban is kettő volt; hanem azért, mert a kiejtésben volt *a* és *e*, *i* és *ï*, az írásban pedig csak egy *a*/*e* és egy *i*/*ï* jel van. Hogy ezek a kétértelmű jelek adott esetben mély magánhangzót jelentenek-e vagy mássalhangzót, ezt a szomszédos mássalhangzókról kell leolvasni; ezért kell két jel olyan mássalhangzókra is, amelyeknek csak egy kiejtése van.

Látjuk tehát, hogy a türk írás egy török nyelvre van szabva, mert lényegéhez tartozik a magashangú és a mélyhangú szavak ellentéte; és mégis erőszakos, mesterkélt rendszer, mert ezt az ellentétet nem azon az elemen

[1] Egy ötödik magánhangzójel (a zárt *e* jele) fordul elő a jenisszeji feliratokon l. V. Thomsen, Une lettre méconnue des inscriptions de l'Jénisséi, JSFOu 1913/18., 1. kk.

fejezi ki, amely azt elsősorban létrehozza (a magánhangzók), hanem azon, amely csak kis mértékben vesz benne részt (a mássalhangzók). Ennek az ellenmondásnak nyilván az az oka, hogy a türk írás nem tiszta török alkotás, hanem idegenből van átvéve, egy idegen nyelvre szabott írás hozzáidomítása a türk nyelvhez.

A türk írás eredete még nincs teljesen tisztázva. Nem kétséges, hogy az arameus írásból származik; bizonyítja ezt a két írás megegyezése a jelek egy részében és az írás egyes sajátságaiban. Nevezetesen a türk írás is jobbról balra halad, mint a sémi írások; a magánhangzókat csak a szó végén írják ki mindig, a szó elején és közepén gyakran elhagyják őket.[1] De azt még nem sikerült eldönteni, hogy egyenesen az arameusból származik-e a türk írás, vagy pedig íráni (szogd) közvetítéssel jutott el a törökökhöz. Ha a betűk formáját nézzük, a türk írás közeli rokonságban van a legrégibb szogd írással;[2] viszont a türk írás sajátos rendszere, «belső formája» közelebb áll a sémi írás- és gondolkozásmódhoz.

VI. A türk írásból származik a székely rovásírás.[3]

Kézai Simon (1282—85 körül) említi meg először, hogy a székelyeknek saját írásuk van. Ezt az írást ábécékből, tudósok feljegyzéseiből, rövid feliratokból és egy rovásírásos naptárból ismerjük. Ez utóbbi a

[1] V. THOMSEN, Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées (Mém. de la, Soc. Finno-Ougr. V.), 1896, 44. kk.

[2] V. THOMSEN, Samlede Afhandlinger III., 76.

[3] A legújabb összefoglaló munka a székely (helyesebben: magyar) rovásírásról NÉMETH GYULA műve (l. 44. j.). Amit itt erről a rovásírásról elmondok, belőle vettem, ezért az egyes részletekhez külön nem idézem.

rovásírás legterjedelmesebb és legnevezetesebb emléke; egy olasz tudós, L. F. Marsigli jegyezte fel Erdélyben 1690 körül. A rovásírás legrégibb emlékei, a nikolsburgi ábécé [1] és a székely-derzsi felirat, valószínűleg a XV. századból valók.

A székely írás jobbról balra halad; eredetileg fába rótták, később tintával is írták. Egyik sajátsága, hogy a magánhangzókat, a szóvégieket kivéve, nem mindig jelöli, leggyakrabban az *e* hiányzik. A türk írástól főleg abban különbözik, hogy a magánhangzókat a latin írás módján jelöli: a mássalhangzók közül csak a *k*-nak van két jele, külön jele van viszont mindazoknak a magánhangzóknak, amelyeket a mai magyar írás megkülönböztet.

A rovásírás jeleinek körülbelül fele türk eredetű, az *a*, *f*, *h* és *l* jelek a görög ábécéből származnak, az *e* és az *o* jel a glagolita írás megfelelő jeleivel egyezik. A türk eredetű jelek a Talasz-völgyi feliratok írásához állnak legközelebb; ez a terület valamikor a nyugati türk birodalomhoz tartozott.

A «székely» írás eredetét Németh Gyula szerint a következőképpen képzelhetjük el: A magyarság ősei a Kr. u. VI. sz. vége és a IX. sz. eleje között a Kubán és az Azovi-tenger közt laktak; onnét Levediába költöztek, a Don és Dnyeper közé. Ezeken a területeken megtanulták a türk írást és kiegészítették néhány görög

[1] Kuriózumképpen megemlítem, hogy ugyanazon a pergamentlapon, amelyen a nikolsburgi ábécé olvasható, «alul egy héber ábécé látható, továbbá héber számjelek, a hónapok nevei héberül latin betűkkel és latinul» (Németh Gy., i. m. 3. o.). A pergamentlap fényképe Németh könyvének 1. melléklete.

jellel; ezek közül kettőre (*f* és *h*) azért volt szükségük, mert az általuk jelölt hangok nem fordultak elő a törökben, s így a türk írásnak nem volt rájuk jele. A rovásírás eredetileg nem lehetett a székelyek sajátja; a székelyek ugyanis török eredetű nép, a rovásírás viszont, az *f* és *h* jelek tanusága szerint, már a honfoglalás előtt a magyar nyelv lejegyzésére szolgált.

VII. A keleti türk birodalomnak egy másik török nép, az ujgur vetett véget 745 körül és száz éven át ők uralkodtak Mongóliában. Mikor azután Mongólia a kirgizek kezébe került (840 k.), az ujgurok Kelet-Turkesztánban, a mai Gucsen környékén alapítottak kisebb birodalmat, amely a XIV. századig állt fenn. Ennek a területnek a lakói akkoriban sokkal műveltebbek voltak, mint ma; a magasabb műveltséget azonban nem Kínából kapták, hanem Iránból és Indiából. Az ujgurok elsajátították ezt a műveltséget; egyes elemeit azután továbbadták török és mongol szomszédaiknak.

Az írásban a szogdok voltak az ujgurok tanítómesterei.[1] Ez magyarázza meg az ujgur írás egyik sajátságát, azt, hogy nem különbözteti meg a zöngétlen és a

[1] Az ujgur manicheusok a manicheus írást is használták; van olyan ujgur szöveg, amelynek egyik kézirata a szogd írásból származó ujgur írással van írva, a másik kézirata pedig manicheus betűkkel l. W. Barthold, 12 Vorlesungen üb. d. Gesch. der Türken Mittelasiens (Deutsche Bearb. von Th. Menzel), 1935, 18. o. Használták végül az ujgurok a türk írást is. A híres Kara-balgaszun-i emléken a szogd és a kínai szöveg mellett van egy néhánysoros ujgur felirat is türk betűkkel. (Karabalgaszun, az Orchon-folyó mellett, a mai Erdeni-dzu kolostor táján, volt az ujgurok fővárosa Mongóliában).

zöngés explosivákat, közös jele van tehát *b*- és *p*-nek, *d*- és *t*-nek, *k*- és *g*-nek. A szogd nyelvben ugyanis zöngés explosivák (*b*, *d*, *g*) alig fordultak elő, ezért betű sem volt rájuk a szogd írásban.

Csingiz-Chán (megh. 1227) alatt a mongolok átvették az ujgur írást ; ebben bizonyára szerepe volt Tatatongának, egy ujgur embernek, aki előbb a mongol naiman nép fejedelmének volt kancellárja, azután Csingiz-Chán szolgálatába állt.[1] A mongolokkal még Dél-Oroszországba is eljutott az ujgur írás.[2]

A mongolból származik a mandzsu írás.

Ezt a két utóbbi írást (a mongolt és a mandzsut) felülről lefelé írják. A magyarázat valószínűleg a következő : A szírek és az ujgurok néha felülről lefelé rótták a betűket, az olvasásnál azután 90°-kal elfordították, amit írtak és az írást jobbról balra olvasták. A mongolok eltanulták ezt az írásmódot az ujguroktól ; hogy azután náluk ez lett az olvasás iránya is, azt részben bizonyára a kínai befolyásnak kell tulajdonítani. Tudvalevő, hogy a kínaiak is felülről lefelé írnak.[3]

Így jutott el a sémi írás a Földközi-tengertől a Csendes-óceánig.

Dr. Telegdi Zsigmond.

[1] Grousset, Histoire de l'Extrême-Orient, 428.
[2] L. W. Barthold, i. m. 173.
[3] H. Jensen, i. m. 216.

RUTH HAZÁT SZEREZ.

Két nap és két éjszaka múlt el azóta, hogy Orpát otthagyták a fa alatt és szemükkel kísérték síró, meggörnyedt alakját, míg elnyelte a sárgaszínű, pusztai alkonyat. Egy enyhén lejtő domb tetején állottak meg, forrón tűző délelőtti napban, mikor Noémi kinyujtotta a karját:

— Ez már Judea... — mondta és lemutatott a domb lábához, messzi, sík területre...

Ruth összecsapta a kezét:

— Mennyi árpa!... — kiáltotta lelkendezve, mert a parasztasszony gabonát istenítő szemével először is ebbe a ringatózó, lebbenő aranyszínű növénytengerbe kábult bele...

És fel is vidult tőle. Nincs baj. Judeában bő termés van. Végig sárga a mező az árpától. Nem hal ott éhen még a mező vadja sem. Hát még két özvegyasszony!

Csendesen dalolgatni kezdett. S csodálkozott rajta, hogy minél inkább közeledtek Bethlehemhez, Noémi annál szótlanabb és annál gondterheltebb arcú lett.

— Hazavágyódtál a szülővárosodba, napam, el akartál menni Moáb földjéről Judeába, lásd apámat, anyámat otthagytam, hogy veled jöhessek és most, hogy Bethlehem felé közeledünk, szótlan és mogorva vagy — mondta a fiatal özvegy, némi duzzogó csodálkozással.

— Ne csodáld Ruth — felelte csendesen az öregasszony. — Fiatal voltam, mikor elkerültem innen, tele voltam reménnyel és örömmel. S most, hogy visszajöttem, öreg, reménytelen és nyomorult vagyok. Sok

minden megváltozott rajtam a hosszú évek alatt s arra gondolok, hogy meg kellett változnia azalatt a hazámnak is . . .

Dehogyis értette Ruth mindazt, ami napa mondott. Homályos és nagyon bölcs szavak voltak ezek az ő bimbónak maradt, falusi értelme számára. S micsoda kifejezések akadtak benne! Haza! Mi az, hogy haza?! Ruth úgy érezte, hogy sok mindenre megtanították élete huszonöt éve alatt. Tudott a mezőn markot gyüjteni, tyúkot ültetni, kenyeret dagasztani, lent szőni, háziköntöst varrni, sikálni, mosni és illatos olajat készíteni a teste ápolására. Minderre, részben anyja, részben a férje tanította meg. De azt még senki sem mondta neki, hogy más dolgok is vannak a földön. Hogy van «haza« is. Mi az a «haza»? Ha Noémi a szülőföldjét nevezi annak, akkor mindenkinek van hazája. Mindenki születik és él valahol. S ahol él, az a hazája. Eddig Moáb földje volt a haza, most majd Judea lesz. Ez csak egyszerű?

Gyöngéden megszorította Noémi karját:

— Mit búsulsz napam? Mit változhatott a te hazád? Nézd, az ég kék és az árpa sárga. Semmi sem változott. Moáb földjén, míg ipam, a te férjed, Elimelech élt, s míg élt az uram is, Kiljon, a te házadban laktam és az volt a haza. Most is a te házadban fogok lakni és az lesz a haza. Ha a ház fala alacsonyabb vagy magasabb, ha a teteje laposabb vagy meredekebb, ha kisebb, ha nagyobb lesz, mint ott volt Moáb földjén, azért csak haza az, Noémi, és mi boldogok leszünk még, meglásd . . .

Noémi elnézően mosolygott, mintha verébcsiripelést

hallott volna. De felelni már nem volt ideje, mert közben beléptek Bethlehem kapuján.

Az utcák éltek, forrtak, zsibongtak, mint jó aratás idején, máskor is. Gazdagság, gondatlanság, öröm és nyugalom pezsgő derűje fűtötte a házak között árkolódó keskeny utakat, mint a vérereket a bor. A gyerekek érett árpakalászokkal játszottak és fiatal lányok árpakoszorúval a fejükön, dalolva mentek a kútra. Hej, pazarolt a város, gazdagon fizetett az Úr és hálátlan az, aki nem bízik az Ő örökkönvaló jóságában. Pazaroljunk! Jövőre is lesz aratás! Jövőre is ad az Úr!

Öregasszonyok, szakállas vének, régi barátnők, régi szomszédok hamarosan felismerték Noémit, aki valaha a városból származott el. S mint a galambdúcban, a betolakodott idegen madárra, egyszerre rácsaptak csevetelő, csattogó gúnyolódással:

— Nini csak, a vendég! Ez hát az a Noémi, aki egykor itt élt s aztán usgye! felkapta a sátorfáját?! Szárazság volt akkor Judeában s jobb volt neki a moabiták kövér mezője... No asszony, hát hogy gondolod? Judeában jó termés van s te megérkezel, mint a sáska, a levegőből?! De vajjon, ki hívott vissza? Ugyanaz hívott vissza, aki egyszer elküldött, Noémi!... — így kiabáltak kórusban körülötte.

Noémi gyámoltalanul állt a körben. Úgy érezte, hogy a kiabálóknak igazuk van, s mert így érezte, alig tudott védekezni...

— Ne nevezzetek engem Noéminek — mondta elfúló hangon. — Keserű az én sorsom — nevezzetek engem Márának.... Özvegy vagyok, megkoppasztott az élet... Elimlech meghalt, fiaim meghaltak, csak

Ruth, a menyem maradt velem, hogy aggkorom gyámola legyen. És most hazajöttem a hazámba . . .

— Hazádba?! — ugrott most előre egy féllábú férfi, aki nyomorúsága miatt nem járt kint az aratókkal. — Hol a te hazád Noémi? Talán Moáb földjén? . . .

— Úgy van! Úgy bizony! — zúgtak rá a többiek . . . — Aki nem vállalta a mi nyomorúságunkat, ne éhezzen a gazdagságunkra se . . .

S talán bizony kidobták volna a két özvegyet Bethlehem kapuján, ha egy magas, tagbaszakadt férfi sietve nem közeledett volna a tömeg felé:

— Csend! — csapott le közéjük, mint héja a tyúkok közé s erre csakugyan csend lett. — Hadd hallom, mi van itt?

Egyszerre huszan kezdtek beszélni, de az idegen Noémit hallgatta meg és aztán gyorsan döntött:

— Békén hagyjátok őt . . . Urunknak, Boáznak véréből való volt az ő férje. Ha hazajött, éljen itthon békességgel . . .

S erre a tömeg elszéledt.

Egy vörösszemű, csendes, törődött, kis öregasszony sompolygott oda a magáramaradt két özvegy mellé:

— Boáz ispánja volt ez — mondta nagy tisztelettel. — Hatalmas ember. Nagy úr . . . Megköszönhetitek a jóságát . . .

Aztán ő is elbicegett a többi után.

*

Az özvegyek egy rozzant, kis kunyhóban húzták meg magukat. Reggel óta nem ettek, de nem az éhség, a

gond volt az, amitől nem tudtak elaludni . . . A hold besütött a kunyhó nyitott faajtaján.

— Mi a haza? . . . Mi a haza, napam? — szólalt meg Ruth a sötétben töprengő és tanácstalan hangon.

— Ez . . . — felelte Noémi keserűen és megértőn.

Ruth lázadozott :

— De hiszen föld, ég, mező, árpa, mindenütt egyforma és te mondod, hogy mindezt a te Istened teremtette . . .

— Igen Ruth, de az emberek rosszak.

— Te is héber vagy . . .

— Egymáshoz sincs szívük . . .

— Miért gyűlölnek?

— Nem gyűlölnek. Irígyek. Féltik a gabonát, amit meg fogunk enni.

— Majdnem megvertek minket.

— Féltem, hogy így lesz.

De aztán Ruthban megint csak felpislákolt a fiatalság optimizmusa :

— Hanem az a nagyúr. A Boáz ispánja, az rájuk kiáltott. És aztán csend lett. Megijedtek.

— Holnapig. De próbálj csak kimenni a mezőre . . .

— Azt hiszed, bántani fognak?

— Bántani fognak, Ruth.

A fiatalasszony megijedt. Most érezte csak igazán, hogy micsoda nehéz feladatra vállalkozott. Kenyeret szerezni, özvegy fejjel, magának és elöredett napának. Kenyeret szerezni, idegen emberek között. Idegen hazában!

Megint ez a furcsa, ijesztő szó : haza! Hát hol van

ez a haza? Mi ez a haza? Ki ez a haza? Ki ennek a hazának az ura?!

Mindennek van gazdája. Biztosan a hazának is van gazdája. A haza gazdája parancsol a hazában. Meg kell tudni, ki ennek a hazának a gazdája. És aztán elmenni hozzá. Panaszkodni, sírni, könyörögni . . .

Odafordult a napához :

— Mondd napam, ki a hazának a gazdája?

Noémi nem értette a kérdést :

— Mit akarsz Ruth? — kérdezte fáradtan.

— A haza gazdájához akarok elmenni. Meg akarom lágyítani a szívét. Ennünk kell, napam. Mi csak két, szegény, nyomorult özvegy vagyunk. Nem halhatunk éhen. Mondd meg nekem, ki a hazának a gazdája?!

Noémi elgondolkozott. Furcsa kérdései vannak ezeknek a fiataloknak. Ki a hazának a gazdája? Honnan tudja? Ki mondta ezt meg neki, valaha? A férfiak nem sokat beszélgetnek az asszonynéppel.

— Nem tudom — mondta végre nyujtottan és szégyenkezve.

— Gondolkozz! . . . — sürgette a fiatal. — Te sokkal többet tudsz, mint én.

— A haza gazdája — kezdte végre vontatottan az öreg . . . — a haza gazdája. . . . én azt hiszem, hogy az Örökkévaló . . . De . . . A férfiak parancsolnak benne . . .

Ruthot csalódásba ejtette a szimpla válasz :

— Nálunk is a férfiak parancsolnak — mondta oktatóan és kurtán.

— Mindenütt a férfiak parancsolnak — felelte megadón az öreg.

Ruth elhallgatott és felült az ágyán. A haza gazdája

tehát az Örökkévaló — összegezte a friss tudást. — A héberek messze és titokzatos Istene. De a férfiak parancsolnak benne . . . Itt is. Mindenütt. Ahogy Noémi mondta. Mindig a férfi parancsol és az asszony engedelmeskedik. S ahol a férfi nem parancsol s ahol az asszonynak nincs kinek engedelmeskedni, ott nincs haza, ott nincs kenyér, ott kiabálnak az özvegyekkel és ki akarják dobni a kapun. . .

— Igen, ez így van — állapította meg Ruth. Idáig már eljutott.

Aztán megint jött egy lázadó kérdés : mért van így? A férfiak parancsolnak. Házat építenek az asszonynak, ha akarnak. Ha akarják : kiűzik belőle az asszonyt. Ruhát is adnak, ha akarnak. Ha nem . . . rongyokban jár az asszony. Felszántják a földet, bevetik, kinő a gabona, learatják, malomba viszik, liszt lesz belőle . . . kenyeret adnak az asszonynak. Ha akarnak. Ha nem : éhezni muszáj. Mi tehát a haza?! A haza : a férfi!

Akinek nincs férje : nincs hazája sem.

Noéminek és Ruthnak nincs férje.

Nincs tehát hazája sem.

Ez is így van. És ezen nem lehet változtatni.

S mikor idáig ért Ruth, nagyon elfeketedtek a gondolatai. A távoli, ijesztő jövő, mint egy nagy, sötét, villámmal, mennydörgéssel teli felhő, ráborult szegény, tompa és homályos értelmére. Nem értett semmit. Nem tudott semmit. Csak egyet érzett : fél. S ebben a félelemben benne volt számára az egész világ : özvegysége, szegénysége, gyengesége, együgyűsége, tanácstalansága és idegensége. Gyenge, együgyű, idegen, hazátlan és férfiatlan. *Mert* férfiatlan.

De mért férfiatlan? Kiljon meghalt. Mért halt meg Kiljon? Mert az istenek így akarták. Milyen istenek akarták így? A moabita istenek. Kiljon moabita földön halt meg.

Most azonban judeai földön vannak. A héberek Istenének földjén. A héber Isten nem ölte meg Kiljont. A héber Isten vissza fogja adni neki, amit a moabita istenek elvettek tőle: *házát* és *férfit!*

Izgatottan ugrott fel a szalmafekhelyről. Odafutott Noémihoz. Az öregasszonyt elnyomta a fáradtság és a bánat. Csendesen aludt. De a fiatal könyörtelen türelmetlensége felzavarta őt:

— Hallod-e Noémi! — kiáltotta Ruth a felfedezés lázában égve. — Hallod-e lesz már hazánk!

— Hazánk? — motyogta álmosan Noémi.

— Férfit fogunk szerezni! — dalolta Ruth diadalmasan és bátran, mint a csalogánydaltól zengő erdő.

— Öreg vagyok én már — hallotta Noémi lemondó hangját.

— De én fiatal vagyok! — nevetett vidáman Ruth és visszabújt a fekhelyére.

*

Öreg volt Noémi, nagyon öreg, de az asszonyban sosem hal meg az asszony. Hamar megértette Ruthot, hamar egyetértett vele. Asszonyos okoskodás volt, tehát értelmes okoskodás: férfit szerezni, lehetőleg gazdagot és erőset! Férfit szerezni és vele mindent: kenyeret, házat, ruhát, ékszert és hazát is! Hazát is! Az idegenbe szakadt és idegenből szakadt, két, éhes özvegynek!

S még ezen az éjszakán megszületett az örök asszonyi cselszövénynek egy halhatatlan fejezete: Boáz Elimelech atyjafia volt. Gazdag és hatalmas. Ruth pedig fiatal és szép.

*

És Ruth másnap kiment a mezőre. Szedegette a kalászokat az aratók után, a szegények mesgyéjén.

És mindennap kiment és mindennap ott járt a Boáz saruja nyomán, míg egy napon észrevette a hatalmas úr:

— Kinek a lánya ez a fekete, ott a marokszedők között? — kérdezte összehúzott szemmel.

Megmondták neki. S mert hízelgő szolgák mindenütt vannak, akik urukat szívesen szórakoztatják friss és érdekes hírekkel, elmondták a gazdag és hatalmas úrnak azt is, hogy mi jót cselekszik az idegenből jött fiatal özvegy elaggott napával, aki Elimelechnek volt egykor felesége s atyjafia a gazdag földesúrnak.

Ruth, mintha nem tudott volna semmiről. Még arról sem, hogy Boáz észrevette és megjegyezte az ő arcát a szegényjogon kalászszedegetők között. De hacsak tehette, ott hajladozott Boáz közelében és könnyes gazellaszemét olykor ráemelte a hatalmas emberre.

*

S aztán jött egy este, mikor a két asszony sokáig sustorgott a rozzant, kis kunyhóban. Aki hallgatózott, kihallhatta Noémi okos és tapasztalt szavait:

— Hát nem rokonunk-e Boáz? És nem elég gazdag-e? Mért ne válthatná meg törvényszerint Elimelech földjét s vele minden jószágát, téged is? Öltözz csak fel

szépen. Fürödj meg s kendd meg magadat illatos olajjal. Boáz ma éjjel árpát szeleltet a szérűn. Eredj oda, de vigyázz, hogy észre ne vegyen, míg nem evett s nem ivott. Többet nem mondok. Asszonynak teremtett az Örökkévaló. Kell, hogy több eszed legyen, mint egy férfinak.

Ruth szomjas fülekkel fülelt. Nagyon értette a dolgot. S úgy tett, ahogy napa tanácsolta . . .

*

Kéken, rózsaszínen, sárgán . . . egész nyári pompájában ragyogott fel a reggel. A madarak fenn a levegőégben, az aratók lent, a megáldott földön versenyt daloltak egymással. Az árpát már learatták. Most a búzán volt a sor. És micsoda kalászok dőltek el a kasza nyomán! Súlyos, tele kalászok! Boldog, gondtalan, gazdag év áldott, aranyló ígéretei. Áldassék az Örökkévaló!

Boáz magasan, testesen és feketén állt mezői szélén és messze nézett. Arca, mint a megmerevedett bronz. De szemei nevetnek és nedvesen, villogva csillognak.

Egy félpillantást visszavet a szérű felé. Elkapja fejét. Boldog és büszke, hálás és elégedett. Az Úr kegyelme végtelen. A föld bőségesen fizet, a nap ragyog és az élemedett férfiú megifjúhodik az Úr jóvoltából.

Boáz boldog és büszke: asszonyt hódított.

Ruth hallgat. Ő tudja, hogy többet.

Férfit és hazát.

Sass Irén.

CÉLSZERŰSÉG A ZSINAGÓGAÉPÍTÉSZETBEN.

A zsidóság vallási fennmaradásának egyik legfontosabb eszköze a zsinagóga volt. Renan mondja róla: «a zsidó nép legeredetibb és legtermékenyebb alkotása». A vallásos életben már a jeruzsálemi templom idején is alig maradt fontosságban a szentély mögött és a hagyomány szerint Heródes idejében Jeruzsálemben magában többszáz zsinagóga volt. A zsinagógák építészete hű képét adja azoknak a kultúrális befolyásoknak, amelyek a zsidóságot mind a Szentföldön, mind később a diaszpórában érték, amelyeket magába olvasztott és nem egyszer továbbadott, azonban e befolyások mellett a zsinagóga célkitűzése, vallásfejlődési alakulása is építészeti elrendezésében szükségszerűleg kifejezésre jutott. Az utóbbi évtizedek ásatásai és kutatásai elég világos képet nyujtanak az ókori zsinagógáról. A görög-római művelődési behatások a zsinagóga építészeti formanyelvében, alakjában érvényesülnek. A belső berendezés kialakítása, a *zsinagóga legkiemelkedőbb részének megfelelő elhelyezése*, éppen *célszerűségi* szempontból különböző megoldást vont maga után. Az ókori zsinagógának alapformája a hellenisztikus bazilika: hosszúkás, négyszögletű, kétemeletes épület, melynek bejárata legtöbbször a Jeruzsálem felé tekintő oldalán van; ugyanezen az oldalon van az archiszinagogosz (zsinagógafő) trónusa és az áron, vagy a hordozható áron részére fenntartott hely.

A Jeruzsálem felé néző oldalon kívül oszlopsor volt, alatta háromoldalt kőpadokon foglaltak helyet a hívek. A nők imahelye az oszlopok tartotta emeleti helyiségben volt. Ennek az ősi zsinagógának is már kettős központja volt: 1. az áron, illetve a zsinagógafő trónusa; 2. a bíma, különféle helyen, gyakran a terem közepén elhelyezve.[1] Az emelvény (bíma vagy almemar) központi elhelyezése a nagy zsinagógákban a legjobb gyakorlati megoldás volt, mert hisz így a Szentírást olvasó vagy magyarázó szónokot minden oldalról könnyen lehetett hallani és megérteni. A bíma tudomásunk szerint legtöbbször fából készült (l. az alexandriai zsinagógára nézve: Toszefta Szukka). A Szentírást tartó láda, vagy szekrény: az áron szerepe a bímával szemben nem volt kimagasló. A legrégebbi zsinagógákban az áron nem is volt állandóan a teremben, hanem az istentisztelet alkalmával tolták be a zsinagógába és helyezték a keleti fal mellé. A zsinagógának szakrális jellege nem volt kizárólagos. A szentírásolvasás, a tanítás, tanácskozás, esetleg bíráskodás helye volt és így természetes, hogy a szószék a legelőkelőbb helyet foglalta el. Ennek volt megfelelő az is, hogy a hívek a szószéket, almemárt vették körül. A bazilikának, tehát a *profán* építési formának átvitele a vallásos térre teljesen a célszerűség követelményeinek felelt meg, mert a zsinagóga nem volt az istenség lakása, hanem gyülekezőhely, ahol *nem* valamely szakrális

[1] Sukenik, e kérdés legjobb ismerője, szószerint ezt mondja: «A mai általános szokás, hogy a bímát a csarnok közepén helyezik el, nem nyer igazolást az ókorban.»

cselekmény volt a középpontban, hanem a *szentírás-olvasás és tanítás*. A Földközi-tenger egész medencéjében ez a forma terjedt el és az őskeresztény baziliká-nak is ez szolgál mintául. A keresztény templom első formája tehát zsidó eredetű. A galileai zsinagógák bazilika-jellege mellett különösen a görög zsinagógák már célszerűségi szempontból gyakran egész épülettömböt mutatnak, ahol a külön férfi és női zsinagógák mellett külön tanítási termeket, idegenek részére szállást, födetlen nyári zsinagógát és a község más feladatait szolgáló helyiségeket is találhatunk. Különösen nevezetes volt a keleti fal közelében levő helyiség, amelyben a Szentírást tartalmazó tekercseket és egyéb szent könyveket tartották. Az áron legtöbbször már épített fülkében nyer elhelyezést. Így pl. a Haman Lif-i zsinagóga körülbelül tíz helyiséggel együtt alkot egy épülettömböt. A körülbelül kétezeréves déloszi és a prienéi zsinagógák is körülbelül ilyen képet mutatnak. Addig, amíg a zsinagóga elsősorban a Tóra olvasására és magyarázására szolgál, semmi ok sincs az elrendezés megváltoztatására. A helységek kihasználásának gazdaságossága, egyrészről a községek létszámának kicsisége miatt, másrészről nagyobb községekben a zsinagógák nagyobb számánál fogva, nem döntő szempont. Megmaradt tehát még a középkorban is a centrális bíma ; körülötte körben — keleti országokban a padlóra fektetett szőnyegeken, nyugaton körbefutó padokon — helyezkedett el a község ; az áron és az almemár közti tér *üresen* maradt. Az almemár szó tudvalevően az arab al mimbar szóból származik, amely egyszerűen szószéket jelent. Hogy a hívek

a szószéket körülveszik, az egyrészről utalás Ezra idejére, másrészről célszerűségtől megkívánt elhelyezkedés, és Maimuni azért helyezi az emelvényt az imaház közepére, hogy a törvényfelolvasó vagy magyarázó e szószéken állhasson s mindenki hallhassa. Maga az a körülmény is, hogy régebben az áront csak az istentisztelet idejére vitték be a zsinagógába, kétségtelenül célszerűségi okban találja magyarázatát. Megérthetjük ezt a mai németországi állapotoknak a multra vetítésével is. Egyes, különösen konzervatívabb német községekben ugyanis a zsinagógának *nem* istentiszteleti célokra való felhasználása éppen az áron jelenléte miatt ütközik nehézségbe és a jelen viszonyok közt az illető községek egész kulturális élete lehetetlenné válik. A késői ókorban és a középkorban tehát a Szentírást tartalmazó láda vagy szekrény állandó helyet kap a keleti falnál, s legtöbbször épített fülkébe helyezik. A frankfurti XIII. századbeli zsinagóga kiásott alapzata is román bazilikát mutat, kerek apszissal az áron részére. Az áron mellett helyezkedik el a zsinagógafő, aki szemben ül a hívekkel. Azonban az imádság, a liturgia fejlődésével, különösen a XIII. századtól kezdve, a zsinagóga szakrális jellege fejlődik, az imák és költemények megszaporodnak és az eddig fontosságában teljesen kimagasló szentírásolvasás és -magyarázás egyeduralmát elveszti. Ezzel egyidejűleg, miután a kelet felé forduló hívek figyelmének összpontosítására az áron kiképzése szükséges, a frigyszekrény mind nagyobb jelentőséghez jut. Az almemár a terem közepén még lényeges, sőt uralkodó szerepet tölt be ; a *régi* wormsi zsinagógában a két fő-

oszlop közti helyet foglalta el, pedig e kéthajós zsinagógában az áron látását az oszlopok nagymértékben zavarják. De már a prágai Alt-Neuschulban az áron építészeti kiképzése semmivel sem marad az almemáré mögött. A tér gazdaságos kihasználása még mindig nem esik döntően latba. A zsinagógának e két középpontja, az áron és az almemár, küzdenek egymással és ennek a küzdelemnek egy érdekes megoldási módja az olasz, jelesül a velencei zsinagógák építési rendszere, amely az áront a keleti fal mellé, az almemárt pedig a nyugati fal mellé teszi, a padokat a *terem hosszában* helyezi el s az almemár és az áron közötti helyet üresen hagyja. Rendkívül érdekes mind a velencei Scuola Spagnuola, mind a Scuola Levantina ebből a szempontból. Mind a kettőnek áronja márványból és stuccóból készült, márványkorláttal van körülvéve s függő ezüstlámpák és álló gyertyatartók tömkelege övezi. Három lépcső vezet az áronhoz ; ennek belső kiképzését is erősen oltárszerűvé teszi a szekrény belsejében elhelyezett hatalmas ezüstkorona és a róla lecsüngő ezüst dísz. A padsorok az északi és déli oldalon vannak, csak a rabbi és hitközségi elnök helye van az áron mellett. A spanyol zsinagógában (Longhena építette át) a padok ily elhelyezését megtartották még akkor is, amikor az előimádkozó helyét az áron elé helyezték és a bímában az orgonát és kart helyezték el. A bíma diszítése is kiképzése kevésbbé hangsúlyozott, mint az ároné, de elhelyezésénél fogva az ott történő cselekményt még jobban kiemeli : mindkét velencei zsinagógában, a páduai spanyol zsinagógában is nagyon magasan nyer elhelyezést. A velencei spanyol zsinagógában 7 lépcső, a levan-

tei zsinagógában 11 lépcső vezet a bímára. Ez utóbbinak kiképzése a zsinagógaművészet egyik legnagyobb remeke. A bíma külön e célra épített zárt erkélyben kapott helyet, gazdag, faragott fakorlátok foglalják be a lépcsőket és baldachinját két dúsan faragott, csavart faoszlop tartja. A bíma tehát itt is, mint már az ókorban, fából készült. Különösen fontos az épület külsejének keleties jellegzetességet adó zárt erkély, amelyben a bíma világítás és térkihasználás szempontjából tökéletesen el van helyezve.

Tehát itt is látjuk, hogy, bár a bíma szószékszerű kialakítása nagyon gazdag, mégis építészeti szempontból már az ároné az elsőség. Míg a középkorban az *oltár* szót zsidó írók a bímára használják, fokozatosan az *áron* nyer teljesen oltárszerű kiképzést, aminthogy a zsidó istentisztelet jellege feltartóztathatatlanul a szakrális elem térnyerése felé vezetett. Az áronnak ez az oltárszerű kiképzése éppúgy fellelhető a nagy, festett lengyel fazsinagógákban, mint a régi berlini rokokó-zsinagógában, a mádi, tályai és tarcali copfstílű zsinagógákban vagy a régi bécsi empire-templomban.

A lengyel fazsinagógáknál az áron különösen magas és díszes, és félreismerhetetlen, hogy igyekeznek az áron fontosságát a bímáé mellett is hangsúlyozni. A bíma, mint a vallásos cselekmény középpontja és a tanítás *szószéke*, a középen van elhelyezve, gazdagon kiképezve és díszes mennyezettel fedve. (Zabludow, Chmielnick, Gwozdziecz). A lengyel kőzsinagógákban a középen gyakran a boltozatot tartó négy kőpillér vagy oszlop közé helyezik az almemárt (Navogrodek, Lucko, Zol-

kiew és a morva Nikolsburg), ugyanezt a struktív elhelyezést alkalmazták egyes fazsinagógákban is (Wolpa), ahol a faboltozatot tartó négy erős faoszlop közé helyezik. Mint a kőtemplomnál, itt is a zsidó építész az oszlopok funkcionális fontosságát egybekapcsolta az almemár istentiszteleti fontosságával. Megemlítésre méltó, hogy ez utóbbi esetben további négy oszlop alkalmazásával nyolcszögletű alaprajzot nyer, mint a díszes fa- és vasbímák (Zamosce) legtöbbjénél. A padok a fal körül vannak elhelyezve, csak ritkán, helyszűkéből az almemár körül is.

A küzdelemben végül is az áron marad felül, és még azokban a zsinagógákban is, ahol a középen elhelyezett almemárhoz ragaszkodnak, ez mindinkább színtelenné és jelentéktelenné válik. Nyugateurópában a kegyelemdöfést a középen elhelyezett almemárnak, sőt mondhatnók az egész bímának, újból célszerűségi okok adták meg. Ezek három csoportba sorolhatók :

1. Az istentisztelet rendje szempontjából nélkülözhetetlenné vált az állandó, elmozdíthatatlan, kijelölt padok létesítése. Az istentisztelet rendjénél fogva az elmozdíthatatlan padoknak, legalább túlnyomó részben, kelet felé kellett nézniök, az északi és déli oldalon futó padok nem látszottak célszerűeknek. Az almemár tehát az elmozdíthatatlan padok közé, a padoknak mintegy fele mögé jutott, esztétikailag a zsinagóga képét zavarta, de, ami még ennél is fontosabb, magát a bímán lefolyó cselekményt, a *tóraolvasást* másodrendű, alárendelt cselekménnyé fokozza le, annál is inkább, mert az imák recitálása alatt az előimádkozó az áron mellett áll. Így tehát éppen annak a célnak, amely még

Maimuni idejében is az almemár középre helyezésének indokául szolgált, éppen az ellenkezőjét érték el. A szentírásolvasást és -magyarázatot lealacsonyítják és szentséges jellegétől megfosztják.

2. Meg kellett oldani a *nagy* gyülekezetek templomszükségletét. A nagy hitközségek alakulásával és a nagy zsinagógák építésével a teret gazdaságosan ki kellett használni és így az áron és az almemár közti helyeknek üresen hagyása valósággal a zsinagógák építésének akadályul szolgálhatott volna.

3. Végül az áron szentélyszerű kialakításának — gondoljunk csak a Dohány-utcai templomra — egyik további célszerűségi indoka az orgona elhelyezése volt, amelyet az őszinteség hiányánál fogva gyakran nem akartak láthatóvá tenni, és hogy az áron környezetében láthatatlanul elhelyezhessék, ez utóbbit szentélyszerűen kellett kiképezni. Egyébként az orgona csodálatos dekoratív hatását Kozma Lajos az új kassai templomban nagyszerűen használta fel az áron jelentőségének kiemelésére.

Így e hármas ok napjainkban az almemárt tulajdonkép eltűnteti, illetve az áronnal egyesíti, vele szerves egységbe helyezi. E logikus megoldásnak számtalan szép példájával találkozunk. Építészetileg a legjelesebbek a bécsi Seitenstetten-templom, a kanizsai, a szegedi templom stb. Természetesen e mellett az építészet céljának és a vallásos követelményeknek félreismerése a legkorcsabb alakulatokat hozta létre, noha ez a kérdés éppen nálunk a legnagyobb magyar rabbi, Lőw Lipót írása révén tisztázódott és építészetileg is pl. Pesten külön szószék építésével nyert megoldást. Mégis éppen

a legutóbbi időben épült, egyébként példaszerű templomban azt a célszerűségi szempontból valósággal bizarr megoldást agyalták ki, hogy egy teljesen független, kitűnően megoldott szószéket építettek a keleti fal oldalán és ezenkívül almemárt, tehát még egy szószéket — de most már csak csökevényeset — a templom közepére, a hivők egy részének háta mögé.

A zsinagóga csak akkor teljesítheti mint épület hivatását, ha alakja és berendezése a célszerűség követelményeinek megfelelnek. Ez a magyarázata a fejlődés legújabb irányának. Londonban és Plauenban pl. a zsinagógával együtt elhelyezést nyert az iskola, a klub, az étkezőhelyiség, a szociális misszió stb. Csakis a szükségletek szemmeltartásával lehet az *élő* művészet a zsinagógaépítéssel az *élő* vallás szolgálatára és csak így valósulhat meg a prófétai ige: Így szól az Úr, az Örökkévaló, noha eltávolítottam őket a nemzetek közé és noha elszórtam az országokban, mégis egy kevéssé szentéllyé lettem az országokban, ahova jutottak.[1]

Dr. NAMÉNYI ERNŐ.

[1] Legfontosabb felhasznált könyvek: Heinrich Kohl—Carl Watzinger: Antike Synagogen in Galilaea, Leipzig, 1916., Richard Krautheimer: Mittelalterliche Synagogen, Berlin, 1927., Ernst Cohn—Wiener: Die Jüdische Kunst, Berlin, 1929., E. L. Sukenik: Ancient Synagogues in Palestine and Greece, London 1934., Alois Breier, Max Eisler und Max Grunwald: Holzsynagogen in Polen, 1934., E. L. Sukenik: The Ancient Synagogue of El Hamoneh, 1935., E. L. Sukenik: The ancient Synagogue at Beth-Alpha 1932., Jerusalem-Oxford., Karl Schwarz: Die Juden in der Kunst, II. Aufl., Wien-Jerusalem 1936., Adolf Reifenberg: Denkmäler der jüdischen Antike, Berlin, 1937.

SZENTFÖLDI PANORÁMA.

Előadás a magyar rádióban, 1937. jan. 8-án.

A legkülönbözőbb érdeklődési körök középpontjában áll a Szentföld, Palesztina kis országa. A geológus számára Palesztina különlegességét az adja meg, hogy ebben az országban van a földkerekség legmélyebb pontja, a Holttenger, melynek víztükre négyszáz méternyire fekszik a Földközi-tenger színe alatt. A vallás-kutató és általában a vallásos lelkületű ember számára Palesztina jelentősége abban van, hogy fővárosa, Jeruzsálem, szent helye mindhárom egyistenhívő vallásnak, kereszténynek, mohamedánnak és zsidónak egyaránt. A szociológust a mai Palesztina mint korunk talán legfigyelemreméltóbb politikai és gazdasági kísérletének színhelye érdekli: a zsidó nép békés úton igyekszik elfoglalni és felépíteni az országot, mely évezredekkel ezelőtt a hazája volt. Néprajzi szempontból pedig Palesztina egyike a legérdekesebb és legváltozatosabb országoknak, ahol a legkülönbözőbb népek és fajok, nemzetiségek és vallások képviselői élnek egymás mellett, az emberi élet sokféleségének pompás mozaikképét nyujtva.

Palesztina legjellemzőbb és legsajátosabb városa kétségkívül Jeruzsálem, mely csodálatos és szinte belátha-tatlan multra tekint vissza. Minden korban, ameddig csak ellát a mult mélységeit idéző szem, szentnek tartották e várost. Minden hódító nép új nevet adott neki és különös jelentőséget tulajdonítottak a város délkeleti részén levő hatalmas sziklának, mely fölött ma a Szikla-

dóm vagy inkább Omár-mecset néven ismert mohammedán szentély páratlan szépségű kupolás épülete emelkedik. Ezt a mecsetet még a hetedik században építették föl a mohammedán hódítók, nem sokkal azután, hogy elfoglalták Jeruzsálem vagy arab nevén El Kudsz városát. A Szikladóm belsejében áhítattal mutatják a szent sziklán Buraknak, Mohammed szárnyas lovának patkónyomát, amint bevéső dött a sziklába a próféta égberagadtatásának órájában.

De szent volt Jeruzsálem városa az arab korszak előtt is, amikor a bizánci császárok uralma alá tartozott és a dallamos Hierosolyma nevet viselte. A régi szentély tere szent volt az ő számukra is és ők építették rá azt a nehézkes architektúrájú bazilikát, mely a mai El-Aksza mecset alapjait alkotja.

És ugyanezen a helyen állt még régebben a rómaiak büszke Iuppiter-temploma, a város maga pedig a gőgös Aelia Capitolina nevet viselte Aelius Hadrianus császár tiszteletére, aki pompás római kolóniát telepített az egykori zsidó főváros romjai fölé.

Ezek között a romok között pedig ott voltak a jeruzsálemi zsidó szentély romjai, azé a szentélyé, melyet Heródes király épített újjá a régi, még a perzsa időkből származó templom alapjain. Ez a templom nem mindig volt a tiszta egyistenhit hajléka. Rövid ideig, a szír uralkodók hódításai alatt görög istenszobrokat is kénytelen volt falai közé fogadni. Hetven évvel ennek a templomnak a felépítése előtt — most már a Kr. e. VI. században tartunk — pusztította el Nebukadnecár, Asszíria és Babilónia nagykirálya, a zsidók első jeruzsálemi szentélyét, mely ugyancsak a szent

szikla fölé épült még Salamon királynak, Dávid fiának napjaiban. A szikla alkotta az oltár alapját, a templom körül pedig szélesen és büszkén terült el Jeruzsálem, Dávid városa, bástyáival és megerősített falaival.

De Dávid király sem alapítója volt Jeruzsálemnek, hanem csupán meghódítója a szinte bevehetetlen várvárosnak, mely Józsua napjai óta sikeresen ellenállt Izráel honfoglaló csapatainak. Jebusz volt a város régi neve és a jebusziták városkirályságának központja volt, a szikla fölött pedig minden bizonnyal a jebusziták Báál-istenének szentélye emelkedett. Hogy viszont a jebusziták sem voltak a város őslakói, azt bizonyítják a Kr. e. XIV. századból származó, ú. n. tel-el-amarnai agyagtábla-leletek, melyek közül néhányat Urusalim, vagyis Jeruzsálem királya írt hűbérurához, az egyiptomi fáraóhoz.

Itt azután hosszú évszázadokra visszafelé elhallgatnak a történelmi források és csak sejteni tudjuk, hogy a Kr. e. XX. században, amikor a Szentírás Genézisének elbeszélése szerint Ábrahám legeltette nyájait a kánaáni dombokon, az a Sálem város, melynek királya Malkicedek, a «legfőbb Isten» papja volt, nem volt más, mint a későbbi Jeruzsálem. És végül még egy ősrégi bizonyságunk van arról, hogy az emberiség őskorában, a neolit korszakban is már városi település volt Jeruzsálem helyén. Erről tanúskodnak az ásatások alkalmával felszínre jutott kőkorszakbeli szerszámok és egyéb leletek.

Sálem, Urusálim, Jebusz, Jerusálájim, Aelia Capitolina, Hierosolyma, El-Kudsz, ezeknek a különböző neveknek mindegyike egy-egy új hódítást jelez és mind-

egyik hódításnak a betetőzése egy új szentély építése volt az ősi, legendás szikla fölött.

Miért volt oly drága, oly értékes ez a hely népek és vallások szemében, mért törekedett minden hódító, hogy vallásának és istenének szentélyt emeljen ama nagy, domború szikla fölé? A tudomány hiába keresi a választ erre a kérdésre. De a legenda, népek lelki rezdüléseinek ez a fínom tükre, megérzi a rejtett okokat és tudja, hogy különösen drága, különösen értékes ez a hely, ez a kő, az embernek Istenhez vezető kapcsolata számára, mert ez a kő a világ közepe, köldöke, mely szemtől-szembe van Isten égi trónusával. Így mint a világ közepét látjuk Jeruzsálemet ábrázolva még középkori szerzetesek sematizáló világtérképein is. A sziklának pedig különös szerepe volt a legenda szerint már a világ teremtésével kapcsolatban is. Ezt a követ teremtette meg Isten legelőször, ezt vetette meg az ősvizek közepébe mint a világ alapkövét és e köré építette föl az egész földet. Alatta még ma is ott zúg a mélység árja, mely erőszakkal akart föltörni, amikor Dávid király a szentély alapjainak kiásásába fogott és el akarta árasztani az egész világot. De Dávid Isten szent nevének segítségével visszaszorította az ősárt a szikla alá és azóta ott a mélységben küldi szét vizeit a szomjazó föld megitatására. Ezért a szikla héber neve: Even s'tijja, a Megalapozás vagy a Megitatás köve.

Innen tehát Jeruzsálem bírásának mindenkori különös jelentősége, melyet a város mintha megtartott volna mind a mai napig. Korunk minden nagy nemzete igyekezett egy talpalatnyi földet szerezni Jeruzsálem városában és megvetni a lábát rajta. Van Jeruzsálem-

ben az arab és zsidó iskolákon kívül olasz, német, angol, francia, svéd, amerikai iskola, mindegyik saját telkén és saját épületében, melyek az illető állam tulajdonát alkotják. És ugyanígy vannak minden nagyobb államnak kórházai, kolostorai, templomai és hospiciumai Jeruzsálemben, melyek a maguk orvosaival, papjaival, szerzeteseivel és tanáraival, valóságos előőrsei az illető országoknak. De mindezek az «idegenek», hozzájuk véve még az orosz, görög, abesszín, örmény, szír, asszír és kopt papokat is, csak igen kis hányadát teszik Jeruzsálem összlakosságának, mely ma kb. százhúszezer lelket, hetvenezer zsidót és ötvenezer arabot számlál.

Ennek a százhúszezer léleknek kis része az Óvárosban lakik, melynek kb. egy négyzetkilométernyi négyszögű területét régi, évszázados városfal veszi körül. Az Óváros egyötöd részét a templomtér foglalja el, mecseteivel és nagy udvarával. Ennek nyugati határán áll az ú. n. Nyugati Fal vagy a Siralom Fala, az egyedüli megmaradt épületrész a régi zsidó szentélyből, melynek hatalmas kőtömbjei előtt a vallásos zsidók éjjel-nappal imádkoznak. A zsidó negyeddel határos az Óváros keresztény negyede; rajta keresztülvonul a Via Dolorosa, és legismertebb ereklyéje, a Szent Sír temploma. Az örmény negyedben több régi kolostor és templom áll, a mohammedán negyed pedig a Kelet legszínesebb és legtípikusabb bazárját foglalja magában. Keskeny, alig két méter széles utcák, felül ívekkel áthidalva, vagy boltozatosan teljesen befedve, oldalt kis fülkékben üzletek, minden utcácskában más szakma képviselve, külön a cipészek, a kendősök, a rézművesek, a szűcsök, a fűszeresek, a halárusok, a mészárosok: ez a bazár. Közbül, a kes-

keny, sokszor lépcsőzetes utcákon tarka tömeg hullámzik fel s alá, ki gyalogosan, ki meg a legnagyobb eszközön, mely a sikátorokba belefér, szamárháton. Előkelő arab házak feketeruhás, lefátyolozott asszonyai szolgálójuk kíséretében a kendősök utcájába sietnek fínom damaszkuszi selymeket vásárolni; a környékbeli falvak arab asszonyai tetovált bajusszal és szakállal, hátukra akasztott kis gyermekeikkel, zöldségeiket jöttek eladni; gazdag fellahok hosszú, ingszerű selyemruhájukban talán egy új nargiléh-t, vízipipát akarnak beszerezni; transzjordániai beduinok sötétkék festékkel bekeretezett szemekkel, festői, szélesen lobogó fehérbarna csíkos köpenybe burkolózva, új nyergekre alkusznak szilaj telivérjeik számára; hosszúszakállas öreg zsidók a Siralom falához sietnek imádkozni; fehérturbános büszke arab sejkek a szent kőhöz vonulnak leborulni; a legkülönbözőbb viseletű keresztény papok és szerzetesek, útban a Szent Sírhoz vagy valamelyik templomba vagy kolostorba; itt-ott egy sárgaképű kínai vagy mongol köszörűs; barna, barnább és legbarnább keveréktípusok és egészen fekete négerek és abesszíniaiak, akik tudjisten mit keresve és akarva lézengenek a boltok között; rövidnadrágos, fehéringes és trópusi-sisakos fiatal héber fiúk és lányok, akik feljöttek az ország új falvaiból, hogy meglátogassák a régi Jeruzsálemet; azután turisták a világ minden tájáról, akik bátortalanul és bizonytalanul tolonganak ebben a számukra idegen világban hangosszavú vezetőjük után; és végül kékszemű és pirosképű egyenruhás angol rendőrök, akik párosával, lassan, nyugodtan és megnyugtatóan lépegetnek a tömeg zajgó áradatában: ez a bazár.

Az összes keleti és európai nyelvek hangzavara, kiáltozások, áruk dicsérése, vevők becsábítása, ásványi, növényi és állati illatok szállingózása : ez a bazár!

Fönn, a bazárokat befedő bolthajtások fölött, egészen más világ terül el. Virágokkal és kaktuszokka díszített emeleti udvarok körül tágas szobák, szintə termek sorakoznak itt, vastag kőfalakkal, melyek kirekesztik a téli hideget és a nyári forróságot is. Bennük előkelő arab családok laknak, nyugodt, kényelmes, keleti életmódot folytatva és híven őrizve a régi arab hagyományokat. És megint más világ terül el az Újvárosban, a falakon kívül, ahol tág tere van a fejlődésnek, és ahol az egyre jobban kiépülő negyedek mind följebb és följebb kúsznak a környező hegyek lankáira.

Egymás mellett terülnek el a zsidó negyedek, melyek mint hatalmas gyűrű fogják körül az Óváros négyszögét. Legérdekesebbek a keleti zsidó negyedek : a jemeni, bokharai, perzsa, kurd, észak- és nyugatafrikai, szíriai, iraki zsidók negyedei, alacsony, egyszerű házaikkal, melyeknek ajtajai és ablakai gyakran égszínkék keretbe vannak befoglalva, védekezésül a rossz szem ereje ellen. A negyedek még elkülönülnek egymástól, öregebb lakóik is még némileg elkülönülten élnek, egymásközt még a régi országaikból magukkal hozott nyelveket beszélik, de a fiatalok már mind csak héberül beszélnek és ez az élő, egységes nyelv a legerősebb kapocs közöttük. Határozott irányú egybeolvadási folyamat észlelhető a fiatalság körében társadalmi és kulturális téren is, és pedig nem csupán a különböző keleti zsidó csoportokon belül, hanem köztük és az európai zsidók között is.

De nincsen elkülönödés a keleti és az európai zsidók között foglalkozási ágak tekintetében sem. Az akadémikus pályákon mindenesetre az európaiak túlsúlyban vannak, de a többi munkaágakban teljesen egyenlő módon veszik ki a részüket. Amint a falvakban egymás mellett dolgoznak európai és keleti zsidók a földművelés különböző munkáiban, úgy a városokban is az összes foglalkozási ágakban, a napszámosok és tanult munkások, gyári és ipari szakmunkások, önálló iparosok, hivatalnokok, rendőrök és egyéb állami tisztviselők között népességi számarányuknak megfelelően találunk keleti és európai zsidókat. Keleti és európai zsidók egyaránt szerephez jutnak a magas közhivatalok viselésében is, így például Tel-Avivnak, a 150,000 lakosú, tisztán zsidó városnak újonnan megválasztott polgármestere is keleti, szefárd zsidó.

Az új Jeruzsálem társadalmi jellegét a közhivatalok, kulturális jellegét pedig az egyetem és intézetei adják meg. Jeruzsálem a High Commissioner, a palesztinai angol főkormányzó székhelye, itt vannak a kormányzósági hivatalok és a kormány legtöbb állami «office»-ja. Itt van a Jewish Agency, a zsidó ügyvívőség központi hivatala, mely a közvetítő szerv az egész világ zsidósága és Palesztina között és a kormánnyal együtt hivatva van megállapítani a bevándorlási arányt, melynek alapján például 1935-ben 62,000 zsidó bevándorló telepedett meg az országban. A Jewish Agency fennhatósága alatt működnek a Keren Kajemet, a földvásárló alap, és a Keren Hajeszod, az építő alap.

Jeruzsálem határában, a Scopus-hegy tetején emelkednek a Héber Egyetem épületei. A Héber Egyetem

az ország szellemi és kulturális központja. Eddig kiépült a szellemtudományi és a természettudományi kara; ezeknek matematikai, palesztinológiai, mikrobiológiai, fizikai-kémiai és higiéniai tanszékeit kiváló magyarszármazású tudósok töltik be. A most épülő orvosi kar hivatva lesz az egész közelkeletet orvosokkal ellátni. Az egyetemen jelenleg száz tanerő működik, hallgatóinak száma megközelíti az ezret.

Az egyetem épületei között kiemelkedik a Zsidó Nemzeti és Egyetemi Könyvtár hatalmas, kupolás palotája; könyvállományában ott sorakoznak a magyar kormány és a Magyar Tudományos Akadémia által adományozott könyvek is. A könyvtár kötetszáma tréfás palesztinai szállóige szerint mindig ugyanannyi, mint a palesztinai zsidó lakosság száma. Ma mindkettő meghaladja a négyszázezret.

A könyvtár tetőterraszáról páratlan szépségű kilátás nyílik köröskörül. Előttünk fekszik Jeruzsálem környékének teljes panorámája, hegyeivel és völgyeivel, melyeken egymás mellett békésen megférnek a legkülönbözőbb korok emlékei. Délfelé az Olajfák Hegye látszik ide. Olajfák bizony már rég nem díszítik, helyüket emberemlékezet óta a zsidó temető laposan fekvő sírkövei foglalták el. Közbül azonban, a kopár hegyoldal közepén, mint valami mesebeli tündérkert tűnik elő a Getsemáne kertje, karcsú, sötétzöld ciprusaival, melyek lágyan körülfogják az orosz templom aranyos kupoláit. Nyugatra fordulva előttünk fekszik a szent város, elérhetetlen szépségében pihenve dombjain a körülfogó hegykoszorú közepett. Északról, a hegyek közül, ideint a jeruzsálemi rádió két karcsú, vasszerke-

zetű antennája, mely az ország három hivatalos nyelvén, angolul, héberül és arabul küldi szét Jeruzsálem szavát a világba. Kelet felé pedig a Judeai Sivatag terül el, egymás mögé sorakozó dombjai a Scopus-hegy 800 méteres magasságából kiindulva, mind lejjebb és lejjebb hullámzanak, míg végre 1200 méternyire alattunk és tőlünk vagy negyven kilométernyi távolságban elérik a világ legmélyebb völgykatlanának fenekét. Azután még távolabb, újra emelkedni kezdenek a hegyek, újra föl 80—1000 méter magasba a tenger színe fölé. A kelet csodálatos tisztaságú levegőjében kivehetők a lejtők hatalmas ráncai, függőleges, mély barázdái, a vádik, melyeket évezredek esői és vizei vésték a vén hegyek oldalába. A hegyek tetején pedig ott emelkedik a legendás Nebó hegye, melyről Mózes halála előtt megpillantotta az Ígéret Földjét.

Közbül, lenn a mélységben, északról délre húzódva, sötét vonal rajzolódik bele a sivatag világossárga színébe : a Jordán, mely a kék Genezáret-tó vizét hozza le a Holttengerbe. A Jordánon át éppen most építik az új hidat ; szükségessé vált azért, mert a régi, keskeny híd már nem bírja a mindig növekvő kocsi- és autóforgalmat, mely Palesztina és Transzjordánia között főleg rajta keresztül bonyolódik le. Ez a híd is történeti nevezetességű helyen áll : ott, ahol valamikor Szent János keresztelt a Jordán vizével.

Lejjebb, délkelet felé, kivillan a dombok közül a Holttenger kobaltkék víztükre. A bibliai hagyomány szerint a Holttenger az ősi időkben a bűnös Szodoma és Gomorra pusztulásakor keletkezett és azóta, a legújabb időkig, a halál és a pusztulás szimbolumává lett. Vize

26%-nyi sós anyagokat tartalmaz s ezért nem tud megélni benne egyetlen élőlény sem. De az emberi munka, kitartás és akarat győzedelmeskedett még a Holttenger dermedtsége fölött is. Ma a Holttenger az élet forrásává lett sokszáz zsidó munkás számára, akik a partokon levő nagy kémiai művekben dolgoznak. Hatalmas mesterséges lagunákba vezetik a Holttenger vizét, és amikor a víz elpárolgott a trópusi erővel tűző napon, összegyüjtik a visszamaradt fehér sóréteget, vegyileg feldolgozzák és klórkáliumot, brómot és egyéb vegyszereket nyernek belőle. A Holttenger kiaknázása által nyert vegyi anyagok ma a narancs után az ország egyik legfontosabb kiviteli cikkét alkotják.

A Holttenger partján, néhány kilométernyire a gyártelepektől, korszerű fövenyfürdő terül el, melyet különösen télen, vagyis az esős évszakban, nagy előszeretettel keresnek fel Jeruzsálem lakói. Amikor fönn Jeruzsálemben zivataros esők vernek végig az utcákon és kegyetlen hideg szél fúj, akkor lenn a Holttenger partján, négyszáz méternyire a tenger színe alatt, ahova az autóbusz ötven perc alatt levisz Jeruzsálemből, a legragyogóbb nyári napsütés fogadja az embert. A Holttengerben megfürödni, utána a kabinokban az édesvízű zuhany alatt lemosni a sós vizet, mely különben, megszáradva, fehér és csípős sóréteget alkotna a testen, és kifeküdni az enyhe napra ilyenkor valóságos üdülés. Nem hiába nő állandóan azoknak a száma, akik téli weekendjeiket a holttengeri Kallia-fürdőben töltik.

A Szentföld gazdag és változatos panorámájának csak két jellemző pontját emeltük ki: a hegyek tetején fekvő Jeruzsálemet és a völgykatlan mélyén fekvő

Holttengert. De csak tökéletlenül és nem kielégítően tud az elhangzó szó tájakat lefesteni. Ha majd a távolbalátó berendezések közhasználatúakká válnak és a budapesti rádió távolbalátó-műsort is fog közvetíteni, akkor, reméljük, lesz alkalmunk valóban szemléltetően és láthatóan bemutatni hallgatóinknak, illetve nézőinknek a Szentföld többi szép és érdekes tájait is.

Dr. PATAI RAFAEL.

HAIFAI ÖBÖL.

Oly csöndes itt a tenger, mint az emlékezet,
ködbevesző hegyek adják a keretet.
Oly sima itt a tenger, mint csillogó selyem,
s te vigyázol reája, ősrégi Karmelem.
Oly szép itt a tenger, mint halk, nyáréji álom,
és idelátszik Akkó, a régi-régi várrom.
Oly tiszta itt a tenger, mint a te két szemed,
azurkék ég feszül fehér házak felett.
Oly hűvös itt a tenger, mint a te két kezed,
ezüsthajó füsttel tarkítja be a kék eget.
Oly nyugodt itt a tenger, oly kedves és vidám,
hogy veled itten, Kedves, boldog lennék talán.

MONOSTORY ADA.

ZSIDÓ SZEKTÁK A TALMUDI KORBAN.

«Csak akkor pusztult el a Szentély, mikor már 24-féle eretnekség terjedt el Izraelben» — R. Jochanánnak (mgh. 279) ezt a kijelentését kissé csodálkozva olvassa még az is, aki járatos a tannaitikus kor zsidó vallástörténetében; hiszen alig tudunk más szektákról a zsidó ókorban, mint a farizeusokról, szadukeusokról, esszéusokról; az utóbbi két csoport pedig a Szentély pusztulása után teljesen elvesztette jelentőségét.

Már egy kissé jobban megértjük a Talmud e szavait, ha az egyházatyáknak a zsidóságra vonatkozó adatai világosságánál vizsgáljuk. Itt valóban tarka egymásutánban követik egymást a legkülönösebb nevű zsidó szekták, melyek — az illető írók tanúsága szerint — többé-kevésbbé eltérnek az igazi zsidóságtól.[1] *Genisták:* akik magukat Ábrahámtól származtatják; *meristák:* akik a Szentírást különböző értékű részekre osztják (Justinus martyr-nál); *masbotheusok:* akik az isteni gondviselést tagadják; *hemerobaptisták:* akik zsidó létükre a keresztelés szertartását is elvégzik (Hegesippus); *sampsaeusok* és *heliognostikusok:* azaz napimádók, *ebioniták* és *nazaraeusok:* mindketten zsidó-keresztény szekták (Epiphanius); és így lehetne még sokáig folytatni. A muhammedán kultúrkör zsidó írói is említenek ebből a korszakból zsidó szektákat. Így Qirqisáni a *magharijját*, akik barlangokban laktak és a *qaracitákat*

[1] A szövegek megtalálhatók: *Hilgenfeld:* Judentum und Judenchristentum 1886.

(nem azonosak a későbbi karaitákkal), akik Jochanan b. Kereach tanításait követték. Ma már aligha bírjuk mindezeket valamilyen ismert jelenségre visszavezetni. Ennek megvan a maga oka. A keresztény, csakúgy mint a későbbi muhammedán íróknak szinte irodalmi sémájukhoz tartozott az, hogy mindegyik felekezetet szektáiban látták és ismertették: mivel a keresztény vallás is az ókorban, az iszlám is fennállásának első évszázadaiban számos apró szektára, egymás ellen küzdő eretnekségre oszlott: az irodalmi tárgyalás formájához tartozott, hogy a zsidó vallásban is ugyanezeket a jelenségeket lássák. Különösen a muhammedán írók a legkisebb szertartásbeli eltérésből is külön zsidó szektát csinálnak. Így magyarázhatnók meg azt, hogy sokkal több ilyen — bizonyára csak fiktív — alakulatot említenek meg az irodalmi művek, mint amennyiről történelmi értékű tudósításunk is van. Hogy a talmudi kor zsidó szektáit megismerhessük, magához a Talmudhoz kell tehát fordulnunk.

Az a kifejezés, mellyel R. Jochánán az eretnekséget jelzi, מינות «mînûth»,[1] igen általános a rabbinikus irodalomban. De ezenkívül is számos elnevezés jelzi a

[1] A *mĭn* szó etimológiája, mint a «farizeus», «esszeus» szavaké, végeredményben ma is tisztázatlan. Legegyszerűbb a «*mĭn*» = faj, fajta szóval való azonosítása. Mások *maamin* = hívő összevonásának tartják. Itt csak egy megjegyzést: A legrégibb szövegekben a szó *mĭnáj*, stat. emph. *minâ'â* alakban fordul elő, ami a héber *mĭní*-nek felelne meg. Ez a *maamin* szóból való levezetést teljesen lehetetlenné teszi, a mĭn=genus magyarázatot is gyöngíti. Igaz, hogy jobb etimológia nincs, de a többi szekta-név magyarázata is csak kényszeredett.

Talmudban a zsidó vallással szemben álló nézeteket: *epikureus, ellenfél, rágalmazó* (t. i. Isten ellenfele és rágalmazója), *kívülálló, képmutató, tagadó, «aki a Tórát rosszindulatúan bírálja», hitetlen, Izrael bűnöse, filozófus* stb.[1] Kétségtelen, hogy ezek a kifejezések nem egyértelműek. Egyesek közülük csupán vallási lazaságot, mások a zsidóság igazságainak teljes tagadását jelentik. Az egyetlen kategória, melyhez pozitív tanítások is tartoznak: a *mîn*. A mînek kérdésének, amely, mint az ókori zsidó vallástörténetnek minden kérdése, méltán érdekelte mindenkor a tudományt, igen nagy irodalma van már, mégsem sikerült megnyugtató feleletet találni arra az alapvető kérdésre, hogy melyek voltak a mîn-ek szektájának vagy szektáinak vallási tanításai, milyen — máshonnan ismert — körökkel kell őket azonosítanunk. A kutatók közül egyesek (Herford, Strack-Billerbeck) egyszerűen zsidó keresztényeket látnak bennük, mások (Friedländer) gnosztikusokat, ismét mások (Bacher, I. Levy, Moore) úgy gondolják, hogy a mîn (a görög genos, hairesis megfelelője) mindenféle faját jelenti az eretnekségnek, tehát már eredetileg nem egységes fogalom. Az eddigi kutatás terméketlenségét főképpen egy oknak tulajdo-

[1] Nehézzé teszi a különböző elnevezések helyes elbírálását az, hogy a cenzúra éppen ezeket a kifejezéseket összecserélte, mert sok szóban a kereszténységet sértő célzást látott. *Mîn* helyett sokszor áll *cadduki, epikurusz* stb. De a szöveg mostani állapota is megengedi ezt az ítéletet: az epikureus merőben tagadó, a mîn szektárius. Éppen e különbségtevés miatt kell nagy óvatosság ahhoz, hogy a mînuth jellemzéseképpen valóban csak olyat hozzunk, amit a szövegek kimondottan mint mineus tanítást említenek.

níthatjuk: a talmudi irodalomban kb. 4—500 év távolságában vannak az egyes, a mînekre vonatkozó kijelentések. Ezalatt az idő alatt igen nagy változáson megy keresztül maga a szó használata. Azoknak a mîneknek, akikkel a IV. sz. elején oly sokat vitázott a caesareai R. Abbáhu, nem sok közük van azokhoz, akiket még az I. sz. végén nagy hevességgel átkozott a jabnéi R. Tarfon. Egyedül az a módszer lehet célravezető, mely kor és hely szerint különválasztva tárgyalja az egyes kijelentéseket. Kísérletképen e dolgozatban három különböző kornak a mînekre vonatkozó értesítéseit próbáljuk — szándékosan áthidalás nélkül — összefoglalni: 1. az I. század fordulójában a jabnéi korban.

2. a III. sz. elején Galilaeában.

3. a IV. sz. elején Caesareában.

I.

Kíséreljük meg elsősorban, hogy kétségtelenül hiteles adatok alapján valamilyen képet alkossunk magunknak ezekről a zsidó szektáriusokról, külső és belső viszonyaikról. A következőket állapíthatjuk meg:

a) *Zsidó születésűek.* Ilyeneknek rajzolja őket egy névtelen toszifta. (Chullin II. 20.)

«Húst, amelyet nem zsidónál találtak, szabad felhasználni (evésen kívül bármire), amelyet mîn-nél találtak, semmire sem használható . . . Kenyerük: szamaritánusok kenyere, boruk: pogányok áldozati bora, terményeik: meg nem tizedeltek, könyveik: varázslat könyvei, gyermekeik: fattyúk.»

níthatjuk: a talmudi irodalomban kb. 4—500 év távolságában vannak az egyes, a mînekre vonatkozó kijelentések. Ezalatt az idő alatt igen nagy változáson megy keresztül maga a szó használata. Azoknak a mîneknek, akikkel a IV. sz. elején oly sokat vitázott a caesareai R. Abbáhu, nem sok közük van azokhoz, akiket még az I. sz. végén nagy hevességgel átkozott a jabnéi R. Tarfon. Egyedül az a módszer lehet célravezető, mely kor és hely szerint különválasztva tárgyalja az egyes kijelentéseket. Kísérletképen e dolgozatban három különböző kornak a mînekre vonatkozó értesítéseit próbáljuk — szándékosan áthidalás nélkül — összefoglalni: 1. az I. század fordulójában a jabnéi korban.

2. a III. sz. elején Galilaeában.

3. a IV. sz. elején Caesareában.

I.

Kíséreljük meg elsősorban, hogy kétségtelenül hiteles adatok alapján valamilyen képet alkossunk magunknak ezekről a zsidó szektáriusokról, külső és belső viszonyaikról. A következőket állapíthatjuk meg:

a) *Zsidó születésűek.* Ilyeneknek rajzolja őket egy névtelen toszifta. (Chullin II. 20.)

«Húst, amelyet nem zsidónál találtak, szabad felhasználni (evésen kívül bármire), amelyet mîn-nél találtak, semmire sem használható ... Kenyerük: szamaritánusok kenyere, boruk: pogányok áldozati bora, terményeik: meg nem tizedeltek, könyveik: varázslat könyvei, gyermekeik: fattyúk.»

Kétségtelen, hogy ezeknek az intézkedéseknek csak zsidókkal, vagy legalább is magukat zsidóknak valló emberekkel szemben volt értelmük. Erre mutat az is, hogy csak a Kr. u. 135. előtti korban találkozunk szentiratokat másoló mînekkel. Könyveiket, — mint T. Sabbat XIII. 5-ben olvassuk — «nem szabad tűzvészből kimenteni, hanem lángok martalékaivá legyenek a bennük lévő istennevekkel együtt.»

b) *Zárt társaságot alkotnak.* Ezt fontos kiemelnünk, mert sok mindent megmagyaráz. A már említett helyen (T. Sabbat XIII. 5.) olvassuk R. Tarfon (100 k.) haragos felkiáltását: «Ha ellenség üldözne is, inkább menekülnék bálványimádás házába, de nem az ő házukba!» Nyilván nem egy mîneus érzelmű magánember házáról van itt szó, hanem, mint a párhuzam is mutatja, a mînek gyülekezőhelyéről. Hogy voltak ilyenek, azt még egy, más szempontból is érdekes elbeszélés igazolja.

Koh r. I. 8. R. Jonáthánnak [1] egy tanítványa hozzájuk szökött: utánament és megtalálta közöttük. De azok a mestert is

[1] Herford (Christianity in Talmud p. 216.) és nyomában a későbbi kutatók R. Jonáthán b. Eleázárra gondolnak, aki 270 körül élt. Önmagában is valószínűtlen, hogy ez a történet ilyen késői korban eshetett volna meg: az egész elbeszélés a mînûth terjeszkedésének, az éles küzdelemnek korára mutat. Mivel a történet egyenes folytatása R. Josua b. Chananja (100 körül) kalandjának a Kefar-Nachumi mînekkel, már csak ezért is különös lenne másfél évszázaddal későbbre tenni a történet végét, mint az elejét. Sokkal jobb tehát R. Jonáthánra, R. Jismáel tanítványára gondolni, aki 150 körül élt; így a kor megfelelne. De van egy másik megoldás is: történetünk egyetlen párhuzama Koh. r. VII. 26., ahol azonban R. Jonáthán helyett R. Náthán szerepel; két nevesebb Náthán nevű tudós volt, az egyik 150, a másik 180 körül élt.

magukkal hívták: «Sorsodat közénk vesd, közös erszényünk legyen mindnyájunknak» (Prov. I. 14.); ő elfutott tőlük, azok pedig utána...

Valakinek mîneus volta tehát sokkal többet jelent, mint csupán bizonyos vallási beállítottságot, egy szellemi áramlattal való rokonszenvezést: benne van a zárt közösséghez való tartozás is.

c) *Üldözöttek.* Nemcsak a zsidóság torolta meg a mînûth-hoz való tartozást a legsúlyosabb büntetéssel: a zsidó életből való szinte teljes kizárással és — már Kr. u. 80 körül — külön ellenük szerkesztett imával;[1] a római hatóságok is üldözték őket. «Mikor R. Eliezer b. Hyrkanos (100 k.) a mînûth gyanúja miatt bíróság elé került, az itélőszék elé vezették és így szólt hozzá a római *hegemon:* «Ily tekintélyes ember ilyen oktalan dolgokkal foglalkozik? stb.» — így mondja el a rabbinikus irodalom több helyen.

d) *Külön irodalmuk van.* A Talmud több helyen említi meg a «mînek könyveit». Legtöbbször azonban kétséges, vajjon mînektől másolt tórapéldányokról van-e szó, vagy valóban mîneusok írásairól. Egy hely azonban (Chag. 11/b) megemlíti, hogy Elisa b. Abuja, a későbbi híres «*Áchér*», «*szifré mînim*»-et, mînek könyveit olvasta. Itt nyilvánvaló, hogy a mînek saját irodalmáról van szó.

Tanításaikra vonatkozólag nem sok adat áll rendelkezésünkre.

[1] Ez a Semone Eszré 12-ik áldásmondása. Kr. u. 80 körül szerkesztette Rabban Gamliél rendeletére Sámuel há-Kátán. Nem annyira átok jellege van ennek az imának, mint inkább ünnepélyes tiltakozás a mînek vallási elvei ellen.

a) *Antinomizmus.* Josua b. Chananja (100 k.) unokaöccsét a kefar-nachumi mînek kényszerítették arra, hogy szombaton szamárháton lovagolva menjen be a városba. Szégyenében Babilóniába költözött. (Koh. r. I. 8.). II. Rabban Gamliel iskolafő, három társával Rómában járván (95-ben), egy szónoklatában Isten nagyságáról beszélt, aki a földi királyokkal ellentétben saját rendelkezéseit megtartja. «Hazudtok» — kiáltott közbe egy mîn — «Isten nem tart szombatot». A mînek polémiája a törvény ellen — figyelemreméltó jelenség — úgy látszik, elsősorban a szombat ellen irányult.

b) *Antijudaizmus.* Egy mîn így szólt R. Jósuához: «Te tövisbokor!» — amint az Irás is mondja (Micha VII. 4): «Legjobbjuk is tövisbokor». Egy másik Hos. V. 6. alapján II. Gamliélnek akarta bebizonyítani, hogy «Isten elrejtőzködött Izrael elől». Kétségtelenül kissé nehéz feltételeznünk azt, hogy az illető mîn valóban zsidó ember. Inkább gondolnánk valamilyen bibliaismerő rómaira (a Talmud és midrások sok ilyet említenek), aki különféle fogas szentírási kérdésekkel zaklatja a rabbikat. Ezt a feltevést az a körülmény is valószínűvé teszi, hogy ez a Rabban Gamliél ellen intézett támadás több, pogányokkal folytatott vita között fordul elő. Nem lehetetlen azonban az sem, hogy a mînek ha nem is a zsidó népnek, de a zsidó vallásnak elvetését tanították.

c) *Nem az egész Szentírás isteni eredetű.* «Tulajdonképpen naponta kellene felolvasnunk a Tíz-igét. Miért nem teszünk hát így? A mînek miatt, nehogy azt mondják, csak ezeket vette át Mózes Szinaj hegyén.» A kijelentés csak késői hagyományban (Sámuel, 235

körül) maradt ránk, mégis minden valószínűséggel állíthatjuk, hogy ez az intézkedés akkor már kb. 100 éves lehetett. (Joel: Blicke in die Religionsgesch. I. 36.)

d) *Nincs halottak feltámadása.* Rabban Gamliéltől kérdezték a mînek (Sanh. 90 b.): «Honnan bizonyítjátok a halottak feltámadását?» Több szentírási helyet idéz, de azok egyiket sem fogadják el bizonyítékul. Egy névtelen tanaitikus szöveg (Szifré Deut. 329. §.) a dualistákat és a feltámadás tagadóit egy kalap alá veszi; mindkettő csak a mînekre vonatkozhatik.

e) *Dualizmus és sokistenhit.* Szifré Num. 143. §. idézi Simon b. Azzaj (110 k.) szavait: «Lásd! mind az áldozatoknál nem használja a Szentírás az *Elohim, Elohecha, Saddaj* istenneveket, hanem a négybetűs istennevet: nehogy a mînek fellázadjanak az egy Isten ellen.» Egy misna (Meg. IV. 9.) tiltja az ilyen imákat: «A jók áldjanak Téged», «A jóért magasztaltassék Neved», «Irgalmad kiterjed a madárfészekre»; mindezt dualizmusnak fogja fel, mintha a jó isten mellett lenne egy rossz, vagy közömbös isten is. Egy másik misna (Snh. IV. 5.) szerint azért teremtett Isten csak egy embert, nehogy a mînek azt mondhassák: több isten van a mennyben. Különösen jellegzetesek Chag. II. 1. misnájának szavai: «Aki nem ügyel a Teremtőjét megillető tiszteletre, annak jobb lett volna meg nem születnie.» Ez az ottani összefüggés szerint nyilván név említése nélkül is a mînimre vonatkozik.

f) *Nőközösség.* Egy már említett hely (Koh. r. I. 8.) kiemeli ezt a súlyos kicsapongást, mint a mînek egyik jellegzetes vonását. A Példabeszédek ott idézett versét (I. 14) a nőközösségre is vonatkoztatják.

g) *Varázslat.* Több hely mágikus gyógyító képességet is tulajdonít a mîneknek. Ben Dámát, R. Jismáel (120 k.) unokaöccsét, Jákob, a mîneus, ráolvasással akarta kigyógyítani a kígyóharapásból, de nagybátyja nem engedte meg; a fiú meghalt. Nagyobb jelentőséget ennek az elbeszélésnek nem tulajdoníthatunk. A későbbiek (R. Jannai 190 k.) már olyat is mesélnek, hogy a mînek képesek egy feldobott követ borjúvá változtatni. Minden, ami titokzatos, idegenszerű, egyúttal mágikus és varázslatos is az ókori ember szemében.[1]

Néhány tanaitikus hely megkísérli jellemezni ezeket a szektáriusokat. «A mînek, az árulók, az epikureusok, akik megtagadták a Tórát és a halottak feltámadását, elszakadtak a gyülekezet útjaitól, félelmet gerjesztve az élet országában (?), akik vétkeztek és másokat is bűnre csábítottak . . .» «Ezeknek nincs osztályrészük a másvilági életben.» R. Akiba (100 k.) hozzáteszi: «akik eretnek könyveket olvasnak és sebeket ráolvasással gyógyítanak.»

Ezekből a tudósításokból kell most megállapítani, kik és mik voltak ezek a különös emberek. Már első pillanatra szembetűnő, hogy legfőképpen *negativ* tanításaikról értesülünk: nem tartják tiszteletben a törvényeket, a Szentírást, nem hisznek a feltámadásban stb. Pozitív tanításaikról csak egyet tudunk bizonyossággal: több (két) istent hittek és, bizonyára csupán

[1] A mînek varázslásáról szóló adatoknak már azért sem tulajdoníthatunk nagyobb jelentőséget, mert mellette legtöbbször ott van egy talmudi bölcs is, aki még nagyobb csodával legyőzi a mînt. Ezek az elbeszélések merő anekdóták.

egyes csoportjaik, nőközösségben éltek; varázslók hírében is álltak. Kétségtelennek látszik, hogy itt a források tanúsága szerint egy teljesen egységes csoporttal állunk szemben. Semmi ok sincs annak feltételezésére, hogy a mîn fogalom különböző szellemi irányzatokat is jelöl, melyekben csak az a közös vonás, hogy eretnekségek, azaz szemben állanak a hivatalos zsidó vallással. Ez ellen elsősorban az szól, hogy zárt, tehát elveikben a negativumon túlmenően is megegyező, egységes csoportot alkottak. Külön gyülekeztek, talán külön imahelyiségeik is voltak, volt saját irodalmuk és mindenképpen «elszakadtak a zsidó közösségtől» külsőleg is. Azt a véleményt, hogy a mînûth már eleve nem lett volna több, mint gyüjtőneve mindazoknak, akik szembenállnak a zsidó vallással, így kizárhatjuk. A mînûth — mondhatnók — külön szekta a zsidóságon belül. De melyik volt ez a szekta?

A kereszténység megalapítása előtti és utáni évszázadok zsidó vallástörténetéről még mindig nem mondhat elég pozitívumot a tudomány; biztos csak az, hogy a legellentétesebb áramlatok küzdöttek benne. Voltak a törzs-zsidóságon kívül — ez szintén szadukeusokra és farizeusokra oszlott — a többiektől teljesen elkülönödött esszéusok. Voltak — Philon és több más írásbeli emlék tanúsága szerint — számosan, akik görög misztérium-vallások kötelékébe léptek, a nélkül hogy ezzel megszűntek volna zsidók is lenni. Voltak községek, melyek önmaguk számára valamilyen, teljesen bizarr zsidó-pogány keverékvallást alakítottak ki; legnevezetesebb a sok szempontból ma is rejtélyes Juppiter Sabazios vallása, melynek hívei ezt az ősi frigiai

istent IHVH Sabaoth-tal azonosították. A kairói genizából napvilágra került egy Damaszkuszban élő zsidó szektának saját törvénykönyve. Aztán itt vannak a zsidó kereszténység különböző alakulatai, a kezdődő gnoszticizmusnak minden egyes mesterhez külön-külön fűződő szektái, melyek nagyrészt maguk sem tudták volna eldönteni, zsidóknak érzik-e inkább magukat, vagy pedig kereszténveknek. Ebben a vallásilag oly mozgalmas korban, mikor minden jelenség annyira egymásbafolyó, elmosódó, nehéz ilyen, amúgy is homályos közösség helyét pontosan kirajzolni.

Azt, hogy a mînek egyszerű zsidó-keresztények lennének, akár a régebbi nézet szerint: olyanok, akiknek eltérése csak Jézus messiási voltának elismerésében nyilvánult meg, akár az újabb nézet szerint (Herford 1935): olyanok, akik már istenítették vallásuk megalapítóját és így teljesen elszakadtak a zsidóságtól — könnyen kizárhatjuk. Nem volt olyan keresztény szekta, amely tagadhatta volna a feltámadást, a zsidó-kereszténység nem tagadta a Szentírásnak isteni voltát a maga teljességében,[1] de nem vonatkozhatik az elvi törvénytagadás vádja sem a zsidó-kereszténységre, sőt

[1] A pogány-kereszténységről ezt már nem állíthatjuk. Origenes szerint a tórai törvények közül csak a Tizige és a felebaráti szeretet törvénye örökértékű (Diestel: Gesch. d. AT. p. 45.). A szír Didascalia szerint a Tizigén kívül minden más tórai törvény csak büntetés volt a zsidóknak az aranyborjú miatt (Marmorstein, HUCA X. 231.), de világosan kimondja ezt a gondolatot egy gnosztikus szerző is, Ptolemaios. Tehát megtalálható a gnózisban is, meglehetett már Simon mágusnál, akinek végeredményben Ptolemaios csak szellemi tanítványa volt.

éppen a szombatot még az ú. n. pogány-kereszténység zöme is megőrizte a 361-es Laodikeai zsinatig ; és akkor sem elvi, hanem pusztán gyakorlati szempontok vezettek a heti ünnepnek vasárnapra való áthelyezésére.

De nem gondolhatunk arra sem, hogy itt merőben tagadó emberekről lenne szó, akik senkiben és semmiben sem hittek. Igaz, voltak ehhez hasonló irányzatok az akkori zsidóságban is, de ezeket a talmudi szaknyelvben az *epikureus* név jelzi, azután meg ezeket nem is üldözte volna a római hatóság, végül pedig nem vonatkozhatnék rájuk a dualizmus és a varázslat vádja.

Gondolhatunk a gnosztikusokra is. Kétségtelen azonban, hogy éppen azokat a tanításokat, melyeket az egyházatyák legélesebben kiemelnek a gnózis bírálatában, nem találjuk meg a Talmudnak a mînekre vonatkozó adataiban. Nincs szó a szellem és anyag alapvető ellentétéről ; az általános dualizmus szemrehányása nem tükrözteti pontosan a gnózis tanítását a két nem-egyenrangú istenről : az ismeretlen égi istenről és a világteremtő demiurgosról ; [1] és végül : Jézusnak, mint az ismeretlen nagy Isten földre bocsájtott követének döntő szerepét minden gnosztikus elméletben nem is említi a Talmud. Természetesen igen gyönge érv a hallgatásból való következtetés ; de talán mégis mond valamit akkor, amikor éppen a legjellegzetesebb tanításokról nem történik említés. Mindenesetre megállapítható, hogyha gnosztikus jellegű is bizonyos mértékben a mînûth, nem a maga teljes kifejlettségében

[1] Legfeljebb a 266. lapon idézett misna kárhoztatása azokkal szemben, akik «nem óvják meg Teremtőjük méltóságát».

mutatkozó gnózis, hanem a gnoszticizmusnak valamilyen, ha nem is kereszténységelőtti, de mindenesetre a keresztény vallástól független és nem kialakult, hanem még korai formája.[1] Arra, hogy ilyen gnosztikus szekta valóban létezett, vannak történeti adatok.

Eléggé ismert az Újtestamentum (Apost. csel. VIII. 9—24.) elbeszélése Simon mágusról, aki «az ördögi tudományt» (nyilván bűvészkedő gyógyítást) gyakorolta különböző városokban, és ezért «Isten nagy erejének» nevezték. Ez később a kereszténység követője lett és pénzért akarta megvenni az apostoli méltóságot (innen a «simónia»), amit Péter apostol felháborodva utasított vissza. Ennek a Simon mágusnak nevéhez egy egészen különálló szektát fűznek az egyházatyák: ezt tartják a gnoszticizmus előfutárának. Ha kérdéses is, hogy Simon alakjában mi a valóban történeti és mi a költött, annyi bizonyosnak látszik, hogy volt egy szekta, amely az ő nevét viselte, s voltak könyvek, melyek az ő nevében jártak kézről-kézre (legtöbbet emlegetett egy «Nagy kinyilatkoztatás», Ἀπόφασις μεγάλη című, minden bizonnyal apokrif mű). Korántsem állítható, hogy a mînek egyszerűen azonosak ezzel a szektával, de annyi bizonyosra vehető, hogy a kettőnek tanításai némi rokonságban vannak s ugyanaz a szellem vonul végig mindkettőn.

[1] A gnózis kialakulásában igen nagy szerepe van zsidó gondolatoknak, sőt magának a héber nyelvnek is. Ez filológiai pontossággal kimutatható. L. Levy «Gnosis» cikkét, az Enc. Jud.-ban VII. 453—459.).

Mi a lényege Simon tanításának?[1] Nem egy isten van, hanem sok, akik fölött az egyetlen igazi Isten uralkodik. Ez bizonyítható a Tórából is, csakhogy Mózes maga még nem ismerte fel ezt a felsőbbrendű istent. Ettől az égi istentől való a lélek, a világteremtő alacsonyabb istentől a test. Testi feltámadás tehát nincs. A Tórának is — a Szentírás többi részeit egyáltalán nem ismeri el — csak egy része való Istentől. Nem is Mózes írta az egészet, hanem különböző szerzők. Ebből következik a törvények elvetése is. Szemmel látható, hogy Simon mágus tanítása is többet tartalmaz, mint amennyit a Talmud tanusít. Megvannak benne a gnózis minden fontos tanításának gyökerei, de megvan — majdnem teljes egészében — mindaz, amit a Talmud a mînek tanításaképen említ: a feltámadás tagadása, a szentírási eklekticizmus, amely egyes helyekből bizonyítékot hoz a maga számára, de más helyeket elvet, a kifejezett antinomizmus, a politeizmus. A varázslattal való gyógyítás is történetileg igazolt. Amit a nemi eltévelyedésekről a mînekkel kapcsolatban állít a Midrás, teljesen összefér azzal, amit Simon mágus szektájának belső életéről írnak az egyházatyák. Ami végül azt az adatot illeti, hogy a mîneket a római állam is üldözte, ez éppen a kérdéses időben (110 k. Trajánus uralkodása alatt) sokkal inkább vonatkozik bármelyik ilyen gnosztikus szektára, mint magára a tulajdonképpeni kereszténységre: hiszen történelmi tény, hogy Nero és Decius között alig volt a kereszténység komoly

[1] Hilgenfeld: Ketzergeschichte 1884, Leisegang: Die Gnosis 1924 «Der Magier Simon» fejezetei alapján.

üldöztetésnek kitéve. Másrészt mindenféle titkos misztériumot, szektát a legerősebben elnyomtak. Magát a kereszténységet is elsősorban csak mint ilyen titkos gyülekezést tartotta üldözendőnek a római állam.[1]

Még egy ellenvetést kell megemlítenünk, amelyet éppen a legújabban hangsúlyozott igen erősen Herford. Ha a mînûth valóban valamilyen gnosztikus-ízű (ha nem is tisztán gnosztikus) szektát jelent, akkor azok a férfiak, akik a Talmud tanusága szerint foglalkoztak misztikus tudományokkal (Jóchánán b. Zakkaj, R. Akiba, Ben Zoma, Ben Azzaj, Elisa b. Abuja), mért nincsenek sehol sem mîn-nek jelezve? Erre az eddigiek után igen egyszerű a felelet. Amint manapság az, hogy valaki christologiával foglalkozik, még nem jelenti azt, hogy az illető keresztény, úgy az, aki gnosztikus írásokat tanulmányoz, még nem okvetlenül mîn. Másszóval: a miszticizmus egy bizonyos szellemi beállítottság, világfelfogás; *mînûth* egy egészen körülírt, szervezett szekta tanításainak összesége. Márpedig az említett tudósok egyike sem lett tagja ennek a szektának. Valószinű, hogy még Elisa b. Abujából is csak a későbbi kor csinálta az eretnekség őstípusát: különben nem fordulnának elő mondásai az Atyák mondásaiban és az Ábot di R. Náthán-ban. Különben is, róla külön elmondja a Talmud, hogy mikor egyszer a tanházban ülőhelyéről felkelt, öléből mîneus könyvek estek ki.

Kétségtelennek látszik ezekután, hogy a Kr. u. 100 körüli szövegekben említett mînekben különállóan meg-

[1] Reitzenstein: Die hellenistischen Mysterienreligionen[3] 1927, 109—127.

szervezett szektát kell látnunk, amely a gnózisnak egy nem kereszténnyé lett alakjához áll legközelebb, úgy, amint az pl. Simon mágus szektájában megjelenik. Az, hogy ennek a szektának képe nem fedi teljesen az egyházatyák tudósítását a hasonló jelenségekről, szintén önmagában hordja megokolását: részben nem pontosan ugyanarról a szektáról, hanem legfeljebb hasonló tanokat hirdetőről lehet szó. Azután a két bírálat szempontjai is különbözők: az óriási dogmatikai küzdelmeken átmenő egyháznak képviselőit elsősorban metafizikai tanításaik érdeklik; a zsidóságot csupán a monoteizmushoz, a Tórához és a törvényekhez való viszonyuk. Jellemző, hogy az Újtestamentumnak a Talmudban idézett egyetlen mondása is a törvényre vonatkozik (Máté, 5. 17 id. Sabbat 116 a): «Nem jöttem, hogy eltöröljem a törvényt, hanem, hogy hozzáadjak a törvényhez.»

II.

Hogyan látja a mîneket a 100 évvel későbbi kor?[1] Néhány idézet hamar meggyőzhet arról, hogy ezek már egészen más típust alkotnak.

Pes. 87 b. Egy mîn így szólt R. Chaninához (230 k.): Mi különbek vagyunk nálatok, hiszen ti már hosszú ideje laktok körünkben és mégsem bántunk titeket (ellentétben Jóábbal, aki egész Edomot kiirtotta I. Kir. 11., 16. szerint).

A mîn, aki száz éve még üldözött volt, zsidó és római részről egyaránt, itt már dicsekszik, hogy ő jól bánik

[1] Erre a korra vonatkozólag különös pontossággal állítja össze az adatokat Büchler: Die Mînim von Sepphoris etc. (Cohen-Festschrift 1912, 271—293.)

a zsidókkal. Nincs itt szó sem gnosztikusról, sem kereszténvről (ez a dicsekvés egyiket sem illethette volna meg ebben a korban) nyilván római-pogány mondhatta ezt, aki büszke saját hazájának a zsidókkal való jó bánásmódjára.[1] De vannak zsidó mînek is. Ilyen lehetett az, aki R. Jochánánt durván kigúnyolta, mikor az Jeruzsálem jövendő nagyságáról beszélt. (Baba b. 75a) Végül voltak keresztények is közöttük. Ilyen volt az, aki Thr. 1, 9, alapján «tisztátalan népnek» mondotta a zsidóságot, melyet Isten elvetett magától. Mintha csak az akkori egyházatyák érvelését hallanók, hogy a kereszténység az igazi Izrael, míg a zsidó népet, nemcsak a vallást, már elvetette Isten. Szemmel látható, hogy a mîn szó itt már elvesztette homogén értelmét: vegyesen jelenthet zsidókat, kereszténveket, gnosztikusokat, pogányokat. De ugyanez a keveredés nyilvánul meg a tanításaikról szóló tudósításokban.

a) *Dualizmus.* R. Juda ha-Nászinak mondta egy mîn: aki a hegyeket alkotta, nem alkotta a szelet, aki a szelet teremtette, nem alkothatta a hegyeket (Amos IV. 13 alapján). Egy másik R. Jismael b. Józé (220 körül) előtt érvelt Gen. 19, 24-el a dualizmus mellett: «És Isten tüzet és kénes esőt bocsátott le Istentől az égből.» Minek a második «*Istentől*», ha egy Isten van?

b) *Bibliakritika.* Egy mîn R. Chanina előtt (220

[1] Ezért talán nem véletlen, hogy a zsidóknak Edommal szemben való bánásmódját használja fel vád gyanánt; Edom a zsidó köztudatban, melyet a rómaiak is ismerhettek, Rómának őse és szimboluma.

körül) cáfolta a Szentírásnak Palesztina nagyságára és népességére vonatkozó adatait. Egy másik R. Jannaj előtt (230 körül) mutatott rá a Szentírás két helymeghatározásának ellentétére (Gen. 35, 19 szerint Rachel sírja Efrath, I Sam. 10, 2 szerint Celcach mellett van.) Mindkét példában és a számos hozzájuk hasonlóban a kérdező nem elvi ellenfele a Bibliának: az ellentmondások ehhez túlságosan jelentéktelenek. A kérdés hangja — néha a válasz is — meglehetősen békés hangú. Nincs bennük semmi az I. század végének feszültségéből. Nem is annyira magának a Bibliának, mint inkább a rabbinak szól a kérdés: hadd lássuk, hogyan magyarázod meg ezt a nehézséget?

c) *Tanhuma B. Naszo* 30. R. Simon b. Lakis (260 körül) mondta: ha azt mondanák neked a mînek: Isten nem támasztja fel a halottakat, érvelj Élijáhuval, aki szintén feltámasztott holtakat; ha azt mondják: Isten nem fogadja magához a megtérőket: érvelj Menasse királlyal, aki szintén megtérő bűnös volt; ha azt mondják: Isten nem adhat gyermeket a magtalannak, hivatkozzál Hannára; ha pedig azt mondják, hogy Isten nem tud kimenteni a tűzből: ez ellen Chananja és társai, a tűzből kimentett ifjak tanúskodnak.

A négy mîneus vélemény közül csak az első világos egészen: a halottak feltámadásának tagadása tisztára gnosztikus tanítás. A másik hárommal azonban nincs mit kezdeni. Nem is lehet másképen megmagyarázni ezt a polémiát, mint azzal, hogy a mîn szó is már elvesztette konkrét jelentését. Már nem jelent egy bizonyos szektához tartozó embert, hanem jelent általában mindenféle hitetlent, eretneket, aki nem hisz Isten csodatévő képességében. A négy — talán csak koholt — eretnek nézet csupán arra való, hogy az ott magyarázott zsoltárvers minden egyes szava valamilyen

eretnek vádra tartalmazzon feleletet. A mîn itt már tisztán irodalmi fogalommá lett, történelmi jelentőség nélkül.

A 200 körüli tudósítások a mînekről tehát a fogalom lényeges kiterjedését és, hogy úgy mondjuk, ellaposodását mutatják. Az éles küzdelem megszünt: a zsidóság csak arra szorítkozik, hogy a maga számára tisztázza monoteisztikus vallásának igazságát. A mînek váltakozva mint rómaiak, keresztények és hitetlen zsidók szerepelnek. Kétségtelen, hogy ezt a változást a 115—135 között eltelt két évtizednek a zsidóságon végigvonuló pusztító vihara idézte elő. Ezekben az időkben tűnt el a régi, még zsidó jellegű gnosztikus szekta: beleolvadt a kereszténységbe. A mindinkább erősen zsidó-ellenessé váló kereszténységet — Aristides (140 körül) és Justinus vértanú (135 körül) után a keresztény hitvitázás mindig élesebbé válik a zsidó vallással szemben — a zsidóság ilyen szempontból nem választotta már külön a rokon fogalmaktól. A mîn kifejezés mindegyikre vonatkozik, mert csak egy közös vonást látott meg bennük a talmudi zsidóság: a zsidó egyistenhit tagadását.

III.

Ismét más viszonyok közé jutunk a III. és IV. század fordulójának korában. A mîn fogalmának fejlődése tovább tart. Lássunk szintén először egy jellegzetes történetet.

Ab. z. 4a. R. Abbahu (315 körül) eldicsekedett a mîneknekR. Szafrával, hogy milyen kiváló ember. Erre elengedték neki 13 évi adóját. Egy nap megkérdezték tőle: hogy értsük Amosz 3, 2-t: «Titeket

választottalak ki a föld minden nemzetségei közül, azért megtorlom rajtatok minden bűnötöket?» Hát nem ellentét ez? Ő azonban nem tudott mit felelni. Erre kötelet dobtak a nyakába és bántalmazták. Arra ment R. Abbahu. Megkérdezte: miért bántjátok? Elmondták neki a történteket, mire ő így felelt: Mi, palesztinaiak, akik köztetek lakunk, gyakorlottak vagyunk a kérdéseitekre való felelésben, de ők (babilóniaiak, mint R. Szafra) nem gyakorlottak ebben. Majd egy példázattal megmagyarázta a kérdéses helyet.

Több szempontból nevezetes ez a különös elbeszélés. Megtudjuk belőle, hogy: 1. A mîneknek politikai hatalmuk volt, módjukban állott valakinek valamilyen formában az adóját elengedtetni. 2. A zsidókkal szemben döntő többségben voltak; a zsidók «közöttük laktak». 3. Csak Palesztinában laktak mînek, Babilóniában nem. 4. Köztük és a zsidók között már létrejött bizonyos társadalmi érintkezés, ebben azonban ők voltak a hatalmasak; a zsidók nekik alá vannak vetve és minden szempontból hozzájuk alkalmazkodnak. 5. Pénzért taníttatták magukat a zsidókkal. Nem kell mondanunk, hogy ez az elbeszélés mennyire jellegzetesen mutatja, hogy ezek a mînek: tiszta keresztények. Minden erre utal: a 305—325 közötti két évtizedre, mikor Diocletianus üldözése után a kereszténység már visszanyerte a létszámánál fogva őt megillető döntő szerepét, de a zsidósággal való viszony még nem romlott el teljesen. Hogy keresztények zsidó mestereket tartottak, gyakori jelenség; Hieronymusnak, Origenesnek is zsidók voltak a tanítómestereik. A vitás vers is éppen keresztény dogmatikai szempontból fontos: Izrael kiválasztása és bűnei miatt való elvettetése.

Hogy a mîn fogalma ekkor már majdnem teljesen átment a kereszténységre, a viták is mutatják, melyek

majdnem kizárólag az istenfogalomra vonatkoztak. R. Jochánán (260 körül) egy csoport bibliai verset sorol fel, melyek bizonyítékul szolgálhatnának a mineknek, de mindegyik mellett ott van a cáfolat, egy másik bibliai vers alakjában. Csupa olyan mondatról van szó, ahol Isten neve mellett az állítmány többesszámban van, tehát a dualizmusnak, trinitásnak, politeizmusnak szolgálhatna támaszul. (Gen. I. 26: teremtsünk embert, XI. 7.: szálljunk le és zavarjuk meg nyelvüket stb.) R. Szimláj (275 körül) szintén több vers körül folytat vitát a mînekkel; ezek közül egyesek már tisztán a trinitásra utalnak. Más viták is mutatják, hogy az istenfogalom a középponti kérdés. Megjegyezhető az is, hogy ezek a mînek bizonyítékaképen idézett versek nagyrészt valóban előfordulnak az egyházatyák (ritkább esetben a gnosztikus írók) érvelésében. Teljesen a kereszténységre céloz R. Abbahu magyarázata Jes. 44,6-hoz: *Én vagyok az Első* — Istennek nincs apja, *Én vagyok a Végső* — Istennek nincs fia, *és Rajtam kívül nincs Isten* — Istennek nincs testvére.[1]

Vannak más, ártalmatlanabb viták is, melyek néha már az élcelődésbe, tréfába mennek át: Isten, aki «terumát» (papi ajándékot) kap Ex. 25, 2 szerint, kohénnak számít; az pedig, ha holttestet érintett, vízzel kénytelen megtisztálkodni; már pedig Isten eltemette Mózest: mivel mosdott hát meg? R. Abbahu felelete méltó a kérdéshez: Isten tűzben mosdott meg;

[1] R. Szimláj és R. Jochánán polémiájával bővebben foglalkoztam: *A mînek problémájához* c. cikkemben (BLTT. Blau Lajos-emlékkönyvében 1936.).

a tűz jobban tisztít még a víznél is (Sanh. 39 b.). Szóba jönnek más kérdések is: miért van előbb a 3. zsoltár az 57.-nél, holott időrendben az utóbbi lenne előbbrevaló? Hogyan idézhette fel az endori halottidéző nő Sámuel próféta szellemét, hiszen — az aggáda szerint — az igazak lelkei az isteni trónszék alatt vannak elhelyezve? Isten Ezékielnek egyszer azt parancsolta, hogy jobbjára, másodszor, hogy baloldalára heveredjék: miért az ellentét? Mikor jön el a Messiás? Csupa évődő, gúnyolódó kérdés.

De mégsem vált teljesen egyértelművé a *mîn* fogalma. Találunk más adatokat is: egy mîn megkérdezte R. Ami-tól (320 körül): honnan van bizonyítékotok a halottak feltámadására? Gnosztikusra ebben a korban már nem igen gondolhatunk, még legvalószínűbb, hogy hitetlen zsidó vagy római pogány kérdezte. Különösen hat R. Berechja (320 körül) mondása (Sem. r. XIX. 4.): Nehogy a mînek és Izrael gonoszai azt mondják: mivel mi Ábrahám szövetségének részesei vagyunk, nem szállunk le az alvilágba stb. — Itt, mint a párhuzam is mutatja, a mînek ismét zsidókként szerepelnek (a kereszténység a circumcisiot még az I. században megszüntette). Nyilván, mint más példákban is, a mîn itt egyszerűen minden, a zsidó vallással ellentétben álló embert jelöl; elsősorban keresztényt, de pogányt és vallástalan zsidót is.

Foglaljuk össze az eddig mondottakat: a *mînûth*-ról szóló adatok Kr. u. 80-ban bukkannak föl először. Akkor a mînek már teljesen kifejlődött, a hivatalos zsidó vallással élesen szembenálló, de zsidó származású és zsidó műveltségű emberekből álló zárt csoportot

alkotnak. Külön irodalmuk van. Tanításaik: antinomizmus, dualizmus, a Bibliával szemben való eklektikus álláspont. Legközelebb a gnoszticizmusnak egy még zsidó alakjához, pl. a Simon mágusról elnevezett szektához állítják őket. Gyülöletesek nemcsak a zsidó vallás képviselői előtt, de a római felsőség szemében is. Azonban a mînek jellemzésének egy kifejezéséből. «Akik kezüket kinyujtották a Szentély ellen» — arra is lehetne következtetni, hogy a velük szemben megnyilvánult ellenszenvnek nemcsak vallási, hanem nemzeti, politikai okai is lehettek. Talán nem véletlen ez, hogy éppen 80-ban, a Szentély pusztulása után, találjuk velük szemben a legélesebb nyilatkozatokat. Ez nem jelenti azonban azt, hogy egyszerűen római pártiaknak mondhatnók őket.

A későbbi korokban a szó jelentése fokozatosan, tölcsérszerűen tágul, de ezzel együtt elveszíti konkrét értelmét is. Az addig csupán zárt szektára vonatkozó fogalom egy egész szellemi irányzatnak válik jelölésévé: a zsidósággal szemben való tagadó beállítottságnak. A 200 körüli tudósítások már sehol sem említenek mîneus irodalmat, mîneus szokásokat, sem mînek által másolt tórapéldányokat. Tehát már elvesztették kat'exochén zsidó jellegüket. Semmiféle intézkedés ellenük már nem történik. Itt is, mint az előbbi korban, a Talmud a negatív vonásokat emeli ki: semmiféle christologikus vonatkozás ki nem mutatható. A vita leginkább az istenfogalomra vonatkozik. A harmadik korszakban, amint a keresztény vallás lassankint elnyeli a pogányságot, a gnoszticizmust, a zsidó-kereszténységet egyaránt, a *mîn* szó megint szűkebb körre szorul: legtöbb-

ször magát a kereszténységet jelenti. A zsidóság támadásból védekezésbe megy át szellemi téren; anyagi téren a teljes megadásba, megalázkodásba. A győzelem küszöbén álló kereszténység a teljesen megsemmisült zsidósággal már csak ritkán vitázik komolyan; a legtöbb vita csak csúfolódás. Ha tetszik a felelet, pár évi adóelengedés is lehet a jutalom; ha nem tetszik: «kötelet dobnak a nyakába» és megverik.[1]

De ennek a szónak története nemcsak azért érdekes, mert egy darab zsidó sors lüktet benne. Fontos ez más miatt is: a zsidóságon is végigviharzottak a világ vallási vajúdásának szenvedélyei. A zsidóságban is voltak mindenkor a felszín alatt működő, vallásilag romboló áramlatok, abban a korban is, más korokban is. De végeredményben ezek is gazdagították a zsidóságot, mert hozzájárultak az eszmék tisztázásához. Ma már megértéssel közelíthetünk a régi idők zsidó történetének e felé a nem egészen közismert, de nem kevéssé fontos és talán nem is érdektelen fejezete felé. Hiszen kiszakadhattak a zsidóságból a legkülönbözőbb szekták, gnosztikusok, zsidó-keresztények, misztériumhívők. Lehetett idő, amikor úgy látszott, hogy a *mînûth*-nak, az ókor legnagyobb zsidó eretnekségének hullámai elnyelhetik a zsidóságot; egy mîn a zsidó vallást dia-

[1] Csak egy hasonló jelenséget említek más nyelvek használatából. A «*zindiq*» az arab nyelvben szintén eredetileg egyetlen, teljesen mind máig szintén nem tisztázott, szektát jelent. A későbbi irodalomban a «*zindiq*» szó jelenti már az iszlámmal radikálisan szembenálló szabadgondolkodókat, manichaeusokat, más szektákat. (Massignon: Enz. d. Islam s. v. Zindiq). Hasonló a *fajlasûf* = *philosophos* szó színe-változása az arabban, az *epikureus*-é a zsidóban.

dalmas gúnnyal a jesajási «gyermekeitől megfosztott anyához» hasonlíthatta (Ber. 10 a.): Istennek a történet eseményeiben megnyilvánuló akarata megmentette a zsidó vallást az életnek akkor is, sorvadásnak, csüggedésnek idején. Mert igaz a prófétának a zsidó sorsot példázó szava (Jes. VI. 13):

«Tölgynek és ciprusnak hullhat a levele — gyökere erős: a szent törzs is örökké megmarad.»

Dr. Hahn István.

ZSOLTÁR.

Uram, te vagy a tükör,
melynek fényében fehéren remeg minden lélek,
mikor elindul az űrből.
Uram, sokan nem látnak téged,
míg itt vannak a földön.
S mire újra színed elé érhetnek:
sokáig, fáradtan kell keringniök,
hogy a fényes tükörben
újból fehéren remegjenek . . .

SZÉLCSEND.

Uram, én ostromoltalak téged
a lélek első, perzselő tüzében,
tavaszom borongós pillanatiban.
Az ősök terhe roskasztott
és az ifjuság gőgös hevében
nem láttam az utat.

Lázrózsás percek sápasztó illanásán
én nem érzém a test enyészetét.
S ha borongós pillanatok szele sodort,
lázrózsás hevem orkánná lett,
hogy győzzön a pillanat fölött.
S íme, Uram, hogy az idő változó szele
elcsitult felettem,
már nem ostromollak.
Látlak a megnyugvás fehér ködén át:
Dániel és Ruth Istene!

SÁNDOR JÚLIA.

AZ ELMÚLT ÉV TÖRTÉNETE.

5697.

Végigpillantva a zsidóság életének alakulásán az elmult esztendőben, sorsának örök változatlansága válik tudatossá bennünk. Számát, gazdasági súlyát, a szellemi életben való szereplését sokalják számos országban. «Izrael fiainak népe számosabb és hatalmasabb nálunk.» A bibliai Fáraónak túlzó mondását halljuk különböző változatokban. Korunkban a statisztika számaival igyekeznek ez állítást erősíteni. A szabadelvű kor hagyományait megtagadják, azok az idők a felekezeti statisztikát alig ismerték. Ma azonban a zsidóságot a nemzet testében «idegen elem»-nek tekintik, melynek számbeli, vagyoni és kultúrális térfoglalása ellen védekezni kell. A védelemből gyakran válik támadás. Ezt mutatják az elmult év eseményei.

Kiindulunk *Lengyelország*ból, Európának a zsidóktól legsűrűbben lakott országából, hol több mint három

millió a számuk. Szomorú gazdasági helyzetüket mutatja, hogy csak 300,000-nek van biztos megélhetése, a legtöbb borzalmas nyomorban él, az összezsúfolt tömegeket «a fulladás veszélye fenyegeti». A nyomor enyhítésére az állam nem tesz semmit. Sőt intézkedései a «gazdasági nacionalizmus» megvalósítását célozzák, a zsidók kiszorítását az iparból és a kereskedelemből. Egészséges földreform helyett a falvak nincsteleneit a városokba irányítják, hogy ott elfoglalják a gazdasági állásokat. Maga a sechita-törvény, amely 1937. január 1-én lépett életbe, 20,000 zsidót fosztott meg kenyerétől, a mészárosipart és marhakereskedelmet kivette kezükből.

«Csak kivándorlással lehet a lengyel zsidókérdést megoldani», hangoztatja a kormány ország-világ előtt. Azért örömmel tette magáévá az új cionista-szervezet elnökének, Jabotinskynak tízéves tervét, hogy Lengyelországból évente 100,000 zsidó vándoroljon ki. Jabotinsky zsidó többséget akar így szerezni Palesztinának néhány év alatt. A lengyeleknek a zsidók kivándorlása a fontos. Az evakuáció jelszóvá lett. A zsidók ürítsék ki Lengyelországot. Egymillió «fölösleges zsidótól» meg kell szabadítani az országot. S valóban azt láttuk az elmult évben, hogy a lengyel kormány a súlyos belső feszültséget külpolitikai úton kívánja megszüntetni. A külügyminiszter, Beck ezredes, Genfben a mandátumbizottságban kért helyet hazájának, mert érdekelve van a kivándorlás kérdésében. Londonban pedig közbenjárt, hogy Palesztinát nyissák meg nagyobbszámú zsidó bevándorló előtt. Lengyelország a nagyhatalmak sorába kíván emelkedni, gyarmati igé-

nyeket hangoztat, hogy fölösleges lakosságát, elsősorban zsidóit, elhelyezze. Kutat területek után, melyek gyarmatosításra lehetőséget nyujtanak. Jelenleg Madagaszkár szigetén jár egy lengyel bizottság a francia kormány engedelmével, de más tengerentúli területek is számításba jönnek. Mind nehezen megvalósítható tervek. Ártanak a zsidóságnak, mert a kormány elhanyagolja a belső intézkedéseket, melyekkel kötelessége volna polgárainak sorsán segíteni.

E helyett mit látunk? Mintha valóban arra törekednének, hogy könnyebbé tegyék a zsidóságnak az evakuációt, annak az országnak elhagyását, hol századok óta éltek őseik, hol együtt szenvedték a lengyelekkel a cári Oroszország uralmát és közös erővel küzdöttek a felszabadulásért. A nemzeti demokraták izgatásai okozták, hogy a palesztinai véres események mellett, állandóan kaptuk a híreket az elmult esztendőben a lengyel földön előfordult zsidóellenes támadásokról. Pilsudski marsall politikájának folytatását igérik a vezető államférfiak, de erős, rendfenntartó kezével nem rendelkeznek. Szegény házalók és vásárosok véres tetemeit találják országutak árkaiban, gyakoriak a vásári ráütések, a piaci árusok megrohanása, egész községek zsidóságát kényszerítik menekülésre, otthonuk elhagyására, nagyrészt fiatalkorúakból álló csapatok. A gyűlölettel telt légkör magyarázza, hogy könnyen kitör a «népharag» és nagy pusztításokat okoz. Przytyk és Minsk Macowieck után ez évben Brest-Litowsk és Czenstochau zsidó községeit érte a legerősebb támadás. Egyes zsidók tetteiért egész városok zsidóságát sújtják. Brestben egy 18 éves zsidó mészároslegény halálosan megsebesítette a rendőrt,

ki ellenőrzés végett jött a mészárszékbe. Ez elegendő ürügy volt a támadásra. A tömeg benyomult a zsidólakta utcákba, két halálos és számos súlyos sebesülés történt. A fosztogatások 800 család romlását okozták. Czenstochau városában egy zsidó mészáros összetűzött egy részeges vasuti munkással és megölte, azért napokon keresztül pusztító támadást szenvedett a zsidóság. De nem is kell ürügy. Maga a miniszterelnök, ki egyúttal belügyminiszter, adta a sejmben a szomorú statisztikát : Bialystok vajdaság területén 1936 második felében 348 zsidóellenes cselekmény fordult elő. Huszonegy tömeges támadás volt ; zárt sorokban vonultak a nemzetiek a kis városok zsidói ellen. Zsidóveréssel kezdődik és anarchiával végződik, állapította meg a kormányfő. Igéretet tett, hogy nemcsak a támadókat fogja megragadni, hanem a háttérben meghúzódó úszítókat is. Koncentrációs táborba kerülnek a felbújtók. A lengyel egyetemek Krakkó, Lemberg, Varsó, Vilna és Pozen városaiban állandó tűzfészkei az izgatásnak. Vértanúságot szenvednek a zsidó diákok, de gettópadokba nem engedik magukat szorítani. Inkább állva, vagy a földön ülve hallgatják az előadásokat. A «zsidómentes»-nek hirdetett napokon is megjelennek az egyetemen. A lengyel egyetemek ezévi krónikája véres verekedésekről, bombamerényletekről, tüntetőjellegű éhségsztrájkokról és az egyetemi épületeknek napokig tartó megszállásáról beszél. Végre a kormány feloszlatta valamennyi szélsőséges diákszervezetet.

Bombamerényletek zsidó vállalatok ellen egyre szaporodnak. Egyik a vilnai jiddis újság szerkesztősége ellen irányult. Az ügyvédi, orvosi, mérnöki kamarák-

ban, de még a zenészek és kertészek testületében is az árja paragrafus bevezetését kérik. A kormány az alkotmány alapján visszautasítja e követeléseket.

E viszonyok teszik érthetővé, hogy sokak szemében valóban a kivándorlás a szabadulást jelenti, a palesztinai beutazást megengedő certifikát a legfőbb boldogság. Ez magyarázza, hogy Ryppel ügyvéd megváltó, felszabadító vonulására, ki gyalog, útlevél és beutazási engedély nélkül akarta az ifjúságot Palesztinába vezetni, többszázan jelentkeztek. De néhány órányira Varsótól a rendőrség szétoszlatta az első 150 emberből álló csoportot és a vezetőket pörbefogta.

A lengyel zsidóság vezetőférfiai közül sokan, köztük az ismert jiddis író, Salom Asch, azt vallják, hogy kivándorlással nem oldható meg a zsidókérdés. Az menjen, aki arra határozta magát. De joguk van Lengyelországban maradni. Az állam kötelessége a megélhetés lehetőségét megadni, személy- és vagyonbiztonságot nyujtani. Nem engedik magukat ostorpattogtatással kivándorlásra ösztökélni. Nem gondolnak exodusra.

A lengyel viszonyokhoz való hasonlóságot látjuk *Romániá*ban, a zsidó «nyomorzóna» másik országában. Cuza-Goga pártja és a vasgárdisták folytatják itt zsidóellenes működésüket. Büszkék arra, hogy előbb űztek antiszemita politikát, mint a németek és csak a nyugati államok követelésére adták meg nekik a polgárjogot. A cuzisták Jassy-ban megeskették összegyűlt híveiket, hogy zsidómentessé teszik Romániát. Milyen módon gondolják az 1.000,000 zsidó eltávolítását, azt nem közlik. A nemzeti munka védelméről alkotott törvényjavaslat fenyegeti a nemzeti kisebbségeket, elsősorban

a zsidóság létét, mert 75—80%-át a munkahelyeknek fenntartja az «autochton» románoknak. Új vállalatok létesítésénél már most e követelmény teljesítését kívánják. Az ügyvédi kamarák numerus clausus-követelését a kormány, mint alkotmányellenest visszautasította, de Bukarest és Jassy törvényszéki palotáiban az ügyvédek a részükre fenntartott helyiségekbe zsidó kollégáikat nem engedik belépni. Az egyetemeken előfordult véres összeütközések, a jassy-i egyetem rektora ellen elkövetett merénylet arra a szigorú törvényre vezetett, mely eltiltja az egyetemi hallgatóknak és diákoknak a politikai mozgalmakban való részvételt. Lengyelország és Németország után most Románia adja a leg több kivándorlót.

A maga útját járja gazdasági és szociális téren a *Szovjet-Unió*. Közel 3.000,000 zsidóságát igyekszik beleilleszteni a kommunista állam rendjébe. A vörös asszimiláció hatása a 20 év óta felnőtt fiatal nemzedék életfelfogásán erősen mutatkozik. Biró-Bidsan, az autonóm zsidó terület, most 10 éves. A hozzáfűzött remények eddig nem váltak valóra. 1937 első negyedében alig 500 új telepest kapott, pedig az ötéves terv 100,000 zsidót akar odajuttatni. A fejlődés azért is megakadt, mert az ottani vezetőket, mint Trotzkij híveit, elfogták. A zsidó származású emberek befolyása Oroszország vezetésében teljesen megszűnt. A «nagytisztogatás» során kivégzett szovjetvezérek többsége zsidó volt. A hivatalokban már nyilt antiszemitizmus jelentkezik, a megokolás : a zsidók nem megbízható hívei Sztalinnak, Troczkijt követik.

Németország zsidóságának sorsában az elmult év

nagyobb változásokat nem hozott. Az újabb zsidó törvények, amelyeket emlegettek, elmaradtak. Nincs szükség rájuk. Az 1935-ik évi nürnbergi törvények alapjai a teljes jogfosztásnak. A zsidók nem polgárai az államnak, ebből az intézkedések egész sora folyik. Csak néhányat említünk: Április 15-én azonnali hatállyal megtiltják az egyetemeknek, hogy németországi születésű zsidónak doktorátust adjanak. 1936. október 1. óta nem vezethetnek gyógyszertárt. A könyvkereskedelemből kiküszöbölték őket, csak nagyobb városokban engedélyeznek részükre külön könyvesboltot. És nincs megállás, még a hulladékokkal, rongyokkal való kereskedésből is ki akarják őket szorítani, mert ez az üzletág is nagyon elzsidósodott, vagy a szokásos kifejezéssel: überfremdet.

A faji elvből folyó jogfosztás rendszerét kívánják a tudományosság látszatával igazolni. A müncheni Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschland egyik osztálya a zsidókérdéssel foglalkozik (Forschungsabteilung Judenfrage). Két előadássorozatot rendezett 1936. novemberében és 1937 májusában. A mai német tudomány állásfoglalását tárták fel a zsidó szellemiséggel szemben. Az előadók sorravették, mennyiben hatotta át a zsidóság rontó, «talmudi» gondolkodása a jogot, természettudományt, filozófiát és irodalmat. A stockholmi Karolina-Intézet tudósai más véleményen lehetnek, mert Ottó Lőwy gráci egyetemi tanárnak ítélték oda a Nobel-díjat, s ezzel már a 21-ik zsidó részesült e magas tudományos elismerésben.

A mai Németországban rendelet tiltja a zsidókkal való érintkezést az uralkodó párt embereinek. Erő-

szakos lépések is történtek. A Bne-Brith páholyokat megszállták, 103 páholyt lefoglaltak, vagyonukat elkobozták, vezetőiket letartóztatták. Ürügyül kommunista szervezkedést, vagy devizakihágást emlegettek. Fájdalmas veszteség ez, mert az épületek kultúrelőadások céljait szolgálták és a páholyok emberbaráti intézmények egész sorát tartották fenn. New-York polgármesterének németellenes kifakadásai miatt hetekre eltiltották a zsidó sportegyesületek működését.

A német zsidóság a változó viszonyoknak megfelelően tovább építi a maga szervezeteit. A Reichsvertretung sokoldalú tevékenységének megfelelően szélesebb alapra helyezkedik, a vezetőség számát növeli és tanáccsal bővül (Rat bei der Reichsvertretung). A kultúrszövetségek (Kulturbund) országos szervezete megalakult. A szervezeten belül két felfogás áll egymással szemben. Csak a zsidó kultúra és művészet termékeit mutassák-e be, vagy a művészeti szempont vezesse-e őket műsoruk összeállításában. A birodalmi felügyelőség már kifogásolta a Kulturbund programmját, mert Goethe, Mozart, Beethoven műveiben is gyönyörködtetik közönségüket. Foglalkozzanak zsidó kultúrával és ne az árja szellem alkotásaival: így szól az utasítás.

A kivándorlás rendszeresen folyik tovább. Már 400,000 alá szállt a zsidók lélekszáma. Az ifjúságot kivándorlásra nevelik kezdettől fogva. Kivándorol, aki csak teheti. 1936 szeptember 1-én Berlinből egyszerre 1300-an mentek Palesztinába. Októberben külön hajón 540-en indultak Délafrikába. Jól működő szervezetek végzik a kivándorlók kiválasztását, előkészítését és irányítá-

sát. Ha hitelt adhatunk a német viszonyok egyik ismertetőjének, a kórházakban és aggok házaiban lelnénk ma már csak zsidókat, ha a kivándorlás nem járna oly sok akadállyal és költséggel. Szomorú pusztulása ez a németségére oly büszke zsidóságnak.

Németország az olimpiász idejére, a görögöknél szokásos ekechairia mintájára, fegyverszünetet hirdetett. Az izgató plakátokat átragasztották, a sértő feliratokat eltávolították. *Ausztria*, tekintettel idegenforgalmára, mert ennek jövedelme jelentős tétel fizetési mérlegében, egész évben, de leginkább a nyári hónapokban, igyekszik elnyomni az antiszemitizmus minden hangos és erőszakos megnyilatkozását. Ha régebben sajátos osztrák marxizmusról beszéltek, napjainkban különleges bécsi antiszemitizmusról lehet szó. Csöndes elintézése a zsidókérdésnek. Csak néha hallatszik egy-egy durvább hang, hangosabb tüntetés. A kancellár kijelentése szerint Ausztriában nincs is zsidókérdés. A hazafias arcvonal tagjai lehetnek, de vezetőknek nem képezik ki őket. A zsidók eltávolítása az állami és városi hivatalokból befejezettnek tekinthető. Az államtanácsnak és a bécsi városi tanácsnak egy-egy meghívott zsidó tagja van. A számbelileg és anyagilag egyre gyöngülő bécsi zsidó községen belül még mindig éles az ellentét a cionista népközségre törekvő többség és a most 50 éves unionistapártnak — hitközséget követelő — kisebbsége között. A katolikus rendi államban a bécsi érsek védnöksége alatt működő Paulus-Werk térítői tevékenységet fejt ki. Ezt a célt szolgálják a zsidókérdéssel foglalkozó előadások. Érdekes ellentétet mutat ezeknek hangja a müncheni Reichsinstitutban hallható elő-

adásokkal szemben. Kivándorlásra gondolnak sokan a bécsi zsidóságból, az Ausztriában tartózkodó windsori herceget tömegesen keresik fel kérelmükkel : tegye lehetővé a Palesztinába, vagy az angol birodalom más területére való bevándorlást.

Svájc bírái nem engedték a davosi gyilkosságot «világeseménnyé» elnagyolni, ahogy ezt Németország kívánta. A churi tárgyalás megállapította, hogy Frankfurter Dávid gyilkos tette egyéni lelkiségéből folyt, társai nem voltak. A davosi lövések miatt nem lehet vádat emelni az egész zsidóság ellen. Az emigránsok okozta merényletek csak megerősítik Svájcot abban a felfogásában, melyet Zürich városa nyilvánított : országunk nem lehet menedékhelye a szociális elnyomatás elől szabadulást kereső külföldieknek. Az idegeneket szigorúan ellenőrzik.

Az utolsó parlamenti választások *Belgium*ban a katolikus szinezetű, de német hatást mutató, rexista pártnak és Hollandiában a nemzeti szociálista mozgalomnak vereséget hoztak. De Hollandiában feltűnő jelenség, hogy a képviselőházba mégis bekerült, igaz, hogy csak 4 taggal, olyan politikai párt, amely antiszemita jelszavakat hangoztat. A zsidókérdés foglalkoztatja a holland közvéleményt, egyik előkelő hetilap külön számot adott ki Het Jodenvraagstuk címmel. Ismeretes a nagy németalföldi kultúrfilozófus Huizinga álláspontja a faji kérdésről : nem beszélhetünk kultúráról ott, hol szabad teret engednek a faji ellentéteknek, ez ellenkezik a kultúra fogalmával, melynek lényege a természet feletti uralom.

A három román állam közül *Olaszország*ban a kül-

politikai ellentét Nagybritániával elég volt arra, hogy megindítsa a támadást a cionizmus, illetőleg a zsidóság ellen. Elhangzott az olasz lapokban és Orano professzor könyvében — Gli Ebrei in Italia — a vád, hogy a cionizmus angol érdekeket mozdít elő, a palesztinai zsidó állam veszélyezteti az olasz birodalomét a Földközi-tengeren. Itália az arabok, az iszlám pártfogója, hirdette Mussolini Lybiában. Olasz és fasiszta nem lehet olyan mozgalom híve, mely az arabok ellen irányul. Nyiltan szakadjanak el a nemzetközi zsidóságtól. Ha pedig cionisták, mondjanak le olasz polgárjogukról és vándoroljanak ki. Az olasz zsidóság központi szervezetében hónapokig tartó válságot okozott a cionisták és nem-cionisták közötti ellentét. A kormány azonban most biztosította a vezetőséget bizalmáról és felkérte az ügyek további vezetésére. A Duce különben Tripolis zsidónegyedében tett látogatásakor kijelentette: az olasz törvények egyenjogúnak ismerik el a zsidót. A külügyminiszter megnyugtatta Róma új főrabbiját: az olasz kormány nem változtatja meg a zsidókkal szemben eddigi viselkedését. A sajtó támadásait a kormány leintette. Jóvátétel történt a tripolisi botrány ügyében is, amikor a város egyik terén két zsidót megkorbácsoltak, mert az új, európaias negyedben üzleteiket szombaton bezárták.

A második román államban, *Franciaország*ban a belpolitika adott tápot az antiszemitizmusnak. Blum miniszterelnöksége és reformjai adtak erre okot. Bármilyen eredményes volt a Blum-kormány egyéves munkája a francia társadalom szociális viszonyainak rendezésében, mégis megállapítható, hogy az antiszemi-

tizmus ez évben növekedett és megerősödött. Zsidóellenes bizottság végzi a szervezést, újságjuk a L'Antijuif. A francia zsidó községek e mozgalommal szemben megteremtették a Centre de Vigilance et de Documentation-t. A keleti zsidók számának növekedése Párisban növeli a zsidóellenes hangulatot. A francia statisztika nem veszi számba a felekezeti hovátartozást. Így csak becslésre vagyunk utalva. A zsidók számát egész Franciaországban 260—280,000-re teszik, ebből Párisban 170—190,000 él, köztük 90—100,000 keleti származású. A feloszlatott Tűzkereszt helyett de la Rocque ezredes megalakította a szociális pártot, mely programmjában hirdeti: nem antiszemita, de ellenzi a zsidók bevándorlását s teljes asszimilációt követel. Így nem áll faji alapon.

A harmadik román államból, a pusztító polgárháborúban véres arénává alakult *Spanyolország*ból, menekült az a néhány ezer zsidó, kik az utolsó esztendőkben ott kerestek nyugalmat és megélhetést. A felkelők sevillai rádióállomása mégis fenyegetéseket hallat és a zsidók újabb kiűzetéséről beszél.

Spanyol anyanyelvükről most mondanak le a szefárd zsidók *Törökország*ban. Templomokban tartott gyűléseken mondották ki: a közéletben ezentúl a török nyelvet fogják használni. Megindult a mozgalom régi spanyol-héber neveik eltörökösítésére. Iskoláik teljesen török állami felügyelet alá kerültek. A legerősebb asszimilációt követeli az új török állam. Megadja a jogegyenlőséget, de természetesen egyenlő kötelességeket is ró polgáraira. A nem-mohammedánok katonáskodása életbelépett, több mint 30,000 zsidó vonult be. Előléptetésben is van részük.

Történelmünk régebbi századaiban voltak befolyásos férfiak, stadlanim, kik bejáratosak voltak a fejedelmi udvarokba s szószólói voltak testvéreiknek. E szerepet töltik be az angol parlamentarizmusnak megfelelő formában *Nagybritánnia* zsidóságának legjobbjai; külön bizottságuk a Joint Foreign Committee foglalkozik az ügyekkel. Az angol parlament elé kerülnek az egyetemes zsidóság kérdései. Különben is a zsidókérdés sok országban emigrációs kérdés és Nagybritánnia Palesztina mandatárius állama. Maga az angol zsidóság nagy anyagi áldozatokat hoz. A Council for German Jewry első évi jelentése szerint 655,000 fontot fordítottak német menekültek elhelyezésére. Négy évig kívánják e nemes munkát folytatni.

Érthető idegességet és nyugtalanságot keltenek a londoni East-End zsidólakta negyedeiben megismétlődő összeütközések, az ott felvonuló fasiszták. A belügyminiszteri jelentés május 6-án elismeri, hogy az utolsó három hónapban négyszer történt zsidók ellen támadás. Hat hétre be is tiltott minden felvonulást az East-Endben. A The Fascist lap ellen peres eljárás indult meg, mert a vérvádat igazoltnak vette. Tervszerű védekezésre gondolnak a fasizmus egyre erősbödő propagandájával szemben. Mosley pártjának főnöke azt meri hirdetni: kötelezzük magunkat, hogy megszabadítjuk Angliát a zsidóktól.

E nagyhangú fenyegetéssel szemben annak vagyunk tanúi, hogy a legnagyobb kitüntetésben részesülnek és az állami élet vezető helyeire emelkednek. A bibliai emlékekben gazdag koronázási ünnepségek napjaiban sok érdemes zsidó férfiúnak jutott magas kitüntetés.

Így Sir Herbert Samuel viscount lett, Palesztina első főkormányzója jellemzően a Viscount of Mount Carmel nevet választotta. A mostani nagy fegyverkezés idején oly fontos hadügyminiszterséget Hore-Belisha volt postaminiszter vette át, a közmunkaügyek vezetését pedig a gazdag Sassoon-család egyik tagja.

Angliában gyakran került szóba a parlamentben a zsidóság világhelyzete. Az *Egyesült Államok*ban a nagy zsidó tömegek élénk tiltakozása hangzik fel, valahányszor támadás, üldözés éri testvéreiket. A lengyelországi és palesztinai események váltottak ki ez évben nagy felzúdulást. Nem hiányoztak e gyűléseken az Unió vezető politikusai és egyházfői sem, emberi együttérzésüknek adva kifejezést. De a zsidóság legnagyobb centruma a földön nemcsak hangját hallatja, hanem segítő kezét is nyujtja mindenkor a nyomorgó, támogatásra, védelemre szoruló véreinek. A szociális áldozatkészség óriási arányai csodálatot keltenek s a felajánlott összegek évről-évre emelkedést mutatnak. Roosevelt erélyes gazdasági rendszabályai eredményeseknek bizonyultak, újabb fellendülés jelei mutatkoznak. A novemberi választás megmutatta a bizalom erősbödését a New Deal iránt. Roosevelt mindig elismerte azt az értékes segítséget, melyet zsidó tanácsosai és munkatársai neki nyujtottak válságos időkben és a mai viszonyok közt is. Mikor most másodszor foglalta el négy évre az elnöki széket, mondotta a zsidókra célozva: sohasem fogjuk a határainkon belül élő lakosságunk hű és a törvényeknek engedelmeskedő csoportját fölöslegesnek tekinteni. Megbízható munkatársát, Herbert H. Lehmant, már harmadszor vála-

tották meg New-York tartomány kormányzójának. Zsidóellenes áramlat nem hiányozhat ott, hol zsidók nagy számban és befolyásos helyeken láthatók. Az Unió történetének dicső alakja Franklin Benjámin; az ő végrendeleteként terjesztik a hamis jövendölést a zsidó bevándorlás veszedelmességéről. Menace of the jew: Ha nem zárjuk ki a zsidókat minden időkre, akkor késő utódaink is átkozni fognak bennünket. A bevándorlás elől elzárkózik az Unió, csak hozzátartozókat és tudósokat engedtek be az elmult években. A Németországból kivándorolt egyetemi tanárok közül 239 talált itt elhelyezkedést. Az utolsó években átlagosan 4000 zsidó jutott ki a szabadság földjére.

Reményekben gazdag jövőnek képe halványult el ez évben *Erec Izrael* földjén. Véres összeütközések, állandó ellenségeskedés színhelyévé vált a Szentföld. Megakadt az újjáépítés munkája és bizonytalanná vált a jövő. Az 1936. április 19-én kezdődött zavargások a legfelsőbb arab bizottság irányítása mellett szervezett sztrájkká, majd véres fegyveres felkeléssé fejlődtek. A terrorcsapatok fölvették a harcot a rendőrséggel és az angol katonai erőkkel is. Egyre nagyobb számú katonaságra volt szükség, már 23 angol zászlóalj állt Palesztina földjén Dill generális parancsnoksága alatt. A háborús állapot kihirdetésére készültek, mikor végre október 12-én közel félévi ellenállás után a fegfelsőbb arab bizottság «megtört szívvel» a sztrájkmozgalmat megszüntette. Megtette ezt a négy arab uralkodó (Irak, Transzjordánia, Szaudi-Arábia, Jemen) tanácsára, kik további támogatásukról biztosították «fiaikat», a palesztiniai arabokat. A sztrájk után a terrorcsapatok

lefegyverzése még katonai intézkedéseket követelt, de már október 25-én Fauzi Kaukji, a felkelő csapatok vezére, menekülni volt kénytelen az országból. Súlyos áldozatokat követelt a féléves ellenségeskedés, 82 zsidót öltek meg. Anyagiakban nagy károkat szenvedett a jisuv, 17,000 dunám területen pusztították el a termést és 200,000 fát vágtak ki. Összesen 1996 terrorcselekményt számoltak össze, 1369 bombamerénylet volt. Fájdalmas, hogy a hosszas ellenségeskedés kimélyítette a szakadékot zsidók és arabok között s hosszú időre megakadályozza a békés együttélést, a kölcsönös bizalmat. A jövő szempontjából különösen elszomorító, hogy az arab ifjúsági mozgalom tagjai a legelkeseredettebb ellenségei a zsidó nemzeti otthonnak.

A sztrájkot megszüntette októberben az arab bizottság, de a gazdasági bojkottot a zsidók ellen fenntartotta. Egyes támadások országutakon, zsidó telepek ellen és a városokban a mai napig sem szűntek meg. A gyarmatügyi miniszter jelentése szerint 1937. január 1-től április végéig 202 súlyos bűntett fordult elő. Mikor a palesztinai kormány a téli félévre (1936. októbertől — 1937. áprilisig) 1800 munkás-certifikátot adott a Jewish Agencynek, az arabok kimondották a bojkottot a királyi bizottság ellen, mely akkor épp útban volt Palesztina felé. Tagjait még 1936. júliusában jelölték ki; nem a parlamentnek, hanem az uralkodónak van alárendelve, azért «királyi» a neve. A hattagú bizottság elnöke lord Peel, India volt államtitkára lett. Feladatává tették: a palesztinai zavargások okának megállapítását, a mandátum végrehajtásának ellenőrzését, a panaszok meghallgatását és javaslatok tevését, hogy a

bajok megszűnjenek és a zavargások ne ismétlődjenek. A bizottság épp egy hónappal a sztrájk megszűnése után, november 12-én tartotta megnyitó ülését a jeruzsálemi kormányzói palotában. Megjelentek a bizottság előtt a palesztinai kormány vezetői, elsőnek a főkormányzó. Majd november 25-én Ch. Weizmann, a Jewish Agency és cionista szervezet elnöke. Nyilt ülésen vázolta a zsidóság általános világhelyzetét és azt, hogy milyen viszonyok teszik szükségessé a nemzeti otthon létesítését. Feltárta népének évezredes tragédiáját és éltető reménységeit, melyek a Szentföldhöz fűzik. Még három ízben zárt ülésen hallgatták meg Weizmannt. A palesztinai zsidóság főbb emberei, a cionista végrehajtó bizottság tagjai, agudisták és mizrachisták, mind a bizottság elé álltak. Már távozni készült a királyi bizottság, mikor ismét csak «az arab fejedelmek tanácsára» a bojkottot abbahagyva, megjelentek az arab politikusok, elsőnek a mufti, Emir el Husseini, a mohamedán vallási bíróság feje, az arab nemzeti mozgalom legfőbb szervezője. Az arabok nemzeti követeléseit hangoztatta : a zsidó nemzeti otthon létesítésétől tekintsenek el, a Balfour-deklarációt vonják vissza. A zsidó bevándorlás és földvásárlás szűnjön meg. A mandátum helyett Irákhoz és Szíriához hasonlóan Palesztina is kapjon nemzeti önállóságot. Január 18-án fejezte be működését a bizottság Palesztinában. Nem kevesebb, mint 10 ládában szállították Angliába a jegyzőkönyveket, az eléje terjesztett emlékiratokat és statisztikákat. Február és március hónapjában még Londonban folytak kihallgatások, ott fejtette ki törekvéseit Jabotinsky, a revizionista pártvezér. Zsidó

többséget kíván a Jordán mindkét partján fekvő területen, 1.500,000 zsidó betelepítését tartja szükségesnek a következő tíz évben. Kihallgatásra jelentkezett Wedgwood képviselő, a Palesztina-újjáépítés nagy angol barátja. Palesztina volt kormányzóit, Sir John Chancellort és Sir Herbert Samuelt, zárt üléseken hallgatták meg; az angol államférfiak közül W. Churchill volt gyarmatügyi miniszternek és végül Lloyd Georgenak, a Balfour-deklaráció kiadásakor volt miniszterelnöknek véleményét kérték ki.

Már április havában jelentek meg az első hírek az angol lapokban, hogy a bizottság Palesztinának arab és zsidó kantonokra való tagolását vagy kettéosztását fogja ajánlani. Kezdetben kétkedve fogadták e terveket, mert lehetetlen megoldásnak tartották. A felosztás híre egyre erősbödött. Térképek jelentek meg, amelyek feltüntették a határvonalat. Palesztinában földmérők gyors munkában térképezték az országot, ami igazolni látszott az elterjedt felosztási tervet. Tiltakozások hangzottak el már korán az arabok és zsidók részéről a megcsonkítás ellen. A cionista cselekvő bizottság április 27-i jeruzsálemi gyűlésén kinyilvánította: a zsidó nép határozott ellenállást fog tanusítani a mai viszonyoknak megmerevítése, kristályosítása, a nemzeti otthonnak minden megcsonkítása és földarabolása ellen, bármilyen formában történjék is. Sőt követeli a bevándorlás és letelepedés engedélyezését Transjordánia területére is. Azóta Palesztinában különösen Ussischkin, a nemzeti alap vezetője, folytatja nagy hévvel a harcot minden felosztási terv ellen, míg Weizmann annak a reményének adott kifejezést, hogy nem

történik majd semmi, ami az országépítő munkát akadályozná. Egységes, megfontolt fellépésre volna szüksége a zsidóságnak e válságos napokban. Az arab tábor megoszlást mutat. Abdullah emir hívei elfogadják a tervet, mert Transjordániával egyesülne a megmaradt, arab Palesztina. A mufti azonban ellenzi, izgat ellene, járja az arab fejedelmi udvarokat, mohammedán kongresszus összehívását készíti elő. A jelentés közzététele még késik. Áprilisra várták, majd a májusi koronázási ünnepségek miatt elhalasztották, végre június harmadik hetében elkészült, a bizottság tagjai aláírták s a király elé terjesztették. Június 30-án foglalkozott vele a minisztertanács és «nagyjában» elfogadta a Peel-bizottság javaslatait. A közlés, amelyre milliók oly türelmetlenül várnak, július első napjaiban történik meg.

A véres terrorcselekmények, a bizonytalan jövő természetesen befolyásolták a palesztinai munkát ez évben. A bevándorlás a felére csökkent (1935-ben hivatalos jelentés szerint 61,854, 1936-ban 29,729 volt), de még nagyobb a visszaesés az engedélyezett munkáscertifikátok számában. (Az 1936. nyári félévben 4500, 1936. októbertől — 1937. áprilisig 1800, az 1937. áprilistól—júliusig 770) az utolsó schedulát, mint teljesen ki nem elégítőt, a Jewish Agency visszautasította. A «palesztinai gazdasági csoda», a nagy fellendülés, melyet az ország mutatott, mikor világszerte gazdasági válság pusztított, végetért. Kikezdte az abesszin háború, mélyítették a félévig tartó belső zavarok, teljessé tette a bizonytalan jövő. A magánvállalkozás tartózkodó lett. A rohamos építkezésben visszaesés állott be, s ezt a legtöbb iparág megérezte, növekedett

a munkanélkül ség. A bevándorolt tőke a bankokban pihen, várja a politikai helyzet tisztulását.

Annál örvendetesebb haladást mutatnak a zsidó közösség vállalkozásai. Az utolsó két évben 2000-nél több család nyert elhelyezést a mezőgazdaságban a nemzeti alap földjén az ujjáépítési alap támagotásával. (1930-ban a Keren Hajeszodnak 35 falva volt 5200 lakossal, 120,000 dunám területen ; 1936-ban 53 telepe, 14,000 lakossal, 204,000 dunám földön.) Az Emek Jezreel mellett fejlődött az Emek Zebulon, az Emek Chefer és új telepek létesültek Beisan vidékén és a Jordán völgyében. A fejlődésnek jele, hogy a telepek megkezdték a Keren Hajeszodtól kapott kölcsönök visszafizetését. Ejn Charod, az Emek virágzó községe, pontosan alapításának 15-ik évfordulóján, ünnepélyes formák közt törlesztette a kapott kölcsön első részletét. A legszebb reményeket nyujtja az ország mezőgazdasági fejlődési lehetőségeire az eszközölt fúrásokról szóló jelentés, mely «a mélység vizei»-nek csodás gazdagságáról számol be. E vízbőség lehetővé teszi majd újabb 2.000,000 dunám föld öntözését, míg eddig csak 350,000 dunám öntözött terület van az egész országban. A nagy öntözhető területeken idővel 100,000 földművelő család telepedhet meg és ez 2.000,000 ember megélhetését biztosítaná. Több nemzedék kitartó munkája valóra válthatná ez álmot. De a remények beteljesülését fenyegeti Palesztina várható új politikai rendezése. A jelen munkája a legnagyobb veszélyek közt folyik tovább. Az Émek Hajardenben új telepek épültek és Felső Galileában a Pica fogott nagyobb munkába. A kanadai erdők első fehér lakóihoz hasonlóan

a veszélyeztetett közbiztonság szükségessé teszi, hogy őrtoronnyal, melyre fényszórót szerelnek, és magas cölöpkerítéssel induljon meg minden új telep létesítése.

A városok lakossága növekedik. Tel-Aviv gyászolta alapítója és első polgármestere, M. Dizengoff halálát. Az új polgármester választása nem keltett közmegelégedést, ezért a kormány helyezett polgármestert a város fölé az eddigi alpolgármester, J. Rokach személyében. A város tovább terjeszkedik, a Járkon folyóig húzódik már, ott kezdődött meg a «Reading-erőmű» építése. Kikötőjének forgalma emelkedik, a citrus-termés egy részét már itt rakták hajóra. A közeljövőben a személyszállító hajók kikötése is megindul. Haifa iparvárossá való fejlődését mutatja az ez év júniusában megnyilt kiállítás. Jeruzsálem ó-városát a zsidóság teljesen kiüríti, az utolsó jesiva is már elköltözött onnan az állandó támadások miatt, de az új elővárosok bővülnek.

A gazdasági életben válságos a helyzet, de a szellemi élet fejlődése valóra váltja Achad Haam elgondolását a zsidóság szellemi központjáról. A jeruzsálemi egyetem archaeológiai gyüjteménnyel gazdagodott, a természettudományi szak meteorológiai intézettel bővült. Épül az első egyetemi klinika. A mezőgazdasági szak szervezése megindult. Az év legnagyobb művészi eseménye a B. Hubermanntól megszervezett zenekar első szereplése Toscanini vezetése alatt. Lázban égett a jisuv egész ifjúsága a Toscaninitól vezényelt hangversenyek napjaiban. Felejtve a jelen minden nélkülözését, arab terrort, királyi bizottságot, kétséges jövőt, sok ezren gyönyörködtek a nagy mester és az új zenekar művé-

szetében. Toscaninit tisztelői saroni narancsültetvénynyel ajándékozták meg és igéretét vették, hogy ezentúl évente eljön Erecbe. Az új zenekar — The Palestine Orchestra — és a Habimah színpadi együttese a párizsi világkiállításon mutatkozik majd be a nagy világnak. Az új palesztinai művészet méltó kiegészítése lesz a kiállítás Erec Izrael pavillonjában látható munkaeredményeknek.

A szellemi központ fejlődése a megvalósulás útján van s ugyanakkor az egész palesztinai munka végső célja, a nemzeti otthon, egy emberöltő munkájának eredménye — negyven éves most a bázeli programm — veszélyben forog. El kell ismerni, hogy ez az ország nyujtja még a legnagyobb települési lehetőséget és hogy a palesztinai munkát az ősi földhöz való rajongás emeli magasztossá. Mindenütt a földön különben elzárkózást látunk. Nemcsak túlnépesedett földrészünkön tapasztaljuk ezt, a gyérlakosságú *tengerentúli országok* is követik ebben az öreg Európát. Sir Neill Malcolmnak, a népszövetség menekültügyi biztosának működése a már bevándoroltak jogi viszonyainak rendezésében merül ki. A Nansen-hivatal feloszlik, 700,000 menekültjét nem sikerült elhelyeznie, a tőkét még befogadják, de a munkás kezeket visszautasítják, tömeges bevándorlástól pedig félnek. A délafrikai Unió legújabb bevándorlási törvénye, mely 1937. február 1-én lépett életbe, Hertzog miniszter bevallása szerint a német zsidók bevándorlása ellen irányul. Megtiltja a beköltözést egyéneknek, kik állampolgárságukat elvesztették és hazájukba többé nem térhetnek vissza. Tüntetés volt Captownban 1936. októberében, mikor a «Stuttgart» hajón nagyobb számú

bevándorló jött Németországból. Ausztrália csak a nagyobb tőkével, 200 fonttal rendelkezőket fogadja be. A délamerikai Paraguay 1936. novemberében teljesen lezárta határait, Montevideo és Assuncion közt közlekedő hajók zsidó utasokat nem vehetnek fel. Chile — erős német kapcsolatai vannak — a bevándorlók fajiságát tekinti már. Ecuador 50 helyett 250 dollár előmutatását kéri. Spanyol Amerika összes országai félnek a nagyobb számú politikai menekültek beözönlésétől az óhazában dúló polgárháború miatt. Dél-Brazilia, Uruguay és Argentina éghajlati viszonyaik és gazdagságuk miatt településre legalkalmasabbak volnának, de egyre súlyosbítják a bevándorlási feltételeket. Argentina az utolsó tíz évben 50,000 zsidót fogadott be. Palesztina és az Unió után a harmadik helyen áll a bevándorlók száma tekintetében. Ez évben az ICA csak 150 családdal tudta telepeseinek számát növelni.

Ez az általános elzárkózás teszi érthetővé, hogy Lengyelországban figyelemre talált a francia gyarmatügyi miniszter ajánlata Madagaszkár, Francia Guyana, Új Kaledonia és az Új Hebridák benépesítésére. De még ezekre a területekre sem szándékozik Franciaország nagyobb tömegeket engedni. Megnehezült 6.000,000 zsidó sorsa Közép és Kelet Európában. E világprobléma kívánta felhívni a figyelmet a népszövetségi palotában 1936. augusztusában megtartott zsidó világkongresszus, melyre 300 delegátus gyűlt össze 32 országból. Magukrahagyva, sokan egyénileg oldják meg a kivándorlást, mert vagyon, tehetség és képzettség elhelyezést talál még. A tehetséges berlini karmester Tokióban, a gyakorlott röntgenologus Dar-es-Salam-

ban, a képzett kémikus Limában. Lassú szétvándorlása a zsidóknak egyre tart.

Mi továbbra is a szétszórt és szétválasztott nép maradunk. Örök vándorlás és küzdelem: ez a zsidósors napjainkban is. Állandó önvédelemre szorulunk. De álljuk a harcot, ha megszívleljük a harcban állókhoz intézett joábi bíztatást: «Légy erős és erősödjünk népünkért és Izrael városaiért, az Örökkévaló pedig majd azt teszi, ami jónak tetszik szemében».

GRŰNVALD FÜLÖP.

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

Wertheimer Adolf elnöki megnyitója

az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1937. június 23-én tartott közgyűlésén.

Tisztelt Közgyűlés!

A lefolyt év, mint sajnos, az utolsó évek valamennyije, ismét fájdalmas veszteségeket hozott Társulatunknak és vele együtt az egész magyar zsidóságnak. Elsősorban meg kell emlékeznünk legöregebb és legrégibb tagunkról, *Löw Sámuel dr.*-ról, aki a maga személyében nemcsak a nagynevű Löw Lipótnak minden ízében liberális családját képviselte, de nagyszerűen képviselte az új korszak művelt zsidóságát is. Nemcsak képzett, folytonosan olvasó, választékos ízlésű típusa volt a törzsökös magyar zsidónak, hanem maga is gyakran ragadott tollat és írásban is, élőszóval is sokszor adta jelét a benne örökségképpen élő írói és szónoki tehetségnek, szellemességnek, finom és meleg humornak, derűs életbölcseségével sok kellemes órát szerezve meghitt barátai és tisztelői nagy táborának.

Elvesztettük *báró Kohner Adolf dr.* igazgatósági tagunkat. Hosszú időközön át foglalt helyet — egyidőben mint a haladó magyar zsidóság országos vezére — a felekezetünk boldogulásáért harcolók sorában s tudásával és tekintélyével lényegesen hozzájárult a küzdelmes munka eredményeihez.

Meleg szívvel és lelki megilletődéssel kell megemlékeznünk a kiváló magyar költő, *Somlyó Zoltán* haláláról, ki az

élet nehéz harcait vívta meg anélkül, hogy hősi küzdelme az élet viszontagságaival mást hozott volna számára a neki kijáró babéroknál. Valóban reá illenek Petőfi szavai a költőről és a vele iker sorsharagról, de ellentétben Petőfi költőjével, nem ő volt az idősebb. A sorsharag búsásan éreztette vele a nagyobb erőt. Mostoha sosrsával vívott tusái életerejét idő előtt megtörték, de egyszersmind múzsáját megnemesítették, istenadta tehetségét megizmosították, úgyhogy szebbnél szebb, magyarságáért és zsidó voltáért lobogó, formailag is sokszor tökéletes, szép gondolatokban is bővelkedő versekkel gazdagította irodalmunkat. Társulatunk nevében is e helyről ígérem, hogy amint lehet, méltó emlékkel fogjuk díszíteni haló porait magában foglaló sírját.

Fájdalmasan emlékezünk meg korán elhúnyt lelkes igazgatósági tagunkról, *dr. Hajdu Marcel*ről, *dr. Schlesinger Sámuel*ről, a tudós debreceni főrabbiról, *Davidson Horace* és *Pajor Vilmos* áldozatkész pártoló tagjainkról, az emberi eszményekért előkelő helyen mindig síkraszálló *dr. Gold Simon*ról, a tragikus sorsú művészlélekről, *Ernst Lajos*ról, valamint *Hirschfeld Béla* és *Vágó Ferenc* tagjainkról, kik mindenkor Társulatunk hű tagjainak bizonyultak.

Indítványozzuk, hogy a mai közgyűlés jegyzőkönyve az elnöki méltatás szószerinti beiktatásával emlékezzék meg érdemeikről.

A lefolyt évben folytattuk alapszabályszerű működésünket, amely évről-évre nehezebb lesz. Elhúnyt tagjainkért csak gyéren van pótlás és anyagi gondjaink közepett gyakran elénk mered a *quo vadis*. Nem abban az értelemben, hogy mi legyen a teendőnk, hanem abban, hogy milyen úton-módon tudunk majd boldogulni. Csüggedni bizonyára nem fogunk ; az a reményünk, hogy ennek az évnek erőpróbája után majd felénk fordul a magyar zsidóságnak az a része, melyben él még az érzék és amely még fogékony a zsidó kultúra iránt.

Tisztelettel jelentem a mélyen tisztelt Közgyűlésnek, hogy a Magyar Zsidó Oklevéltár nyomás alatt van és előreláthatólag még a folyó évben megjelenik. Megjelenik sokkal nagyobb terjedelemben, mint előbb terveztük. Eredetileg egy kötetre gondoltunk, de szerkesztés közben oly bőségesen jelentkezett a napvilágra kívánkozó tudományos anyag, hogy minden anyagi erőnk megfeszítésével, jobban mondva, minden anyagi erőnk igénybevételével is helyesnek találtuk a munkának nagyobbított terjedelemben való kiadását, mert nem igen hihetjük, hogy helyettünk ezt a munkát az utánunk jövő nemzedékek fogják elvégezni.

A mult példája, hogy 34 évnek kellett elmúlnia, míg az 1903-ban megjelent I. kötet folytatásra talált, ezirányban bizonyos kételyeket támasztott bennünk és megerősített abban az elhatározásunkban, hogy most egyszerre adjuk ki a Magyar Oklevéltár II., III. és IV. kötetét körülbelül 2100 oldal terjedelemben. E nagy terjedelem, valamint az, hogy a munka bekötve jelenik meg, igénybe vette minden anyagi eszközünket. Így is a munka megjelenését csak az teszi lehetővé, hogy a m. kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és a Magyar Tudományos Akadémia, melegen méltányolva tudományos vállalkozásunkat, tekintélyes összeggel támogatnak bennünket. A Társulatot ne aggassza az, hogy anyagi alapunk ezzel kimerült. Ebbe belenyugodhatik elsősorban azért, mert az anyagiakat kifejezetten, mint ezt sokszor hangoztattam, az Oklevéltár kiadására személyesen gyüjtöttem. Másrészt és főleg azért, mert Társulatunk működését nem a szóbanforgó készpénzvagyonnak aránylag jelentéktelen jövedelmei biztosítják, hanem kizárólag a felekezeti tényezők segítő készsége és hittestvéreinknek felénk irányuló rokonszenve. Csak ha ezt nem tudnók a jövőre is biztosítani, volna okunk jövőbeli működésünk sikerében kételkedni. Egyébként azt hisszük, hogy a munka egy részét majd értékesíteni tudjuk és így

a befektetett tőke részben megtérül. A munka eladási ára valószínűleg 40 pengő lesz s mindazon, tagdíjaikkal hátralékban nem lévő tagjaink, kik ezt kívánni fogják, ingyenes tagilletményképpen kapják, ha arra kötelezik magukat, hogy három éven belül nem vetik piacra.

Erre a nagy erőteljesítményre alapítjuk azt a szándékunkat, hogy a munka megjelenése után erőteljes propagandát indítunk meg zsidó testvéreinknek a Társulatba minél nagyobb számban való belépésére.

Előző elnöki beszédeimben a közgyűlés tetszésétől kísérve gyakran hangsúlyoztam, hogy Társulatunk és vele együtt a magam második főfeladatának tekintem egy tudományos alapon álló magyar Bibliának kiadását. Szerencsének tartom, hogy ezirányban egy örvendetes bejelentést tehetek :

Az angol zsidóság néhány év előtt nagytekintélyű tudósokból álló bizottságot küldött ki Herz J. H. angolországi chiefrabbi elnöklete alatt Mózes öt könyvének, a Biblia legfontosabb részének kiadására. A bizottság, küldetésének megfelelve, egy ötkötetes Bibliát adott ki, az ú. n. Herz-bibliát, mely magában foglalta a Szentírás eredeti héber szövegét, angol fordítását és igen bő angol nyelvű kommentárját. Miután ez a körülbelül 50 pengős biblia-kiadás a magas ár és nagy terjedelme miatt nagy elterjedésre nem számíthatott, az angol bizottság elhatározta, hogy a Bibliát körülbelül 600 nagyrétű oldalnyi terjedelemmel egy kötetben is kiadja, ugyancsak héber szöveggel, angol szövegfordítással és angol nyelvű, igen bőséges magyarázatokkal. Ez a munka már folyamatban van. Néhány hét előtt dr. Guttmann Mihály, Rabbiszemináriumunk tudós rektora útján — e helyen mondok neki ezért hálás köszönetet — Nagybritannia magyar származású főrabbija levelet intézett hozzám, melyben átengedi e most készülő Biblia magyar kiadására a szerzői jogokat, műszaki segítségét és az első

költségek fedezésére felajánl 150 fontot, — pénzünkben csaknem 4000 pengőt — s ezt az összeget egyidejűleg nekem be is küldötte. Én nagy örömmel vettem erről tudomást és megírtam a chiefrabbi úrnak, hogy meleg hálával vagyunk nagylelkű ajánlatáért és ha sikerül ezt az ú. n. Herz-bibliát magyar kiadásban pénzügyileg félig-meddig biztosítani: az általunk oly régen óhajtott tervet egy magyar Biblia kiadása tekintetében meg fogjuk valósítani. A magyar kiadás is magában foglalná a héber szöveget, e szöveg magyar fordítását és az angol kiadásnak mennyiségileg is megfelelő kommentárokat magyar nyelven. Az a tervünk, hogy a szöveg fordítását dr. Guttmann rektor úr, a kommentárokat a Rabbiképző intézet teológiai tanárai végeznék, a szövegnek magyarosság szempontjából elsőrangú fontosságú felülvizsgálását és átdolgozását legkiválóbb magyar nyelvtudósaink egyike, dr. Balassa József tanár végezné. Pillanatnyilag ez a helyzet. A terv pénzügyileg nagy probléma, körülbelül 35.000 pengő előteremtéséről van szó. A fentemlített 150 fonton kívül további 5000 P-t, valamint 5000 pengő értékű könyv eladását tudtam eddig erre a célra biztosítani. Én a feladatot megoldhatónak látom. Bízom benne, hogy ez az optimizmusom jogosult és hogy sikerülni fog az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak a magyar zsidóságot ezzel a munkával gazdagon megajándékozni. A Magyar Zsidó Oklevéltár kiadása és a magyar Bibliának megvalósítása által az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat a magyar zsidóság lelkében maradandó emléket fog magának biztosítani.

Az Elnökség mind az Okmánytár, mind a Bibliára vonatkozólag határozati javaslatokat terjeszt a közgyűlés elé s kéri azoknak a napirend folyamán való letárgyalását.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat zárszámadása 1936. december 31-én.

Bevételek:

Tagdíjak	P	3.202·45
Templomi és egyéb adományok az 1935-ik évi hátralékokkal együtt	«	1.799·60
Értékpapírok eladásából	«	10.856·30
Adományok Palágyi Lajos síremlékére (450 P 1935-ben folyt be)	«	150·—
Szubvenciók	«	5.250·—
Kamatok	«	262·40
Összesen	P	21.520·75

Kiadások:

Oklevéltár I.	P	6.000·—
Múzeum	«	600·—
Palágyi-síremlék	«	900·—
Magyar zsidó szemle 1935/36.	«	403.—
Személyi adminisztratív kiadások	«	720·—
Tárgyi adminisztratív kiadások	«	603·16
Szerkesztői tárgyi kiadások	«	168·62
Évkönyv szerkesztői kiadások	«	1.389·—
Pályadíj	«	300·—
Írói segélyek	«	1.492·10
Felolvasási költség	«	1.156·—
Zárlati költségek	«	135·12
Összesen	P	13,867·—

Vagyonállag:

Követelés:

Pesti Magyar Kereskedelmi Bank	P	9.758·—
« « « «	«	5.131·—
Belvárosi Takarékpénztár	«	896·—
Összesen	P	15.785·—

Tartozás:		
Franklin Társulatnál az Évkönyv kiadásáért	«	2.285·—
Vagyonmaradvány	P	13,500·—

Értékpapirok:

Kor.	5,000 —	n. é. 4% Magy. kor. járadék	P	—·—
«	30,000 —	n. é. különféle hadikölcsön	«	—·—
«	23,136·95	n. é. Államp. nyugta	«	—·—
«	11,000 —	n. é. Belv. takp. záloglevél	«	—·—
«	600 —	n. é. Magyar földhitel zálogl.	«	—·—
		Összesen	P	—·—

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat előirányzata az 1937. évre.

Bevételek:		
Tagdíjak	P	3,200·—
Templomi adományok	«	900·—
Szubvenciók	«	5.300·—
Az Oklevéltár kiadásával kapcsolatos szubvenciók	«	3,000·—
Összesen	P	12,400·—
Kiadások:		
Ügykezelési tárgyi kiadások	P	800·—
« személyi «	«	720·—
Felolvasási költségek	«	800·—
Évkönyv szerkesztése	«	1,350·—
« kiadása	«	2,350.—
Írók segélyezése	«	1,000·—
Magyar Zsidó Múzeum	«	600·—
Kisebb kiadások	«	180·—
Pályadíj	«	500·—
Oklevéltár II. részlet	«	13,700·—
Összesen	P	22,000·—

Budapest, 1936 december 31.

Makai Ernő s. k., *Wertheimer Adolf* s. k.,
pénztárnok. elnök.

Számvizsgálóbizottsági jelentés.

Tisztelettel van szerencsénk jelenteni, hogy az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1936. évi december 31-én lezárt zárszámadását és vagyonkimutatását átvizsgáltuk, azokat a könyvekkel egyezőknek és helyeseknek találtuk; ezért az Elnökségnek, Igazgatóságnak, Választmánynak és a Tisztikarnak az 1936-ik évi december 31-ig terjedőleg a felmentvény megadását javasoljuk.

Budapest, 1937 június 19-én.

Dr. Mezey Sándor s. k., *Dr. Ballagi Ernő* s. k.,
Dr. Naményi Ernő s. k.,
a számvizsgálóbizottság tagjai.

I. Határozati javaslat az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1937. évi június 23-i közgyűlésén.

A közgyűlés tudomásul veszi és kifejezetten helybenhagyja az Elnökség következő jelentését:

A Magyar Zsidó Oklevéltár szerkesztése folyamán a feldolgozásra került oklevélanyag annyira kibővült, hogy teljes két nagy kötet kerül kiadásra, főleg az Országos Levéltár anyagából. A Magyar Tudományos Akadémia ajánlása folytán, miről az Elnökség a mult közgyűlésen jelentést tett, a dr. Kováts Ferenc nyilv. r. egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja birtokában lévő értékes anyagot is kiadjuk, úgyszintén dr. Kováts Ferencnek evvel összefüggő és ez alkalomból írt munkáját a középkori utolsó századok pénzműveleteiről, összefüggésben az akkori zsidóság hasonló ügyleteivel, miáltal egy harmadik hatalmas kötet kiadása vált szükségessé. A három kötet összesen körülbelül 2100 oldal terjedelemben jelenik meg előrelát-

hatólag ez év szeptemberében és valószínűleg igénybe veszi a Társulat minden készpénzköveteléseit.

Budapest, 1937 június 23.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Igazgatósága.

II. Határozati javaslat.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1937. június 23-án tartott közgyűlése nagy megelégedéssel vett tudomást Wertheimer Adolf elnök úrnak az elnöki megnyitóbeszédében foglalt azon bejelentéséről, mely szerint egy, a Társulat által kiadandó Magyar Bibliának létesítésével kíván foglalkozni. Tudomásul vette az elnöknek az új munka kiadási módozataira vonatkozó és ugyancsak az elnöki megnyitóbeszédben foglalt tájékoztatását. A közgyűlés az elnök indítványát teljes egyhangúsággal magáévá teszi és megbízza a Társulat vezetőségét a fenti terv végrehajtásával.

Budapest 1937. június 23.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Igazgatósága.

Az IMIT felolvasóbizottságának jelentése az 1936/7. évi működéséről.

Az elmúlt évadban hat felolvasó-ülést tartottunk. Ezek közül hármat egészben vagy részben a magyar zsidó tudomány és irodalom elhúnyt nagyjai emlékének szenteltük. Novemberi ülésünkön emlékbeszéd méltatta Bánóczi Józsefet, a tudóst és pedagógust, Társulatunk volt titkárát, halálának 10. évfordulója alkalmából. Decemberi ülésünkön a 15 éve elhúnyt nagy költőnk, Kiss József emlékének áldoztunk. A márciusi ülés Blau Lajos-emlékülés volt a kiváló tudósnak, Társulatunk volt társelnökének első halá-

lozási évfordulóján. Több tanulmány került felolvasásra üléseinken a zsidó tudomány köréből. Egyik a talmudi jogban kimutatható idegen hatásokat tárgyalta, egy másik a török folklór bibliai vonatkozásairól szólt, egy harmadik Sába királynője abesszín legendáját fejtegette zsidó szempontból. Ezeken kívül egy felolvasás vázolta a zsidóság szerepét Madách remekművének fordításában, magyarázásában és művészi ábrázolásában, egy másik pedig a Shylock alakjához fűződő esztétikai problémákkal foglalkozott. Valamennyi felolvasó-ülésünkön helyet adtunk a szépirodalomnak is, sőt májusi ülésünk tárgysorozatán kizárólag szépirodalmi művek szerepeltek. Figyelemmel voltunk arra, hogy közönségünknek alkalma legyen fiatalabb íróinkat is megismerni; többen közülük most először olvastak föl Társulatunkban.

Felolvasó-üléseinket az elmúlt évadban is a Pesti Izr. Hitközség székházának dísztermében tartottuk. Ennek szíves átengedéséért ezúttal is hálás köszönetet mondunk a Hitközség nagyérdemű előljáróságának.

Felolvasó-üléseink tárgysorozata a következő volt:

1936. november 25-én.

Kóbor Tamás elnöki megnyitója.

Dr. Rózsa Ignác: Bánóczi József. (Halálának 10. évfordulója alkalmából.)

Várnai Zseni: Versek.

Dr. Dénes Lajos: Shylock.

1936. december 30-án.

Kóbor Tamás elnöki megnyitója.

Dr. Guttmann Mihály: Idegen hatások a talmudi jogban.

Ascher Oszkár: Kiss József-versek. (A költő halálának 15. évfordulója alkalmából.)

Zsolt Béla: Egy novella.

1937. január 27-én.

Dr. Kúnos Ignác: A török folklór bibliai vonatkozásai.
Hajnal Anna: Versek.
Karczag István: Egy novella.

1937. február 17-én.

Prof. dr. Krausz Sámuel: Sába királynője abesszín legendája zsidó szempontból.
Dr. Mohácsi Jenő: Az Ember tragédiája és a zsidók.
Fenyő László: Versek.

1937. március 10-én.

Dr. Szemere Samu elnöki megnyitója.
Dr Hevesi Simon: dr. Blau Lajos emlékezete.
Barát Endre: Rektor úr ... (Vers.)

1937. május 9-én.

Csermely Gyula: A második pöreset. (Novella.)
Monostori Ada: Versek.
Sass Irén: Ruth hazát szerez. (Novella.)
Zelk Zoltán: Három nap. (Vers.)
Sándor Júlia: Versek.
Goda Gábor: Emlékezések séta közben.

Kérem jelentésem tudomásulvételét.

DR. SZEMERE SAMU.

A TÁRSULAT VÁLASZTMÁNYA.

A) Budapesti tagok.

Dr. ALAPY HENRIK, egyetemi tanár.
Dr. BAKONYI LÁSZLÓ, az Izr. Orsz. Iroda főtitkára.
Dr. BALASSA JÓZSEF, szerkesztő.
Dr. BALLAGI ERNŐ, ügyvéd.
Dr. BARNA KÁROLY, m. kir. kormányfőtanácsos.
Dr. CSOBÁDI SAMU, ügyvéd.
Dr. DÉNES LAJOS, ny. tankerületi főigazgató.
Dr. ENDREI S. HENRIK, a Pesti Chevra Kadisa igazgató-főtitkára.
Dr. FARKAS JÓZSEF, körzeti rabbi.
Dr. FÉNYES MÓR, szakfelügyelő.
Dr. FEJÉR LIPÓT, egyetemi tanár.
Dr. FELEKI SÁNDOR, orvos.
Dr. FISCHER BENJÁMIN, főrabbi.
Dr. FRISCH ÁRMIN, szakfelügyelő.
Dr. FÜRST ALADÁR, igazgató.
GERŐ ÖDÖN, író, szerkesztő.
Dr. GLÜCKSTHAL SAMU, a Pesti Izr. Hitk. elnökhelyettese.
Dr. BUDAI GOLDBERGER LEÓ, gyáros, felsőházi tag.
Dr. GROSZMANN ZSIGMOND, pesti rabbi.
Dr. GUTTMANN MIHÁLY, rabbiképzőintézeti igazgató.
Dr. HAJDU MIKLÓS, vezérigazgató.
Báró HATVANY BERTALAN, nagyiparos.
Dr. HEVESI SIMON, vezető főrabbi.
Dr. HOFFER ÁRMIN, rabbi, főiskolai tanár.
Dr. KISS ARNOLD, vezető főrabbi.
KÓBOR TAMÁS, író, főszerkesztő.
KOHLBACH SIMON, alezredes.

Krámer Miksa, a Pesti Chevra Kadisa elnöke.
Dr. Kriszhaber Adolf, a Budai Izr. Hitk. elnöke.
Dr. Kúnos Ignác, egyetemi tanár.
Lenkei Henrik, tanár.
Dr. Mahler Ede, egyetemi tanár.
Mandl Bernát, ny. igazgató.
Dr. Marczali Henrik, egyetemi tanár.
Dr. Mezey Sándor, ügyvéd.
Molnár Ferenc, író.
Dr. Munkácsi Bernát, nyugalmazott tanfelügyelő.
Dr. Munkácsi Ernő, a Pesti Izr. Hitk. főügyésze.
Dr. Naményi Ernő, igazgató.
Dr. Patai József, főszerkesztő.
Pfeiffer Ignác, műegyetemi tanár.
Dr. Radó Antal, író.
Dr. Sebestyén Károly, a Színművészeti Főisk. ny. c. igazgatója.
Dr. Szabolcsi Lajos, főszerkesztő.
Dr. Szemere Samu, tanügyi főtanácsos, tanítóképzőintézeti igazgató.
Dr. Turóczi-Trostler József, tanár.
Vészi József, felsőházi tag, főszerkesztő.
Báró csepeli Weiss Alfonz, gyáros.
Vida Jenő, felsőházi tag.
Wirth Kálmán, c. tankerületi főigazgató.
sióagárdi Zöld Márton, tábornok.

B) Vidéki tagok.

Bátori József, tanár, Székesfehérvár.
Benedek László, hitközségi elnök, Nagykőrös.
Dr. Bernstein Béla, főrabbi, Nyíregyháza.
Dr. Biedl Samu, hitközségi elnök, Szeged.

Bodor Zsigmond, hitközségi elnök, Nyíregyháza.
Boschán Artúr, hitközségi elnök, Kőbánya.
Dr. Bród Tivadar, hitközségi elnök, Nagykanizsa.
Dr. Büchler Sándor, főrabbi, egyetemi magántanár, Keszthely.
Jánosi Engel József, udvari tanácsos, Pécs.
Dr. Jánosi Engel Róbert, ügyvéd, gyáros, Pécs.
Fábián Miksa, hitközségi titkár, Nagykanizsa.
Dr. Friedmann Dénes, főrabbi, Újpest.
szergényi Geiszt Jenő, nagybirtokos, kormányfőtanácsos, Szombathely.
Dr. Glück Gyula, ny. főtörzsorvos, községkerületi elnökhelyettes, Szombathely.
Dr. Goldberger Izidor, főrabbi, Tata.
Goldschmied József, igazgató, hitközségi elnök, Sárvár.
Dr. Gulyás József, hitközségi elnök, Szekszárd.
Dr. Herzog Manó, főrabbi, Kaposvár.
Dr. Heves Kornél, főrabbi Szolnok.
Dr. Hirschler Pál, főrabbi, Székesfehérvár.
Dr. Horovitz József, főrabbi, Szombathely.
Dr. Kálmán Ödön, főrabbi, Kőbánya.
nagyecséri Kánitz Dezső, nagybirtokos, Eger.
Dr. Kecskeméti Ármin, főrabbi, egyet. magántanár, Makó.
Dr. Kun Lajos, főrabbi, Veszprém.
Dr. Lőw Immánuel, főrabbi, felsőházi tag, Szeged.
Dr. Lőwy Károly, hitközségi elnök, Székesfehérvár.
Dr. Müller Jenő, hitközségi elnök, kormányfőtanácsos, Orosháza.
Dr. Péner Miklós, főrabbi, Baja.
Dr. Pfeiffer Izsák, főrabbi, Monor.
Dr. Rubinstein Mátyás, főrabbi, Szekszárd.
Dr. Serbu Adolf, tanítónőképzőintézeti igazgató, Miskolc.
Dr. Silberfeld Jakab, főrabbi, Békéscsaba.
Dr. Spiegel Ármin, főrabbi, Esztergom.

Dr. SPIRA SALAMON, főrabbi, Miskolc.
Dr. SZEGŐ MIKLÓS, községkerületi elnökhelyettes.
Dr. SZÉKELY ALBERT, t. b. vármegyei ügyész, Sátoraljaújhely.
Dr. VENETIÁNER JAKAB, Miskolc.
Dr. WALLENSTEIN ZOLTÁN, főrabbi, Pécs.
Dr. WINKLER ERNŐ, főrabbi, Nagykanizsa.

A Társulat által a Magyar Zsidó Múzeum Egyesületbe kiküldött tagok névsora.

Dr. ALAPY HENRIK.
Dr. BAKONYI LÁSZLÓ.
Dr. BALASSA JÓZSEF.
Dr. BODA ERNŐ.
DRUCKER GÉZA.
Dr. FISCHER GYULA.
Dr. FLEISSIG JÓZSEF.
Dr. FŐDI KÁROLY.
Dr. FRISCH ÁRMIN.
Dr. FÜRST ALADÁR.
GERŐ ÖDÖN.
GRÜNVALD FÜLÖP.
Dr. GUTTMANN MIHÁLY.
Dr. br. HATVANY BERTALAN.
Dr. HEVESI FERENC.
Dr. HIRSCHLER HENRIK.
Dr. KISS ARNOLD.
KÓBOR TAMÁS.
KRAMER MIKSA.
Dr. KRISZHABER ADOLF.
Dr. KÚNOS IGNÁC.
Dr. LÖW IMMÁNUEL.
Dr. LÖWINGER SÁMUEL.
Dr. MAHLER EDE.
MANDL BERNÁT.
Dr. MARCZALI HENRIK.
Dr. MEZEY SÁNDOR.
Dr. NAMÉNYI ERNŐ.
Dr. PATAI JÓZSEF.
PFEIFFER IGNÁC.
SZÁNTÓ JENŐ.
Dr. SZEMERE SAMU.
WERTHEIMER ADOLF.

ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGOK.

1. Bibliabizottság.

Elnök: Dr. Hevesi Simon. *Jegyző:* Dr. Löwinger Sámuel.

Tagok: Dr. Groszmann Zsigmond, dr. Kálmán Ödön.

2. Oklevélbizottság.

Elnök: Dr. Marczali Henrik. *Előadó:* Mandl Bernát.

3. Felolvasóbizottság.

Elnök: Kóbor Tamás. *Alelnök-előadó:* Dr. Szemere Samu.
Jegyző: Dr. Csech Arnold.

4. Számvizsgálóbizottság.

Dr. Ballagi Ernő. Dr. Mezey Sándor. Dr. Naményi Ernő.

Alapító tagok.

Dr. Berényi Sándor ügyvéd.
Néhai Deutsch Zsigmond és neje Stauber Borbála.
Néhai özv. Hatvani Deutsch Bernátné.
Néhai vágújhelyi Latzkó Antalné nevére, báró Hatvany Deutsch Józsefné.
Néhai báró Hatvany Deutsch József.
Dr. Freund István.
Néhai báró Guttmann Vilmos, Nagykanizsa.
Néhai Herzmann Bertalan.
Néhai Kohner Zsigmond.
Néhai Megyeri Krausz Lajos.
Néhai Machlup Adolf.
Nagykanizsai Izraelita Hitközség.

Nagyváradi Izraelita Hitközség.
Pesti Chevra Kadisa.
Néhai Schweiger Márton.
Néhai gavosdai Sváb Károly.
Néhai Sváb Károly.
Szabadkai Izraelita Hitközség.
Néhai Székely Ferenc.
Néhai Tab Salamon.
Néhai dr. Neumann Fülöp.
Wertheimer Adolf.
Néhai Winterberg Gyula.

Pártfogó tagok.

Néhai Blau Arnold.
Néhai Bródy Zsigmond.
Néhai dr. Chorin Ferenc.
Néhai Deutsch Sámuel és neje.
Eisnmann Gyula.
Néhai Fischer M. Marcell.
Kónyi Hugó.
Kovács Géza.
Néhai Lőwy Mór.
Lukács József.
Porges József.
Néhai báró Schossberger Henrik.
Néhai Schreiber Ignác.
Néhai Somogyi Albert.
Néhai Steinfeld Antal, Debrecen.
Néhai Steinfeld Mihály, Debrecen.
Néhai Sternthal Adolf.
Néhai Sternthal Salamon, Temesvár.
Néhai Stiller Bertalan.
Néhai Strasser Henrik.

Néhai Schwartz Ferenc.
Urbán Adolf.
Néhai csepeli Weiss Berthold.
Wolfner Gyula és Társa.

Pártoló tagok.

Büchler Bertalan, V., Arany János-u. 24.
Conrád Ottó, V., Gr. Tisza István-u. 2—4.
Deutsch Arthur, VI., Andrássy-út 107.
Drucker Géza, V., Wekerle Sándor-u. 10.
Jánosi Engel József, Pécs.
Fejér Lajos, V., Falk Miksa-u. 3.
Fischl Ignác, V., Nádor-u. 4.
Freund Pál, VI. Benczur-u. 48.
Dr. Friedmann Ignác, VII., Stefánia-út 22.
Gettler Izidor, Szolnok.
Dr. budai Goldberger Leó, VI., Benczur-u. 45.
Győri Izr. Hitközség, Győr.
Dr. Hirschler Henrik, IV., Petőfi Sándor-u. 11.
Hoffer Béla, II., Küküllő-út 14.
Hoffmann Béla, V., Dorottya-u. 8.
Dr. Holitscher Sziegfried, VI., Andrássy-út 1.
Horváth Jenő, IV., Irányi-u. 1.
Káldy Jenő, V., Gr. Tisza István-u. 2.
Kálmán Henrik, VII., Stefánia-út 69.
Kaposvári Izr. Hitközség, Kaposvár.
Özv. Kaszab Aladárné, V., Szabadság-tér 15.
Kaszab Elemér, VI., Lendvay-u. 12.
Kaszab Zoltán, VI., Teréz-körút 3.
Magyar Bertalan, IV., Kossuth Lajos-u. 2.
Dr. Makai Ernő, IV., Petőfi Sándor-u. 2.
Dr. Misner Ignác, VI., Teréz-körút 41.
Nagykanizsai Izr. Hitközség, Nagykanizsa.

Richter Gedeon, IV., Ferenc József-rakpart 26.
Schön Géza, I., Fery Oszkár-u. 6.
Schulhof Lajos, IV., Bécsi-u. 1.
Stadler Benedek, VI., Bulyovszky-u. 18.
Dr. Stein Emil, I., Lógodi-u. 23.
Steiner Marcell, V., Falk Miksa-u. 3.
Stern Alfréd, IV., Deák-tér 3.
Stern Samu, V., Nádor-u. 28.
Szegedi Izr. Hitközség, Szeged.
Ungár Albert, VII., Wesselényi-u. 2.
Vágó József, V., Falk Miksa-u. 26.
Vágó Miksa, VI., Lendvay-u. 3.
Weisz Fülöp, V., Gr. Tisza István-u. 2.

TÁJÉKOZTATÁS.

Alapszabályaink hetedik szakasza Társulatunk tagjai tekintetében a következőkép rendelkezik.

7. §.

a) Alapító tagok azok a nagykorú izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek egyszersmindenkorra legalább 400 pengőt fizetnek. Az alapító tagdíjat a hitközségek és jogi személyek két egymásután következő évi 200 pengős részletben is törleszthetik.

b) Pártfogó tagok azok a nagykorú izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek egyszersmindenkorra legalább 200 pengőt fizetnek le.

c) Pártoló tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek

amelyek legalább három esztendőn keresztül legalább évi 24 pengő fizetésére kötelezik magukat.

d) Rendes tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek legalább három éven keresztül, évenként legalább 12 pengő tagdíj fizetésére kötelezik magukat.

e) Tiszteletbeli tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok vagy külföldiek, akiket érdemeikre való tekintettel az igazgatóság «tiszteletbeli» tagoknak megválaszt. Külföldi tiszteletbeli tagok megválasztásához a m. kir. belügyminiszter úr engedélye szükséges.

A tagdíjak a Társulat által beküldött csekklapok felhasználásával a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankhoz (Gróf Tisza István-u. 2—4.) fizetendők be.

Társulati ügyekben felvilágosítást adnak a Társulat elnöksége (I., Orom-u. 6.) és a Társulat titkársága (VIII., Rökk Szilárd-u. 26. II. em.).

ORSZÁGOS MAGYAR ZSIDÓ MÚZEUM.

Az igazgatóság jelentése a múzeum 1936. évi működéséről.

Előterjesztette *Munkácsi Ernő dr.*, a múzeum ügyvezető igazgatója.

Tisztelt Közgyűlés!

Előző évi jelentéseinkben többször hangsúlyoztuk, hogy múzeumunk szoros kapcsolatot akar fenntartani a magyar zsidóság jelenével, életével. Célkitűzéseink között pedig többször rámutattunk arra, hogy múzeumunknak elsősorban az a hivatása, hogy a magyar zsidóság történetére vonatkozó okiratokat és tárgyakat gyüjtse. Múzeumunk

és a magyar zsidóság jelene között a szoros kapcsolatot pedig azzal fejeztük ki, hogy gyüjteményünk a magyar zsidóság történeti jogainak tárháza: belőle meritheti azokat a bizonyítékokat, amelyekre megtámadott létének védelmére szüksége van. Ezeket az elgondolásainkat az elmúlt év eseményei igazolták. Mert ha valahol és valaha jelentősége van történelmi gyüjteményt magában foglaló zsidó múzeumnak, úgy annak ideje most érkezett el, amidőn, sajnos, felelős kormánytényezők szájából halljuk azt, hogy a magyar zsidóságnak gazdasági térfoglalása nem szolgált mindenképpen az egészséges fejlődés javára. Minő tévedést, illetőleg a való tényeknek minő elhomályosulását fejezi ki ez a gondolat! Mert tudnunk kell azt, hogy Magyarországon az elmúlt évszázad közepéig ipart és kereskedelmet magyarnyelvű lakosság alig űzött. Szerbek, görögök, örmények, svábok, szászok és más idegennyelvű rétegek kezében volt az a háziipar és kisebb keretek között mozgó kereskedelem, amely egyáltalában létezett, és ezek az idegennyelvű lakosok zárt csoportokat alkottak, amelyek az államalkotó magyarság nyelvével és felfogásával csak lazán függtek össze. Nem magyarnyelvűek, hanem idegenek kezében volt tehát az a kisipar és kiskereskedelem, amelyet a magyar zsidóság emancipációja után az a modern kapitalista gazdálkodás váltott fel, amelynek megteremtése csaknem kizárólag a magyar zsidóság történeti érdeme. De az egyenjogúsított magyar zsidóság nemcsak hogy gazdaságilag naggyá tette e hazát, hanem ellentétben az előbb felsorolt nemzetiségekkel, nyelvében és gondolkozásában, érzésének teljességével a centrális magyar államhatalomhoz kapcsolódott és ennek lett fanatikus híve és védelmezője. A magyar zsidóság gazdasági térfoglalása tehát csak az idegen nemzetiségűekkel szemben nyilatkozott meg, éspedig a magyar állami eszme olyan előnyére, amely nélkül nemcsak ez az ország nem alakulhatott volna át

modern európai kultúrállammá, hanem kétségtelenül a háború utáni megrázkodtatásokat is csak nehezen tudta volna elviselni.

E történeti fejlődésnek döntő bizonyítékait itt gyüjtjük múzeumunkban, ahol egymás mellett feküsznek a magyar zsidóság gazdasági létének okmányai: a földesurak privilégiumaitól, az árendás szerződésektől kezdve a nagykapitalista vállalatokat megalapító, kiváló gazdasági szakférfiak okmányaiig. Joggal mondhatjuk tehát, hogy múzeumunk és a vele kapcsolatos okmánytár a magyar zsidóság jogainak legfontosabb tárháza, amely szorosan kapcsolódik bele a jelen feladataiba. Kell, hogy mindenki átérezze múzeumunknak ezt a jelentőségét s hogy ez hatoljon ki e terem falai közül a magyar zsidóság legszélesebb rétegeibe és teremtsen olyan közfelfogást, amely a magyar zsidóság egyetemét múzeumunk támogatására készteti.

Áttérve az elmúlt év eseményeire, kegyelettel emlékezünk meg a múzeumunk vezetősége köréből elhúnyt kiválóságainkról: báró dr. Kohner Adolfról, Magyar-Mannheimer Gusztávról és Ernst Lajosról.

Báró dr. Kohner Adolf a magyar képzőművészet lelkes mecénása, múzeumunknak áldozatkész barátja volt megalakulásának első percétől fogva. Számos értékes tárgyat kaptunk tőle, többek között a múzeumunk e termében látható, zsidó esküvőt ábrázoló festményt, amely másolatban külföldön is ismertté vált.

Magyar-Mannheimer Gusztáv a zsidóvallású magyar festőművészek nesztora, lelkes barátja volt múzeumunknak és tevékenyen közreműködött múzeumi gyüjteményünk elrendezésében, amikor az 1931. évben jelenlegi épületébe költözött.

Ernst Lajos tagtársunk tragikus körülmények között távozott el közülünk. Mint kiváló műgyüjtő és múzeumi szakember, igaz barátunk volt és hathatósan közreműkö-

dött a Perlmutter Izsák hagyatékához tartozó képek kiválasztásának munkájában.

Javasoljuk, hogy elhúnytaink emlékét a jelen ülés jegyzőkönyvébe iktassuk.

Múzeumi gyüjteményünk gyarapodása az elmúlt évben is azt a fejlődő irányzatot mutatta, amelyet múzeumegyesületünk megalakulása óta tapasztalhattunk. Bizonyos azonban az, hogy a gyüjtemény gazdagítása állandó propagandamunkát kíván, amelyről a fejlődés érdekében megfeledkeznünk nem szabad. A gyarapodás jegyzékét ezidén is az IMIT Évkönyvében mutatjuk be és ezért e helyen csak a legkiemelkedőbb mozzanatokra hívjuk fel a t. Közgyűlés figyelmét.

Múzeumunk fejlődésében fontos előrehaladás, hogy a Pesti Izr. Hitközség múzeumunk rendelkezésére bocsájtotta a kultúrház II. emeletét is. Eredeti megállapodásunk szerint múzeumunk a kultúrháznak csak I. emeletét vehette igénybe, de már a megalakuláskor megkaptuk a II. emelet egyik termét a történelmi arcképcsarnok ideiglenes elhelyezésére. A hitközségi könyvtár kiköltözése immár lehetővé tette az egész II. emelet átengedését, s ezzel két kérdést sikerült megoldanunk. A néhai Perlmutter Izsák hagyatékából múzeumunkra szállott, rendkívül értékes képanyagot az első teremben helyeztük el megfelelő stílusos keretben ; a második, nagy teremben és a harmadik, kisebb teremben pedig testet ölthetett a magyar zsidóság történelmi arcképcsarnoka létesítésére vonatkozó gondolatunk. Az arcképcsarnok kiállítása alkalmával, annak kiegészítése céljából, nagyobb gyüjtési akciót kezdtünk, amely jelentős eredménnyel járt. Többek között sikerült megszereznünk közéleti férfiaink sorából Sándor Pál, Szabolcsi Miksa, dr. Gábor Gyula, dr. Mezey Ferenc, Bródy Zsigmond, neves papjaink közül dr. Kecskeméti Lipót, dr. Neumann Ede, híres orvosaink közül Benedict

Henrik, Hári Pál, nagynevű jogászaink közül Baumgarten Izidor, Baumgarten Nándor, Décsi Zsigmond, Sichermann Bernát arcképeit s a közeli időben várjuk báró Weiss Manfrédét is. Az így kiegészített gyüjteményünket megfelelően átrendeztük és ez alkalommal bizonyos rostálást is keresztülvittünk. A kirostált képeket a múzeumi őrök dolgozószobájában függesztettük fel, amely negyedik teremként csatlakozik a II. emeleten rendelkezésünkre bocsájtott helyiségekhez. A Perlmutter-terem berendezésével kapcsolatban a festőművész leánya múzeumunknak ajándékozta a mester kiállítási kitüntetéseiről készült díszokmányokat és egyúttal Perlmutter Izsák atyjának a festőművész által készített arcképét is.

Évi gyarapodásunk sorában külön fel kell említenünk néhai Löw Sámuel hagyatékából reánk háramlott két képet: Schwab Löw pesti főrabbinak Horovitz Lipót festőművész által készített mesteri arcképét és Löw Lipót szegedi főrabbi képét.

Múzeumunk hetenként háromszor van nyitva: szombat és vasárnap délelőtt és csütörtök délután. A szombat és vasárnap délelőttök igen látogatottak. Nemcsak hazaiak, hanem nagy számban külföldiek is felkeresik, s épp így múzeumunk gyüjteményéről külföldi lapok is gyakran megemlékeznek. Chanuka-ünnepünk szombatján ünnepélyesen nyitottuk meg a Perlmutter-emléktermet és a történelmi arcképcsarnokot, ugyanakkor mutattuk be az olaszországi zsidóság egyházművészeti emlékeiről készült, többszáz darabból álló fényképgyüjteményünket. A székesfővárosi népművelési bizottságnak többszáz főből álló látogató közönsége kétszer is felkereste múzeumunkat.

Múzeumunk érdekes tárgyairól és festményeiről készített levelezőlap-sorozatunk ismertté és közkedveltté vált és mint bevételi forrás is igen eredményesnek bizonyult.

Igyekezni fogunk a folyó évben újabb sorozatot közrebocsájtani.

Múzeumi munkánk eredményeként kell jelentenünk azt is, hogy a közeli hetekben jelenik meg múzeumunk első kiadványaként dr. Munkácsi Ernő múzeumi igazgatónak az olaszországi héber miniatürökről és kódexekről írt munkája, amely a szövegen kívül több mint négy ívre kiterjedő képmellékletet tartalmaz. Bár e munka kiadása nem terhelte jelentékenyen múzeumunkat, mégis e bejelentéssel is kifejezést akartunk adni annak, hogy a zsidó művészeti irodalom megteremtése és fejlesztése nemcsak alapszabályaink értelmében, hanem tényleg is múzeumunk feladatköréhez tartozik. E munka kiadása egyúttal előkészíti azt a nagyszabású feladatot, hogy a Kaufmann-gyüjteményhez tartozó kódexek miniatürjeit hasonló módon kiadjuk és így a nagyvilág közkincsévé tegyük. Ez a feladat, éppen úgy, mint egyéb célkitűzéseink, fokozottan megkívánják felekezetünk érdeklődését és áldozatkészségét. Ennek felkeltése pedig a mi fontos feladatunk.

Amidőn tehát arra kérjük közgyűlésünk minden tagját, hogy múzeumunk eszméit és támogatásának gondolatát minél szélesebb körben terjessze, kérjük jelentésünk szíves tudomásulvételét.

Az Országos Magyar Zsidó Múzeum tudományos és művészeti egyesület zárszámadása 1936. december 31.

Bevétel:

A Pesti Izraelita Hitközség hozzájárulása.....	P	600·—
Adományok.....	«	928·74
Levelezőlapokból	«	395·16
Összesen.....	P	1,923·90

Kiadás:

Személyi kiadások	P	1,210·—
Múzeumi beszerzések	«	844·02
Biztosítás	«	323·16
Kezelési és dologi kiadások	«	250·09
Zárlati költségek és kamat	«	64·72
Összesen	P	2,691·99

Az Országos Magyar Zsidó Múzeum tudományos és művészeti egyesület költségvetése az 1937. naptári évre.

Bevétel:

Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat hozzájárulása az 1937. évre	P	600.—
A Pesti Izr. Hitközség hozzájárulása az 1937. évre	«	600·—
Adományok és levelezőlapok, tagdíjak	«	800·—
Összesen	P	2,000·—

Kiadás:

Személyi kiadások	P	1,180·—
Gyüjteménykiegészítés	«	300·—
Kezelési és dologi kiadások	«	520·—
Összesen	P	2,000·—

Budapest, 1937. június hó 25.

Dr. Naményi Ernő s. k.,
pénztáros.

Dr. Munkácsi Ernő s. k.,
ügyvezető igazgató.

Wertheimer Adolf s. k.,
elnök.

Vagyonállag 1936. december 31-én.

Tartozás a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál		P 1,037·—
Követelés a Postatakarékpénztárnál	P 89·16	
Pénztárban	« 51·61	« 140·77
Tartozási egyenleg		P 896·23

Budapest, 1937. június hó 25.

Dr. Naményi Ernő s. k., pénztáros. *Dr. Munkácsi Ernő* s. k., ügyvezető igazgató.

Wertheimer Adolf s. k., elnök.

Dr. Szemere Samu s. k., *Dr. Boda Ernő* s. k., *Dr. Alapy Henrik* s. k., számvizsgálók.

Az Országos Magyar Zsidó Múzeum gyarapodása.

1936. július 1. — 1937. június 30.

A) *Vétel útján:*

IV. Béla zsidó privilégiumának II. Ulászlótól megerősített példánya. 16 fényképfelvétel. Eredetije a kassai Városi Múzeumban.

Protocollum Concessum Dep. Regnicolaris. Kéziratos kötet, 1790.

Herzl Tivadar 3 és Nordau M. 2 eredeti levele Ágai Adolfhoz.

Lakos Alfréd: Új Mordechaj, ceruzarajz.

Bródy Sándor, Endrei S. olajfestménye, 1895.

Vámbéry Ármin, nejével, fiával és Vázsonyi Vilmossal, fénykép, 1889.

«Absalon sírja», ezüstrelief keretben, Becalel-munka.

B) *Ajándékozás útján:*

Andaházy-Kasnya Béláné: Házassági szerződés. Nyitra, 1836.

Balassa Tivadar dr.: Illustr. Prachtbibel von Julius Fürst, I—IV. (Hiányos.)

Barna Jenő, Weisz Jenő útján: Orvosi diploma. Pest, 1868.

Bauer Jenő, Weisz Jenő útján: Kethuba, spanyol, színes rajzokkal, 1764.

Baumgarten Nándor dr. özvegye: Dr. Baumgarten Izidor, koronaügyészhelyettes, fénykép.

— Dr. Baumgarten Nándor, egyet. tanár. fénykép.

Bedő Rudolf: Róth H. papjelölt: A zsidók polgárosítása ok- és célszerű. Pest, 1848.

— Arányi Lajos: Rudno és lelkésze. A mai magyar zsidó. Pest, 1846.

Benedikt Henrik dr. özvegye: Dr. Benedikt Henrik, Czigány Dezső olajf., 1909.

Berényi Sándor dr.: IV. Károly király koronázási plakettje.

— Kisteleki Ede: Könyörgések könyve. Feleki Bélának ajánlva.

— Donáth Benjáminról készített ceruzarajz.

Bettelheim Samu: Reich Ignác, fényk.

Bergl Ignác: Asztalterítő.

Blum Izidorné: Női ünnepi főkötő Pozsonyból.

Bornemissza Miklós: 2 berlini hitk. okmány, 1860.

Boros Mór: Milleniumi elismerő oklevél.

— Jubileumi elismerő oklevél.

Bölönyi Aladárné: Szédertakaró (állítólag az Abarbanel családból), balkáni csipkés munka, XVIII. század.

Bródy István dr.: Bródy Zsigmond, fénykép, festmény után.

budai Goldberger Leó: Női arckép. (Strasser István szobrász műve.)

Csernyés Mór, Novisad: Négy régi irat.

Deutsch Ernő dr.: Dr. Háry Pál, egyet. tanár, fénykép.
Donáth Benjáminné: Donáth B. «Isten nem bosszúálló» című munkája és német kivonata.
Erb Arnold: Vázsonyi Vilmos miniatürképe bronzkeretben, Erb A. műve.
Fodor Károly; Renaissancekori óra, ezüst.
— Elefántcsontóra, héber betűkkel.
— Két trébelt tányérka, sárgaréz, Becalél-munka.
— és Dorsowits József: Tableau paleszt. virágokból.
Fürst Aladár dr.: Az 1935. izr. országos gyűlés Kiegészítő Szabályzata.
— — Indokolás és egyéb javaslatok, 12 db.
— — Pester Lloyd tudósításai, 10 db.
— Mádi templom belsejéről, 9 fénykép.
Gál Dezső dr.-né: Dr. Haar Alfréd, egyet. tanár, fénykép.
Grossmann Simon, Miskolc: Sajószentpéteri céhtársulat levele, 1866.
Grünwald Fülöp: Chalica (Schuhausziehungsbrief). Neuhäusel, 1888.
Holitsch Ferenc: Antiszemita röpcédulák.
Hollós Oszkár: Budavár bevétele. Fénykép, Gürk festménye után.
— Fehérvári kapu Budán, színes nyomat.
— Rózsaági Antal, 1848-as honvéd és író, kőnyomat.
— Emléktábla, Rosenfeld palatinusi Hoffaktor házán.
— Dr. Friedmann Bernát, fénykép.
— Dr. Friedmann Bernát síremléke, fénykép.
— J. Prestel: Die Baugeschichte des jüd. Heiligtums, 1902.
Hönig Erzsébet: J. Johlson: Isr. Gesangsbuch, 1829.
— G. Salomon: Predigten im Neuen Tempel. Hamburg, 1820.
— Rosenberg Gyulára vonatkozó okmányok, iratok, 25 db.
Dr. Kertész Árminné: Major Gyula, fényk.

Özv. Klein Sámuelné : Sir Moses Montefiore eredeti levele.
— A szírusi elem a magyar nyelvben, kézirat, 12 füzet.
Dr. Kőrösi Kornél : Kőrösi József, Balikó S. bronzszobra.
Kovács Géza dr. : Götz-Schwerin, bajai főrabbi, olajf.
— Ignatz Götz-Kohn, olajf.
— Dr. Kohn Sámuel ifjúkori képe, fénykép.
Özv. Krammer Lipótné : Deák Ferenc levele, fényképével, 1875.
Krausz Sándor : Az 1847/8. tcikkekre vonatkozó Némely Észrevételek. Buda, 1848.
Lakos Gyula : Obsitlevél, 1864.
Lévai Izor : Kiss József : Vigasz c. versének kézirata, 1917.
Löw Sámuel dr. hagyatékából : Schwab Löb, Horowitz Lipót olajf.
— Löw Lipót, olajf.
— Dr. Löw Sámuel, Berán L. plakettje, márványlapon.
— — több okmánya, kitüntetése.
— — nagy fényképe.
— Löw William, nagy fénykép.
Löw Immánuel dr. : Bírálatok «Szegedi Chevra» c. könyvéről, 15 db.
— Kiváló személyiségeknek hozzá intézett levelei.
Mandl Bernát : Akiba, budai rabbi aláírása, 2 fénykép.
— Pozsonyi zsidók telekkönyvéből 1439—1513, 6 fénykép és lemez.
Margittai Richárd : Schönberger (Betyár Jóska) körözőlevele, 1871.
Menczer Jakab, Kiskőrös : Kiskőrösi templom, tanház, iskola, 3 fénykép.
Mészöly Béla : Zsidó tárgyú fényképek (5 db.).
Müller Izidor : Kéményseprőoklevél.
Nagyváradi Izr. Hitközség : Dr. Kecskeméti Lipót, nagy fénykép.

Naményi Ernő dr.: Dr. Neumann Ede, Beck Ö. Fülöp plakettje.

— Fassel B. Hirsch, fénykép.

hliniki Neuberger Aladár: hl. Neuberger Ignác, kúriai tanácselnök, fénykép.

Neumann Gusztáv: Két Morénu-okmány. Pápa, 1864, Dunaföldvár, 1863.

Orsz. Izr. Iroda: Dr. Mezey Ferenc, Perlrott-Csaba Vilmos olajfestménye.

— Dr. Gábor Gyula, Perlrott-Csaba Vilmos olajfestménye.

Patai József dr.: Dr. Lévy Bernát, fénykép.

Pesti Izr. Hitközség: Vázsonyi Vilmos, R. Pán Artur olajf.

Pesti Bikkur Cholim Egylet Almemor-könyve, színes címlappal, 1829.

Pólya Kálmán: Ünnepi Machzor, francia ford. Paris, 1865.

Pongrácz János: Hirschler Ignácnak ajánlott Aranykötetek, 2 db.

Salamon Henrik dr.: Mózes 5 könyve, 16°, ered. bőrkötés. Paris, 1546.

Schillinger Simonné: Színes nyomat.

Schwarz Benjamin dr.: Dr. Kecskeméti Lipót, kőnyomat.

Serbu Adolf dr., Miskolc: Képek a miskolci Kiss József-múzeumból, 3 db.

— Okiratok a XVII. századból.

Sichermann Frigyes dr.: Dr. Sichermann Bernát, nagyított fénykép.

Stadler Miklós dr., Magyaróvár: Emanzipations Feierlichkeit. Wieselburg, 1868.

Székely Ferenc családja: Székely Ferenc, Zádor István olajfestménye, 1929.

— hagyatékából: Magyar Izraelita, 7 lapszám.

— — Jellasics proklamációja, 1848.

— — Pesti Hitk. nyugtája a hadisarcról, 1849. aug. 1.

Tauber Róza és Mariska : Faállvány mécses részére. Becalél-munka.

Varga Miklós : A toledói zsinagóga, 20 képeslap keretben.

Villányi Ármin : Héber iniciálék. J. Leibo 35 metszete.

Volf József dr. : Héber Bernát, fényk.

Weisz Sándor dr. : Kiss József, fénykép, aláírással.

Weiszberger Antonia : Dr. Weiszberger Ede okmányai, iratai, 25 db.

Widder Salamon : A berlini Lehranstalt 25 éves jubileumára, nyomat.

Winkler Ernő dr., Nagykanizsa : Fassel B. H., fénykép.

Wirth Kálmán : Gebetbuch der Genossenschaft für Reform. Berlin, 1848.

Wolfner Gyula, Újpest : Megillat Eszter, empire ezüsttokban, 18. század.

Zilzer Hajnalka : Menekülő zsidó család, gipszszobor.

Zsidó fiúgimnázium : Dr. Waldapfel János, nagyított fénykép.

Dr. Fürst Aladár, *Grünwald Fülöp,*
az O. M. Zs. M. őrei.

TARTALOM.

Lap

A Társulat vezetősége 5

I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.

Dr. Guttmann Mihály: Idegen jogrendszerek érintkezési pontjai a Talmudban 9
Dr. Krausz Sámuel: Sába királynője és az abesszín királylegenda 20
Csermely Gyula: Második pőreset 45
Dr. Pollák Miksa: Madách Imre és a Biblia. (Harmadik közlemény) 56
Dr. Mohácsi Jenő: Az Ember tragédiája és a zsidók 90
Várnai Zseni: Mi legyek még? (Vers)..... 101
Dr. Kúnos Ignác: A török folklór sémi vonatkozásai 102
Dr. Kohlbach Bertalan: Hegyek, dombok és szirtek a Szentírásban 119
Fenyő László: Hajnali vázlatok..... 148
Dr. Horvát Henrik: A német zsidók szerepe a német kultúrában 150
Dr. Fürst Aladár: R. Éger Akiba..... 168
Hajnal Anna: A lélek. Ugyanaz? Felébredsz mégis ragyogó? (Versek) 183
Dr. Zsoldos Jenő: Fáy András zsidószemlélete..... 188
Dr. Telegdi Zsigmond: A sémi írás útja a Földközi-tengertől a Csendes-óceánig 200
Sass Irén: Ruth hazát szerez 228
Dr. Naményi Ernő: Célszerűség a zsinagógaépítészetben 238

Lap
Dr. Patai Rafael: Szentföldi panoráma..... 247
Monostory Ada: Haifai öböl. (Vers)..... 258
Dr. Hahn István: Zsidó szekták a talmudi korban.. 259
Sándor Júlia: Zsoltár. Szélcsend. (Versek)..... 283
Grünvald Fülöp: Az elmult év története. 5697..... 284

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

Wertheimer Adolf elnöki megnyitója 311
Az IMIT zárszámadása 1936. december 31-én..... 316
Az IMIT előirányzata az 1937. évre..... 317
Számvizsgálóbizottsági jelentés 318
Két határozati javaslat az IMIT 1937. évi június 23-i közgyűlésén 318
Az IMIT felolvasóbizottságának jelentése az 1936/7. évi működéséről 319
A Társulat választmánya..... 322
A Társulat által a Magyar Zsidó Múzeum Egyesületbe kiküldött tagok névsora 325
Állandó bizottságok 326
Alapító tagok 326
Pártfogó tagok 327
Pártoló tagok 328
Tájékoztatás 329
Országos Magyar Zsidó Múzeum..... 330
Igazgatósági jelentés 330
Az Országos Magyar Zsidó Múzeum Egyesület zárszámadása 1936. december 31-én..... 335
Az Országos Magyar Zsidó Múzeum Egyesület költségvetése az 1937. naptári évre..... 336
Az Országos Magyar Zsidó Múzeum gyarapodása.... 337